

2026

ІСТОРІЯ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9

ВИДАВНИЦТВО ТзОВ АСТОН

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 9

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2026

УДК 94(100)(075)
В 85

Авторський колектив:
Ірина Васильків, Валерій Островський,
Оксана Басюк, Ілля Паршин, Марта Костікова

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної програми «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.), рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 06.09.2023 № 1090)

Васильків І. Д.

В 85 Всесвітня історія : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. / І. Д. Васильків, В. В. Островський, О. Я. Басюк, І. Л. Паршин, М. І. Костікова. — Тернопіль : Астон, 2026. — 208 с. : іл.

ISBN 978-966-308-985-0

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної програми «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.), рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 06.09.2023 № 1090).

УДК 94(100)(075)

Наукові консультації та редагування
Руслана Сіромського, доктора історичних наук

Інтерактивний електронний додаток
можна переглянути за QR-кодом
або за покликанням https://cutt.ly/PrFgTs3h

ISBN 978-966-308-985-0

© Васильків І. Д., Островський В. В.,
Басюк О. Я., Паршин І. Л., Костікова М. І., 2026
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2026

ЗМІСТ

Вступ. Модерна доба в історії людства і України 7

Розділ 1.
ЄВРОПА В ЧАСИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

§ 1. Франція наприкінці XVIII ст.
Причини і початок революції 12
§ 2. Республіка у Франції. Закінчення революції 18
§ 3. Імперія у Франції. Наполеонівські війни 25
Практична робота
«Вплив Французької революції та наполеонівських війн на історичні процеси в Україні» 32
Узагальнення за розділом
«Європа в часи Французької революції та наполеонівських війн» 35

Розділ 2.
ДЕРЖАВИ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ, СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ: ПОЛІТИЧНЕ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА (1815–1870 рр.)

§ 4. Індустріальна (промислова) революція в державах Західної Європи та в Сполучених Штатах Америки 37
§ 5. Велика Британія в 1815–1870 рр. 43
§ 6. Франція в 1815–1848 рр. 49
§ 7. Австрійська та Російська імперії в першій половині XIX ст. 53
§ 8. «Весна народів» у Європі 60
§ 9. Утворення незалежних держав у Латинській Америці. Громадянська війна у Сполучених Штатах Америки 68
§ 10. Об'єднання Італії та Німеччини 76
Практична робота
«Формування національних ідей і їхня реалізація в державах Європи та в Україні» 82
Узагальнення за розділом
«Держави Європи та Америки, Сполучені Штати Америки: політичне і суспільне життя, зовнішня політика (1815–1870 рр.)» 86

Розділ 3.
МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ ТА В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. ДЕРЖАВИ АЗІЇ

§ 11. Завершення модернізаційних процесів у провідних державах світу 88

§ 12. Франція 95
§ 13. Велика Британія 101
§ 14. Сполучені Штати Америки 108
§ 15. Німецька імперія 114
§ 16. Російська імперія 120
§ 17. Австро-Угорська та Османська імперії 127
§ 18. Японія та Китай 133
Практична робота
«Україна в складі імперій:
революції, реформи, модернізація» 140
Узагальнення за розділом
«Модернізаційні процеси в державах Європи та
в Сполучених Штатах Америки в останній третині XIX –
на початку XX ст. Держави Азії» 145

Розділ 4.
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

§ 19. Міжнародні відносини
наприкінці XIX – на початку XX ст. 147
§ 20. Міжнародні кризи та збройні конфлікти
на початку XX ст. 155
Практична робота
«Місце і роль України в геополітичних планах Росії,
Німеччини, Австро Угорщини на зламі XIX–XX ст.» 160
Узагальнення за розділом
«Міжнародні відносини
(друга половина XIX – початок XX ст.» 164

Розділ 5.
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

§ 21. Освіта. Науки. Техніка 166
§ 22. Мистецтва. Масова культура. Повсякдення 174
Практична робота
«Освіта, науки, мистецтва у світі та в Україні» 182
Узагальнення за розділом
«Розвиток культури і повсякденне життя
(кінець XVIII – початок XX ст.)» 186
Інтегроване узагальнення до курсу
«“Довге” XIX століття в історії України та світу» 187
Словник основних понять і термінів 191
Синхроністична таблиця «У світі — на теренах України» 196
Додатки. Працюємо з мапами 199
Література 207

Дев’ятикласниці та дев’ятикласники!

Щойно ви розгорнули підручник зі всесвітньої історії, укладений згідно з чинною модельною навчальною програмою. Про що ж розповідатиметься на його сторінках? Автори запрошують вас у захопливу подорож «довгим» XIX століттям — періодом докорінних змін, які приведуть до модернізації Європи, утвердять капіталістичний устрій і, зрештою, сформують сучасне суспільство. «Родзинкою» цього підручника залишається інтеграція подій української минувшини у світовий історичний контекст. Параграфи містять цікаві зрозумілі тексти, кольорові мапи, ілюстрації, карикатури, що надаватимуть навчальному матеріалу образної привабливості. Схематичні «шпаргалки», що в «блокнотиках», стануть гарними помічниками в непростому завданні — осмислити події та процеси, які відбувалися в тогочасних державах. Ви зможете навчитись укладати такі схеми самостійно, аналізуючи тексти й перетворюючи прочитану інформацію у візуальну. Вашими помічниками в користуванні підручником стануть символи наступних пізнавально-«перевіряльних» рубрик.

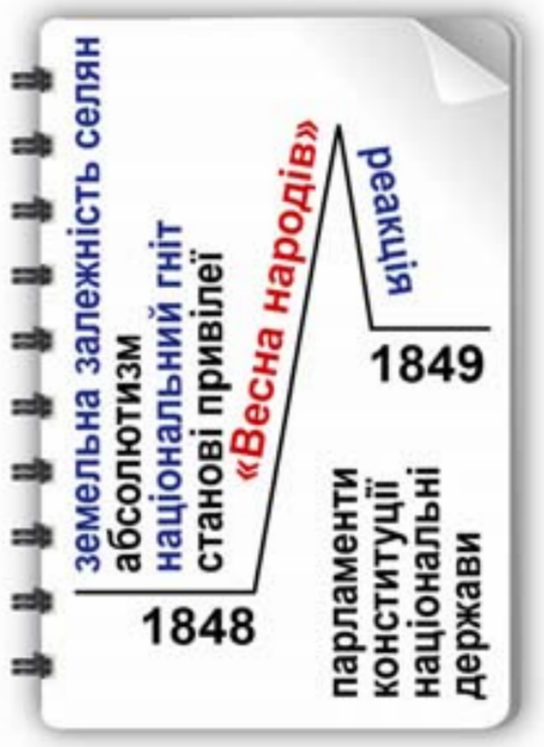

Чи знаєте ви, що…

Рубрика «Чи знаєте ви, що…» запропонує цікаві факти-місточки, що пов’язують події з історії України та світу.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Рубрика «Терміни та поняття, які варто знати й розуміти» на початку параграфів попередньо ознайомить із новими словами чи словосполученнями, щоб ви могли цілісно сприймати їх у тексті.

Міркуємо і діємо!

Добірки запитань, завдань і вправ «Міркуємо і діємо!», що наприкінці кожного із трьох підпараграфів, допоможуть визначити головне та закріпити здобуті знання практичними діями.

Мовою історичного джерела

Матеріали рубрики «Мовою історичного джерела» допоможуть вам відчути себе дослідницями / дослідниками і «зануритися» в минувшину, дізнатися цікаві деталі, порівняти свідчення очевидців, зробити свої висновки.

Зіставити в часі події, що відбувались у світі та на теренах України, зауважити певні закономірності, виокремити найголовніше допоможуть спеціальні синхроністичні таблиці.

У той час, коли у світі…	*Тоді на теренах України…*
Друга половина XVIII – 60-ті рр. XIX ст. — розгортання промислового перевороту в Англії	**30–90-ті рр. XIX ст.** — розгортання промислового перевороту на українських теренах

Наприкінці параграфів є QR-коди і покликання, за якими «ховаються» додаткові історичні цікавинки, ілюстрації та корисні ігри.

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/1r6vS8qR
2.1. Марія-Антуанетта — королева-марнотратниця чи жертва «громадської думки» Франції? **2.2.** «Декларація прав людини і громадянина». **2.3.** «Марсельєза».

Корисна гра:
https://cutt.ly/xr6vDZeO

Перевірте себе!

Рубрика «Перевірте себе» дозволить не лише повторити те, що вивчили, а й спонукатиме мислити, аналізувати, робити припущення, створювати власні «інтелектуальні продукти». Виконувати практичні завдання цієї рубрики можна індивідуально, в парах чи в групах, вдома чи в класі.

Опрацьовуючи параграфи, звертайтеся до мап на сторінках підручника і на його форзацах, адже історичні події розгорталися не лише в часі, а й у просторі.

Тож успішного навчального року вам, друзі!

Авторський колектив

Вступ. Модерна доба в історії людства та України

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Новий (Модерний) час (доба) (від латинського слова «модернус» — «сучасний») — період всесвітньої історії між Середньовіччям і Новітньою добою від кінця XV ст. до початку XX ст.

«Довге» XIX століття — підперіод Нового (Модерного) часу (доби), що тривав від останньої третини XVIII ст. (початку Французької революції) до 1914 р. (початку Першої світової війни).

1. Яким був Ранній Новий (Ранньомодерний) час (доба) в історії світу, Європи та України?

Час безупинно мчить уперед. Людство перебуває в постійному русі. У *первісні часи* з'явилася людина й набула навичок взаємодіяти з природою. В період *Стародавнього світу* люди звикали співіснувати у спільнотах і державах. *Середньовіччя* вважають «епохою віри». *Ранньомодерний* час (добу) доречно назвати «епохою розуму» чи навіть «епохою людини». Чи не вперше саме людина, її вчинки, почуття виявилися сенсом буття. Тому *гуманізм*, який постав у Пізньому Середньовіччі, став прикметною рисою цього підперіоду. А ще — *Просвітництво* — ідейна течія, представники якої стверджували, що людина не лише перебуває в осередді світу, а й творить його.

Первісний час	Стародавній час	Середньовіччя	Новий (Модерний) час (доба)		Новітній час
			Ранньомодерний час (доба)	«Довге» XIX століття	
		«Доба віри» Землеволодіння Релігійність Гуманізм	*«Доба розуму»* Відродження Реформація Просвітництво	*«Доба становлення»* Капіталізм Імперіалізм Націєтворення	
До кінця IV ст.		V–XV ст.	Кінець XV – XVIII ст.	Від кінця XVIII ст. до 1914 р.	Від 1914 р.
6 клас		7 клас	8 клас	9 клас	10–12 класи

У Ранньомодерному підперіоді розвивалися міжнародні відносини, право, політика, економіка. Творилась єдність людства, щоправда, під впливом і верховенством європейців. Планету Земля облаштовували як спільну домівку. Врешті, два явища, започатковані тоді, виявилися найбільш знаковими згодом. Це вже згадане Просвітництво, з його цінностями свободи, які зруйнували «старий порядок», і *капіталізм*, що сформував нові стани, які вимагали від правителів та урядовців визнання й гідного ставлення.

Події на тогочасних українських теренах розгорталися героїчно й трагічно водночас. Втративши Русь-Україну, наші предки заповзя-

лися будувати нову ранньомодерну державу. Так постала Гетьманщина (або Військо Запорозьке), що проіснувала понад сторіччя, залишивши непроминальний слід у пам'яті наступних поколінь. Події української минувшини відбувалися невідривно від європейських і світових. Тож наша історія з легкістю вписується у всесвітню. Мандрівки нововідкритими континентами, складнощі державотворення, Реформація, переклади Біблії, Контрреформація, поширення книгодрукування та освіченості... Хіба ці світові процеси і явища не відображалися на українських землях? Козацький дух свободи, обирання влади — хіба не ці ідеали наслідували просвітники? Капіталізм і його ринкові відносини теж не оминули наших земель. Шкода, що той поступ призупинився. Козацьку державу здолав підступний ворог — Російська імперія, жертвами якої стали не лише українці, а й кримські татари, поляки, чимало інших народів.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте п'ять важливих подій історії світу та України, що відбулися в Ранньому Новому часі. 2. Назвіть основні здобутки Козацької доби. Які держави розділили українські землі наприкінці XVIII ст.? 3. Запропонуйте назву для таблиці, що на с. 7. Обґрунтуйте свою пропозицію.

2. Якими є прикметні ознаки «довгого» XIX століття?

Історики називають XIX століття «довгим». Чому, здивуєтеся ви? Бо воно охоплює низку подій, явищ і процесів, що виходять за межі ста років. Знаковою подією, що розпочала власне Нову (Модерну) добу, вважають Французьку революцію 1789 р. Завершився підперіод в 1914 р. початком Першої світової війни. Саме впродовж цих 125 років людство невпинно та наполегливо йшло до визначальних рис сучасності — особистої свободи, рівності й поваги до гідності.

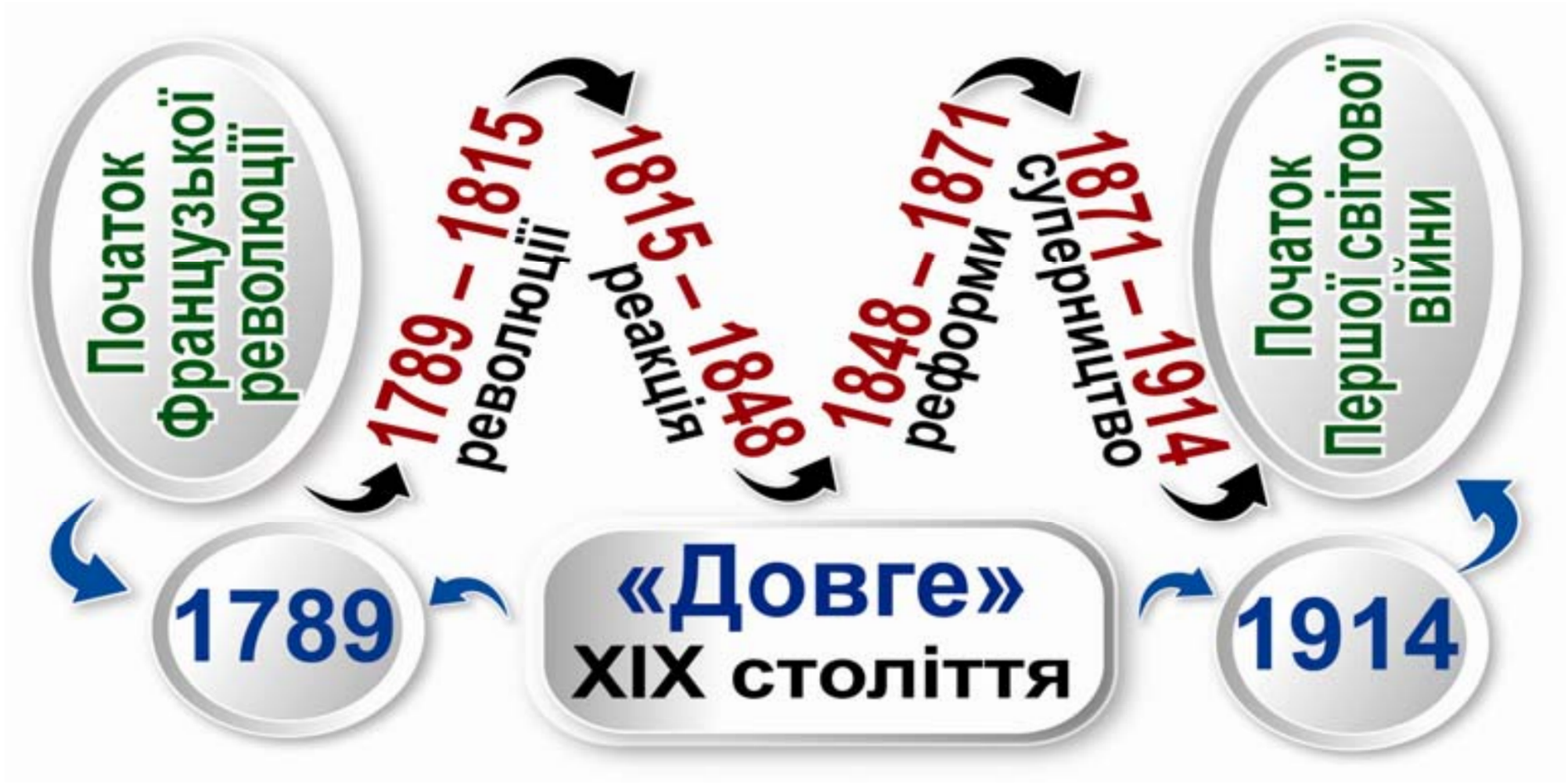

У «довгому» столітті традиційно виокремлюють кілька підперіодів, а саме: *революційні* 1789–1815 рр., *реакційні* 1815–1848 рр., під-

періоди *реформ* 1848–1871 рр. і *суперництва* — 1871–1914 рр. Варто згадати й інший підхід, автори якого розрізняють дещо відмінні часові відтинки та їхні ознаки: 1789–1848 рр. — підперіод *революцій*; 1848–1875 рр. — *капіталу*; 1875–1914 рр. — *імперій*. Обидва поділи, звісно, умовні, адже різні народи розвивалися по-різному.

Якими ж були прикметні ознаки власне Модерного періоду? Якщо Середньовіччя вважали «добою віри», Ранній Новий час — «добою розуму», то «довге» століття можна назвати «добою становлення» насамперед модернізаційних процесів в економіці: промислової революції та урбанізації. Замість закритого середньовічного суспільства поставало нове, відкрите. Буржуазія багатіла і вимагала доступу до влади, та й робітництво геть відрізнялося від смиренного «третього» стану. Воно часто ставало рушійною силою масштабних протестів. Прагнення долучитися до облаштування громадського простору втілилися в розмаїття поглядів, позицій, ідеологій, що мали на меті удосконалити світ. Найбільш неоднозначними виявилися соціалізм і комунізм, хоча в теорії виглядали тоді привабливо. Усвідомлення себе громадянами з глибокими історичними коренями, а не безликими масами, активне формування націй сприяли появі націоналізму, його швидкому поширенню Європою. В деяких державах чергувалися лібералізм і консерватизм.

Міркуємо і діємо!

***1.** Чому XIX століття називають «довгим»? Доведіть хронологічними обчисленнями. **2.** Назвіть п'ять ознак власне Нового (Модерного) часу (доби). **3.** Поясніть розбіжності періодизації Нової доби. Який із підходів відображено на схемі?*

3. Яким було «довге» століття в історії України?

Наприкінці XVIII ст. більшість українських земель (Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь) увійшла до Російської імперії. Території Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття опинилися під владою Австрії (з 1804 р. — імперії). Тож до 1917 р. українці перебували під пануванням чужоземців. Їхні правлячі режими всіляко переслідували вияви національної особистості.

«Довге» XIX століття в історії України зафіксоване як період національного відродження. Освічені співвітчизники зацікавилися народною творчістю, історією, культурою. Після появи «Енеїди» Івана Котляревського утверджувалася сучасна українська мова. Завдяки попередникам і послідовникам Маркіяна Шашкевича з'явилися збірки пам'яток фольклору. Історики Микола Костомаров, Володимир Антонович, Михайло Грушевський досліджували документи козаччини. Символом відродження українці вважають Тараса Шевченка. Його ідеї розвинули Михайло Драгоманов, Леся Українка, Іван Франко. Подвижники Юліан Бачинський, Микола Міхновський сформулювали, запропонували національну ідею самостійності й соборності та у всілякі способи домагались її реалізації. Також на українських теренах модернізувалась економіка. За деякими показниками промисловості, сільського господарства, здобутками в освіті, науках, мистецтвах Україна перебувала поміж чільних держав Європи і світу.

Упродовж 30–60-х років XIX ст. український національно-визвольний рух виявлявся в діяльності товариств, громад, культурних об'єднань. Наприкінці століття постали перші політичні партії. Політики як у підавстрійській, так і в підросійській Україні очікували слушної нагоди для проголошення єдиної незалежної держави.

Міркуємо і діємо!

1. Які події відбувалися на теренах України впродовж «довгого» століття? Чи ви вважаєте їх модерними? 2. Чому Модерний час в історії України називають періодом національного відродження? 3. Якими джерелами послуговуються для дослідження Нового часу (згадайте вивчене у 7–8 класах)? Які з них з'явилися саме в Модерному підперіоді?

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Деякі історики вважають «довгим» XVI ст. За допомогою обчислень доведіть слушність цієї думки. **Б.** Розпочніть укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Світ і Україна в Новому (Модерному) часі (добі)».

Світ і Україна в Новому (Модерному) часі (добі)		
Період, дата (десятиліття або рік)	Події поза теренами України	Події на теренах України

2. Послуговуючись мапою, що на форзаці, спрогнозуйте територіальні зміни, які відбуватимуться у світі і в Європі впродовж XIX ст.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поясніть, як ви розумієте поняття «національне відродження». **5.** Проаналізуйте події, що стали рубіжними між Ранньомодерною добою й «довгим» XIX ст. для українців, які перебували під владою австрійських монархів і російських самодержців.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Оцініть значення досягнень людства в Новому (Модерному) часі (добі).

Розділ 1.
ЄВРОПА В ЧАСИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

1. «Взяття Бастилії 14 липня 1789 р.», Жан П’єр Уель, 1789 р.
2. «Похід жінок у Версаль 5 жовтня 1789 року», автор невідомий, приблизно 1842 р.
3. «Страта Масиміліана Робесп’єра та його прибічників, 28 липня 1794 р.», автор невідомий, 1794 р.
4. Фрагмент картини «Коронування Наполеона…», Жак-Луї Давід, 1805–1807 рр.
5. «Імператор Наполеон у палаючій Москві», Альбрехт Адам, 1841 р.
6. «Заслання Наполеона на острові Святої Гелени», Франц Йозеф Зандманн, приблизно 1820 р.

§ 1. Франція наприкінці XVIII ст. Причини і початок революції

Чи знаєте ви, що…

… наприкінці XVIII ст. зростав інтерес Франції до України, а сприяла цьому поява в 1788 р. праці французького і німецького історика Жана-Бенуа Шерера «Аннали Малої Росії, або Історія запорозьких та українських чи Малої Росії козаків від її початків до наших днів, у супроводі короткої історії козацьких гетьманів і відповідних документів»;

… із перших років революції французькі діячі цікавились Україною, відводили їй недругорядну роль у Європі, направляли своїх таємних агентів у Київ, Полтаву, теренами Правобережжя, Півдня для вивчення настроїв і прагнень українців.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Конституційна монархія (від слів «конституція» та «монархія») — державне правління, за якого влада глави держави — монарха — обмежується конституційними нормами.

1.1. Чому розпочалася Французька революція?

У другій половині XVIII ст. Франція розвивалась як абсолютна монархія, тобто королівська влада не знала обмежень. Навіть у регіональних «парламентах» переважали прибічники короля. З другого боку, 1750–1780-ті рр. в Європі — це період «освіченого» абсолютизму. В багатьох державах прогресивні правителі виступали супроти усталених пережитків, дбали про економіку, освіту, науки, хоча й не відмовлялися від самовладдя. Повільно, але впевнено утверджувались ідеї Просвітництва. Вплив католицької церкви послабився. Протестанти почувалися безпечніше. Заможні містяни, промисловці й фінансисти родичалися з аристократією, незважаючи на станові обмеження. На цьому тлі відомі французькі просвітники *Франсуа-Марі Аруе (Вольтер)*, *Шарль-Луї де Монтеск'є* вважали свою батьківщину осередком деспотизму, жорстокого ставлення до підданих і несправедливо викреслювали її з переліку передових. (Насправді ж їхні твори друкували саме у Франції, що було небаченою вольністю для інших європейців!)

«Варто сподіватися, що ця гра незабаром закінчиться», автор невідомий, 1789 р.

Французькі королі намагалися втілити в життя принаймні дещицю просвітницьких задумів. Зокрема, *Луї XV (1715–1774)* розпустив регіональні «парламенти» (посади в яких купували і передавали

ледь не спадково!), скоротив державний борг, змусив аристократів частково сплачувати податки, обмежив державні пенсії чиновникам, реформував суди, «вигнав» із країни єзуїтів. Звісно, ці починання сприяли посиленню його особистої влади. Натомість народ бажав цілковитої зміни «старого порядку» (так називали абсолютизм). До того ж монарх здійснював перетворення насильно, тому новину про його смерть зустріли безжурно. Людей дратувало марнотратство королівського двору і розкошування можновладців. Внесок дворян і духівництва до бюджету все ще залишався мінімальним. Увесь грошовий тягар лягав на плечі «третього» стану.

Наступний король *Луї XVI (1774–1793)* успадкував проблеми попередника. Він намагався їх розв'язати, тому на початку правління користувався популярністю серед простолюду, який насамперед бажав зниження ціни на хліб і послаблення «податкового тягаря». Йдучи назустріч цим побажанням, монарх поновив діяльність регіональних «парламентів», доручив відання скарбницею досвідченим і ощадливим урядовцям — спершу науковцеві Анну-Роберу де Тюрго, а відтак — банкірові Жаку Неккеру. На деякий час заходи, які вони здійснили, скоротили витрати та впорядкували державні фінанси. Однак відновлені в правах парламентарі схилялися до обмеження королівської влади, а збіднілі громадяни розпочали «хлібні» війни, які довелося придушувати силою. До того ж надмірна бережливість налаштувала проти Луї XVI декого із придворних, які гуртувалися довкола енергійної королеви *Марії-Антуанетти (*1755–†1793)*. А ще — 1783 р. до Франції повернулись учасники війни за незалежність Сполучених Штатів Америки, зокрема офіцери, які теж підтримували зміну абсолютизму.

«Луї XVI у священному костюмі», художник Антуан-Франсуа Калле, 1779 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Згадайте події з історії Франції, що їх ви вивчали у 8 класі. Які заходи, втілені монархами з династії Бурбонів, сприяли розвиткові держави? Які — перешкоджали?* ***2.*** *Розгляньте карикатуру. В тексті параграфа знайдіть речення, що описують сюжет малюнка. Поясніть його підпис-назву.* ***3.*** *Назвіть ключові причини Французької революції.*

1.2. Як розпочалася Французька революція? У чому важливість «Декларації прав людини і громадянина»?

Потребуючи підтримки, Луї XVI звернувся до Генеральних штатів, які востаннє скликали понад 170 років тому! Проте очікування на їхню допомогу не справдилися. Депутати від «третього» стану, дехто з

дворян і духівництва (представницький орган зібрали по-старому), прибувши до Парижа влітку 1789 р., урочисто поклялися не розходитися, допоки не ухвалять Конституцію. Вони проголосили себе *Національними*, а 9 липня 1789 р. — *Установчими зборами*. Король підтримав пропозицію щодо рівного оподаткування і скасування наявних привілеїв. Однак парижан передусім хвилювали ціни на продукти харчування та заяви Марії-Антуанетти, що, мовляв, кому бракує хліба, «нехай їдять тістечка». Адже французькі закони зобов'язували паризьких пекарів (за потреби) продавати дорожчі сорти хліба за цінами дешевших. Тому міські низи, підбурювані парламентарями, вважали, що король морить їх голодом. **14 липня 1789 р.** озброєний натовп разом із бунтівними солдатами столичного гарнізону штурмували *Бастилію*. Ця фортеця слугувала в'язницею для непокірних аристократів, утримання яких дорого обходилося державі. Хоча там тоді перебувало лише семеро арештантів, її вважали символом «старого порядку». Падіння Бастилії започаткувало **Французьку революцію** і призвело до краху абсолютизму.

«Пробудження третього стану», автор невідомий, приблизно 1789 р.

Наляканий Луї XVI спочатку прийняв умови повсталих і навіть «приєднав» до їхніх прапорів (синього і червоного) білий — колір родини Бурбонів. Водночас його родичі й чимало знаті покинули державу. За ніч Установчі збори скасували колишні привілеї, а **26 серпня 1789 р.** ухвалили **Декларацію прав людини і громадянина**. Вона визнавала верховну владу народу (а не монарха), оголошувала природними і непорушними права на безпеку, особисту свободу, власність, встановлювала свободи слова й віри. Короля, який спротивився таким рішенням, із сім'єю насильно перевезли з Версаля до Парижа, де утримували як заручника.

На певний період революційні події змістилися до зали засідань. Упродовж 1789–1791 рр. Установчі збори затвердили низку законів. Зокрема, скасували цеховий устрій, дозволили вільну торгівлю хлібом, чим значно зменшили напругу в низах. Ліквідували поділ на стани, скасувавши духовні і світські титули. Також узялися відбирати церковні землі. Їх використовували як заставу для отримання позичок, що дозволило покращити ситуацію в економіці. Незважаючи на опір прибічників сильної «королівської руки», Конституція від 3 вересня 1791 р. утвердила в країні **конституційну монархію**. Право видавати закони належало *Законодавчим зборам*. (Представників туди обирали «активні» виборці — тобто ті, які сплачували податки.) Водночас за Луї XVI залишили деякі повноваження. Девізом тогочасної

Франції стало гасло «Нація. Закон. Король», а «Декларація прав людини і громадянина» увійшла до вступної частини Конституції.

Мовою історичного джерела

Витяг із Конституції, 3 вересня 1791 р. (переклад із французької авт. кол.): «Будь-які державні посади більше не продаються і не передаються в спадок. Для жодної частини нації, ані для одного індивіда не існує більше особливих переваг чи винятків з права, спільного для всіх французів. Не існує більше ні станових цехових управ, ні професійних, художніх чи ремісничих корпорацій. Закон не визнає … ні релігійних обітниць, ні … будь-яких інших зобов'язань, що суперечать природним правам або Конституції». (Конституційна рада Франції. URL: https://cutt.ly/Ur6vHHYF)

ДО	Французька революція (1789–1799)				ПІСЛЯ
Абсолютна монархія	1-й етап **Початок революції** (1789–1792) 14 липня 1789 — штурм Бастилії **«Декларація прав людини і громадянина»** Реформи **Конституційна монархія** Законодавчі збори Війна Пруссії та Австрії проти революційної Франції	2-й етап **Встановлення республіки** (1792–1793)	3-й етап **Якобінський терор** (1793–1794)	4-й етап **Термідоріанська реакція** (1794–1799)	Консульство (1799–1804) та імперія (1804–1815)

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте гравюру (с. 14). Яка подія символізує «пробудження» третього стану? Чому день штурму Бастилії вважають початком Французької революції? 2. У чому полягає історичне значення «Декларації прав людини і громадянина»? 3. У парах обговоріть уривок із тексту Конституції від 3 вересня 1791 р. Які з її положень руйнували усталені порядки?

1.3. Як формувалися Законодавчі збори? Хто такі «жирондисти» та «якобінці»?

На початку жовтня 1791 р. розпочали засідати Законодавчі збори. Парламентарями обрали як небагатих людей, так і заможних промисловців і навіть дворян, які частково увійшли до партії *фельянів* — прихильників примирення з Бурбонами. Більшість депутатів належала до *«болота»* — неорганізованих політичних груп, що не виявляли чітких позицій і голосували відповідно до народних настроїв. Перетворити нерішучих законодавців на дієвих спробували *жирондисти* (представники від департаменту Жиронда). Їхні лідери обстоювали недоторканність власності, поступове обмеження, а в підсумку — скасування влади короля, звільнення Європи від монархізму.

«Максиміліан Робесп'єр,
Жорж-Жак Дантон і Жан-Поль Марат»,
художник Альфред Люде, 1882 р.

Водночас політичне життя вирувало поза парламентом, у паризьких клубах, тобто гуртках, де обговорювали суспільні або державні проблеми. Учасників клубу, які зустрічалися в монастирі Святого Якоба, називали *якобінцями*. Очільником вони обрали *Жана-Поля Марата*, журналіста й головного редактора газети «Друг народу».

У своїх дописах він різко критикував короля, закликав до насильницького повалення монархії. Його підтримував ненависник абсолютизму **Жорж-Жак Дантон**, юрист, який обійняв посаду міністра юстиції в уряді. Умілим оратором, поборником республіки був і *Максиміліан Робесп'єр*. Спочатку вони ладили, навіть взаємодіяли із жирондистами, та надалі віддалилися від них, здобуваючи чималу популярність завдяки рішучій активності.

У розпал жвавої внутрішньополітичної дискусії над Францією нависла зовнішня загроза. В 1792 р. Австрія та Пруссія, «уболіваючи» за долю Луї XVI (насправді переймалися, щоб революція не «добралася» до їхніх територій), утворили першу антифранцузьку коаліцію. Вимагаючи відновлення влади Бурбонів, союзники розпочали воєнні дії. Французам довелося стати на захист Вітчизни. Вони масово вливалися в загони національної гвардії. (До слова, їхньою «бойовою» піснею стала *«Марсельєза»*, створена військовим інженером Клодом-Жозефом Руже де Лілем. Тепер — це Державний Гімн Франції.) Такий патріотичний сплеск і наступні воєнні події, безумовно, вплинули на подальший перебіг революції.

Міркуємо і діємо!

1. *Які протиборчі угруповання сформувались у французьких Законодавчих зборах? Спрогнозуйте, як розвиватимуться відносини між різними групами.* ***2.*** *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся, хто такі роялісти та додаткові факти про якобінців.* ***3.*** *Чому провідні європейські держави гуртувалися проти Франції? Обміркуйте в групах і запишіть у зошити ключові причини.*

Додаткова інформація та ілюстрації з теми

https://cutt.ly/1r6vS8qR

1.1. Марія-Антуанетта — королева-марнотратниця чи жертва «громадської думки» Франції? **1.2.** «Декларація прав людини і громадянина». **1.3.** «Марсельєза».

Корисна гра:

https://cutt.ly/xr6vDZeO

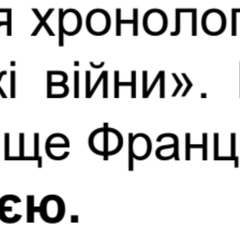

У той час, коли у світі…	***Тоді на теренах України…***
14 липня 1789 р. — захоплення парижанами Бастилії, початок Французької революції	**1789–1793 рр.** — розгортання повстання (за відновлення козацьких прав) у селі Турбаї, що на Полтавщині; налагодження повсталими селянського самоврядування
26 серпня 1789 р. — ухвалення «Декларації прав людини і громадянина» у Франції	
3 вересня 1791 р. — проголошення Франції конституційною монархією	

Перевірте себе!

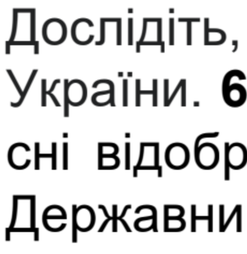

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Розпочніть укладання хронологічно-тематичної таблиці «Французька революція і наполеонівські війни». **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про територіальне становище Франції напередодні 1789 р.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте поняття «конституційна монархія». В зошиті намалюйте асоціативне гроно із цим словосполученням. **4.** Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтесь цікаві факти із життєпису Жоржа-Жака Дантона. Укладіть перелік запитань для уявного інтерв'ю із цим історичним діячем.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Прочитайте, скориставшись QR-кодом, текст «Декларації прав людини і громадянина». У 2003 р. її внесли до міжнародного реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Чому? Дослідіть, які права, що зафіксовані в «Декларації…», відображено в Конституції України. **6.** Прочитайте, скориставшись QR-кодом, текст «Марсельєзи». Як слова пісні відображають події перших днів Французької революції? Чому саме ця пісня є Державним Гімном сучасної Франції?

§ 2. Республіка у Франції. Закінчення революції

Чи знаєте ви, що…

… у книзі «Політичне дослідження про стан давньої і сучасної Польщі...», написаній у 1795 р., депутат Конвенту Жан-Філіп Ґарран де Кулон розповів французам про козацтво, Україну, де панувала «приємна атмосфера свободи, незалежності, братерства й рівності»; розкрив перебіг і особливості польсько-українських відносин;

… французька модель нації слугувала прикладом для наслідування багатьом європейським авторам, зокрема невідомому творцеві «Історії Русів», який писав, що «кожне сотворіння має право боронити своє існування, свою власність і свою свободу!».

2.1. Як Францію проголосили республікою? Які наслідки мала страта Луї XVI?

«Луї XVI»
(у фригійській шапці),
автор невідомий, 1792 р.

Довкола утвореної пруссько-австрійської антифранцузької коаліції згуртувалися не лише європейські володарі, а й дворяни-вигнанці із Франції. Це обнадіяло Луї XVI на допомогу як із боку своїх родичів, так і з боку прибічників монархії, яких ще називали *роялістами* (від французького слова «роял» — «королівський»). Він довірився змовникам, які нарадили йому залишити Париж. Проте спроба втекти виявилася невдалою — короля упіймали й силоміць повернули у столицю. Звістка про втечу призвела до серпневого повстання 1792 р. На вимогу розлючених підданих, яких вразив боягузливий учинок правителя, його ув'язнили. Містом ширилися чутки про прусських диверсантів, готових до нападу. Банди *санкюлотів* (бідноти) і загони національних гвардійців надто своєрідно відреагували на почуте. Упродовж кількох днів вони вбивали мешканців столиці, підозрюючи їх у зраді. Загинуло близько 5 тис. осіб, які стали жертвами революції.

Робота Законодавчих зборів припинилась. У вересні 1792 р. їх заступив всенародно обраний *Національний конвент*. Першою постановою його депутати скасували монархію, а **22 вересня 1792 р.** проголосили Францію **республікою**. Гаслом нової влади стали слова «Свобода. Рівність. Братерство». Короля позбавили всіх прав і продовжували разом із сім'єю утримувати за ґратами. Стосовно його долі розгорілися дебати. Передусім між жирондистами та якобінцями. Жирондисти вважали, що з проголошенням республіки Французька

революція мала б закінчитися. Натомість якобінці наполягали на страті правителя й ліквідації «старого порядку», зокрема на обмеженні всевладдя заможних. Попри те, що більшість у Конвенті знову становило «болото», цього разу якобінці взяли гору. Врешті, Луї XVI потрапив під суд, де його звинуватили в співпраці з ворогами держави. Після бурхливого голосування монархові винесли смертний вирок, який *21 січня 1793 р.* виконали.

Поза межами держави ця смертна кара спричинила вибух гніву. До антифранцузької коаліції одразу долучилося ще кілька держав. На заході Франції (в департаменті Вандея) селяни, підбурені роялістами, почали повстання. Національну гвардію полишали добровольці. В цьому безладі жирондисти втрачали вплив. Якобінці домоглися створення *Комітету громадського порятунку* (своєрідного антикризового уряду з необмеженими повноваженнями), очолюваного Жоржем-Жаком Дантоном, і *Революційного трибуналу*, який судив «зрадників» без слідства. Цього бунтівникам здалося замало, тому 2 червня 1793 р., заручившись підтримкою санкюлотів, вони вчинили переворот.

Міркуємо і діємо!

1. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтесь історію фригійської шапки. Чому влітку 1792 р. її одягнув Луї XVI? 2. Що спільного, а що відмінного між поняттями «Установчі збори», «Законодавчі збори», «Національний конвент»? Поясніть, називаючи приклади. 3. Згадайте значення слова «республіка». Чи можна Французьку республіку вважати демократичною? Обміркуйте в групах.

2.2. У чому сутність якобінського терору?

24 червня 1793 р. Національний Конвент ухвалив нову Конституцію Франції. Основний Закон оголошував державу республікою, закріплював *загальне виборче право*, недоторканність приватної власності, свободи підприємництва, друку, слова та віросповідання. Незабаром революціонери створили другий Комітет громадського порятунку, який очолив Максиміліан Робесп'єр. На превеликий жаль, дуже скоро лідери якобінців призупинили дію демократичних конституційних норм. Своє рішення вони обґрунтовували тим, що республіка перебувала в умовах війни. Коли ж у липні 1793 р. дворянка

Шарлотта Корде помстилася за загибель своїх рідних, убивши Жана-Поля Марата, Франція поринула у вир якобінського *терору* — насильства щодо супротивників і незгодних.

Убивства лідера якобінці не вибачили. Особливі комісари Конвенту, отримавши необмежені повноваження, заповзялися переслідувати «ненадійних» цивільних і військових громадян. У вересні 1793 р. ухвалено «Декрет про підозрілих», згідно з яким дозволено арештовувати будь-яку особу, стосовно якої виникали найменші сумніви. Десятки тисяч французів поплатилися життями. Судді відправляли на страту не тільки прихильників «старого порядку» (дворян і духівництво) чи політичних суперників, а й випадкових осіб і навіть «своїх» діячів. Скажімо, поміркованого якобінця Жоржа-Жака Дантона скарали за зв'язки із жирондистами. (За деякими версіями, саме він висловив пророче твердження: «Революція ... поїдає своїх дітей!») Ненаситний Максиміліан Робесп'єр уявляв себе верховним суддею, якому даровано право розпоряджатися людськими долями. Товариші звали його «Непідкупним», пересічні французи захоплювалися ораторськими здібностями й показною чесністю. Насправді, «руйнуючи» монархію, він знищував усіх, кого вважав ворогами, хто насмілювався ставати на його шляху.

Видаючи себе за провісників «нової ери», якобінці запровадили низку нововведень. Започаткували особливий календар і літочислення, що розпочиналося від дати проголошення Франції республікою. Дозволили селянам продавати землю. Ухвалили «Декрет про загальний максимум», яким установили сталі ціни на борошно, сіль, мило й інші необхідні товари. Видавши «Декрет про всенародне ополчення», до військової служби зобов'язали всіх чоловіків 18–25 років. Це одразу збільшило чисельність армії до 1 млн. За ці рішення довелося «розплатитися кров'ю». Після розправ над кількома чільними якобінцями проти Максиміліана Робесп'єра та його довірених однодумців учинили змову. *27 липня 1794 р.* (за новим календарем — 9 термідора II року Республіки) лідера революції затримали і теж стратили. Якобінське свавілля завершилося. Розпочався черговий революційний період.

Календар на III рік (1794–1795) Республіки, художник Луї-Філібер Дебюкур, 1794 р.

Мовою історичного джерела

Уривок із «Декрету про підозрілих», 17 вересня 1793 р. (переклад із французької авт. кол.): «Стаття 2. Підозрілими вважаються: 1) ті, хто своєю поведінкою або своїми зв'язками, або своїми промовами чи творами виявляють себе прихильниками тиранії та ворогами свободи; 2) ті, хто не зможуть … довести законність своїх засобів до існування і виконання громадянських обов'язків; 3) ті, яким було відмовлено у видачі посвідчень про благонадійність; 4) ті, … які не проявляли … своєї відданості революції». (Вікіджерела. URL: https://cutt.ly/0r6vNkBP)

Міркуємо і діємо!

1. *Послуговуючись доступними словниками, дізнайтеся значення поняття «терор». У чому причини і сутність якобінського терору?* ***2.*** *Прочитайте уривок із «Декрету про підозрілих». Кого якобінці називали «підозрілими»? Як до них ставилися? Чому їх переслідували й карали?* ***3.*** *Чи узгоджуються поняття «республіка» і «терор»? Чи можна Францію періоду правління якобінців уважати республікою?*

2.3. Як відбувалася «термідоріанська реакція»? Чим завершилася Французька революція?

«Свобода або Смерть» («Геній Франції між Свободою або Смертю»), художник Жан-Батист Реньо, 1795 р.

Наступні події Французької революції історики називають *«термідоріанською реакцією»*. (Реакція — це дії, що виникають у відповідь.) Якобінський клуб розігнали, «Декрет про підозрілих» скасували, винних (реальних і вигаданих) у зловживанні владою покарали. Водночас Франція залишалася республікою. Чергова Конституція 1795 р. гарантувала, що законодавча влада належатиме *Законодавчому корпусу*, а порядкування країною — *Директорії* в складі п'яти осіб, яким підпорядковувалися міністри. «Термідоріанці» залишили чинними документи про продаж конфіскованих у дворян і церкви земель. Водночас вони намагалися примиритися із прихильниками монархії та дарували *амністію* (звільнення від покарання) повсталим у Вандеї. Коли ж симпатики Бурбонів підняли «бунт» у Парижі, «термідоріанці» звернулися до «сильної руки» — генерала **Наполеона Бонапарта.** Своїми рішучими діями проти роялістів він заслужив неабияку популярність серед мешканців французької столиці.

У зовнішніх справах Директорія, яка спиралася переважно на банкірів і промисловців, змінила військову тактику. Якщо раніше французи оборонялися, то, захопивши владу, «термідоріанці» перейшли в наступ. У 1796 р. Наполеон Бонапарт, командуючи вишколеною

армією, вдало завершив Італійський похід. У результаті Сардинське королівство стало васалом Франції, а вплив Австрії в Північній Італії значно ослаб. Як наслідок, припинила існування перша антифранцузька коаліція. Опісля, у 1798 р., бажаючи підірвати міць Великої Британії, наполеонівська армія висадилася в Єгипті, де здобула кілька важливих перемог. Проте англійська ескадра адмірала Горація Нельсона розгромила французький флот у битві біля мису Абукір. Водночас, налякані успіхами другої антифранцузької коаліції (куди увійшли Велика Британія, Австрія, Російська, Османська імперії та інші держави), лідери Директорії відкликали Наполеона Бонапарта до Парижа.

Далекоглядний полководець, відчувши вдалий момент, не забарився скористатися ним. **9 листопада 1799 р.** (за революційним календарем — 18 брюмера VIII року Республіки) у столиці Франції оголосили надзвичайний стан. Влада перейшла до консульства в складі трьох консулів: військовика Наполеона Бонапарта, науковця Еммануеля-Жозефа Сієса, політика Роже Дюко. Так закінчилася десятирічна Французька революція.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1789–1799)

Абсолютна монархія

1. Початок революції

10.08.1792–02.06.1793

2. Встановлення республіки
- Боротьба з військами Австрії та Пруссії
- Арешт короля
- Повстання санкюлотів
- Проголошення Франції республікою
- Страта короля
- Повстання роялістів
- Революційний трибунал

02.06.1793–27.07.1794

3. Якобінський терор
- Конституція демократичної республіки
- Якобінці скасовують дію Конституції
- «Декрет про підозрілих»
- Терор проти роялістів, третього стану та поміркованих якобінців

27.07.1794–09.11.1799

4. «Термідоріанська реакція»
- Покарання винуватців терору і випадкових осіб
- Нова Конституція
- Законодавчий корпус
- Директорія (5 осіб)
- Амністія вандейським повстанцям
- Бунт роялістів у Парижі
- Консульство (3 особи)

Консульство (1799–1804) та імперія (1804–1815)

Міркуємо і діємо!

1. *З уроків хімії вам відоме слово «реакція». Чим відрізняється його історичне значення, зокрема в контексті подій, що відбулися після «термідоріанського перевороту» у Франції?* ***2.*** *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтесь про зв'язок між Єгипетським походом Наполеона Бонапарта й розшифруванням давньоєгипетських ієрогліфів. Хто такий Жан-Франсуа Шампольйон?* ***3.*** *Об'єднайтеся в групи. Обговоріть історичне значення Французької революції. Поясніть назву картини Жана-Батиста Реньо.*

У той час, коли у світі…		***Тоді на теренах України…***
22 вересня 1792 р. — проголошення Франції республікою		**1792 р.** — започаткування переселення чорноморських козаків на Кубань
9 листопада 1799 р. — формування консульства, закінчення Французької революції		**1798 р.** — видання перших частин поеми Івана Котляревського «Енеїда», чим започатковано сучасну українську літературну мову

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/gr61EhFR
2.1. Особливості революційного календаря.

Корисна гра:
https://cutt.ly/5r61R9n5

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Продовжте укладання хронологічно-тематичної таблиці «Французька революція і наполеонівські війни». Використовуючи таблицю, обчисліть тривалість Французької революції та періоду республіки у Франції. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про військові походи Наполеона Бонапарта.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** «Пристрій», за допомогою якого стратили Луї XVI, ще з початку XIV ст. використовували в деяких країнах Європи. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся його назву та міфи, пов'язані з ним.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

4. Поясніть, як ви розумієте гасла: «Нація. Закон. Король», «Свобода. Рівність. Братерство». Чому перше виявилося девізом конституційної монархії, а друге — республіки у Франції? Обміркуйте в парах. **5.** Об'єднайтеся в групи і дослідіть, чи заходи якобінців відповідали принципам «Декларації прав людини і громадянина». Створіть групове письмове есе «Права людини і громадянина в якобінській Франції». Зачитайте ваш твір у класі. **6.** З'ясуйте у вчительки / вчителя (чи з книжок у бібліотеці) і поясніть значення усталеного вислову: «Революції, як бог Сатурн, поїдають своїх дітей». Яких «дітей» з'їла Французька революція? Наведіть приклади.

3. Імперія у Франції. Наполеонівські війни

Чи знаєте ви, що…

… у 1805–1807 рр. французький посол в Османській імперії, генерал Орас Франсуа Бастьєн Себастіані де Ла Порта встановив контакти з козаками Задунайської Січі та закликав їх допомогти у війні з Росією;

… Східна Галичина теж виявилась ареною наполеонівських війн: 27 травня 1809 р. в місто Львів увійшло військо Варшавського князівства (герцогства), але, щоправда, через три тижні солдати відступили;

… під час війни проти Росії, у серпні-вересні 1812 р., французька армія тимчасово зайняла кілька повітів Волинської губернії, проте не зустріла масової підтримки місцевих мешканців;

… російський військовий і дипломат Олександр де Бальмен, дядько Якова де Бальмена, якому Тарас Шевченко присвятив поему «Кавказ», за наказом царя перебував на острові Святої Гелени, де від імені держави-переможниці наглядав за полоненим Наполеоном Бонапартом.

3.1. Як Франція стала імперією?

Унаслідок «брюмерського» перевороту Францією правили три урядовці. Насправді ж усі державні справи контролював Наполеон Бонапарт, тоді як інші два консули мали дорадчі голоси. Саме генерал одноосібно призначав армійських командирів, чиновників, керував дипломатією. Вже котра за рахунком Конституція 1799 р. зберегла недоторканність приватної власності й визначальні свободи, але «Декларація прав людини і громадянина» з Основного Закону зникла. Фактичний «монарх» опирався на військо, селянство й спритних буржуа, які встигли нажити чималих статків у «каламутній воді» революції. В 1802 р., бажаючи зберегти таке становище, вони підштовхнули Наполеона Бонапарта прийняти титул довічного консула. А згодом, у *1804 р.*, він отримав імператорську корону з рук Папи Римського — точніше, вихопив її під час помазання та одягнув собі на голову. Так Франція перетворювалася в імперію.

«Імператор Наполеон у своєму робочому кабінеті в Тюїльрі», художник Жак-Луї Давід, 1812 р.

Імператор виявився неабияким реформатором. Передусім він усіляко підтримував підприємництво. Французький банк, створений у 1800 р., врегулював обіг фінансів у державі. (Республіканці, використовуючи банкноти, часто вечорами запускали друкарські верстати,

щоби зранку розплатитися «свіжими» знеціненими купюрами. За консульства вартість паперових грошей взялися забезпечувати золотом.) Зростанню виробництва сприяли постійні замовлення для армії. Влада імператора міцніла: запанувала цензура, зросла роль поліції, а урядовців навіть місцевого рівня (префектів, мерів) призначали тільки з волі правителя. Він нерідко роздавав важливі посади своїм менш талановитим родичам.

«Наполеон Бонапарт представляє “Цивільний кодекс” імператриці Жозефіні», художник Франсуа-Анн Давід, 1807 р.

У внутрішній політиці Наполеон І відзначився впровадженням *кодексів* — збірників законів певної галузі. В 1804 р., ще до проголошення імперії, ухвалено Цивільний кодекс («Кодекс Наполеона»). Він закріплював рівність громадян, недоторканність життя, власності, свободи підприємницької діяльності, віросповідання. Комерційний кодекс 1807 р. теж узаконював передові і, водночас, цікаві ідеї. В ньому чи не вперше вжито поняття «анонімне» — «акціонерне» — товариство. З другого боку, жінкам надали право займатися підприємництвом, але тільки з відома та волі їхніх чоловіків. Кримінальний кодекс 1811 р. розмежовував замах на злочин і власне вчинений злочин, уводив принцип «неосудності» (наприклад, через розумові розлади), визначав, що громадян можна вважати винними лише на підставі рішення суду. Загалом нові кодекси закладали правові основи для існування модерного французького суспільства.

Міркуємо і діємо!

***1.** Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтесь цікаві факти про дитинство і юність Наполеона Бонапарта. В чому своєрідність його шляху до успіху? **2.** Визначте спільні та відмінні внутрішньополітичні заходи французьких урядів у періоди монархії, республіки, консульства та імперії. **3.** Оцінюючи свою діяльність, Наполеон Бонапарт уважав, що його Цивільний кодекс пам’ятатимуть довше, аніж військові перемоги. Поясніть справедливість такої самооцінки.*

3.2. Як тривали і до чого призвели наполеонівські війни?

Французька армія на початку XIX ст. була чи не найвишколенішою у Європі. Завдяки обов’язковим призовам вона постійно поповнювалася. Командири досконало володіли способами ведення війни. Бойові підрозділи дивували супротивників технічними новинками: від далекобійних гармат, повітряних куль, звідки спостерігали за переміщеннями ворога, до консервованого гороху, який не псувався, чудово вгамовуючи голод вояків. Тоді й битви розгорталися зовсім

інакше, ніж сьогодні: ворожі армії шикувались одна навпроти одної та обмінювалися пострілами із мушкетів, відтак солдати «сходилися» врукопаш. Постійні залпи гармат завдавали величезних втрат зімкнутим лавам. Результат забезпечувала кавалерія — кіннотники легко проривалися через проріділі ряди піхотинців. Поле бою нагадувало шахівницю, де рухалися військові «фігури». А Наполеон I зі своїми генералами виявилися вправними «гросмейстерами».

«Пудинг у небезпеці, або Епікурійці за вечерею», художник Джеймс Гілрей, 1805 р.

Наполеонівське військо в кількох битвах ущент розбило армію Австрії. Особливо успішною для французів стала перемога в грудні 1800 р. біля села Гогенлінден (у сучасній Німеччині), де в полон здалися понад 15 тис. австрійців. Друга антифранцузька коаліція припинила існування, внаслідок чого Наполеон I заволодів Північною Італією та Швейцарією. Війська третьої коаліції (Велика Британія, Австрія, Росія) розбито 2 грудня 1805 р. в битві біля містечка Аустерліц (у сучасній Чехії). На поміч знекровленим австрійцям підоспіла російська армія. Командуючи меншою кількістю солдатів, Наполеон I Бонапарт провів вдалий маневр і прорвав центр оборони союзників. Їхній полководець Михайло Кутузов зазнав поранення й ледь не потрапив у полон. Нажаханий російський імператор Олександр I утік. Усього австрійці та росіяни втратили понад 27 тис. осіб. Австрійський монарх Франц II відмовився від титулу імператора Священної Римської імперії, яка, до слова, в 1806 р. перестала існувати. Її замінив Рейнський союз, очолений французьким правителем. Того самого року внаслідок перемог біля міст Єна та Ауерштадт (обидва в сучасній Німеччині) Наполеон I окупував Пруссію. (Водночас припинила існування четверта антифранцузька коаліція.) Знаючи про силу Великої Британії, він запровадив для неї континентальну блокаду — заборонив підвладним країнам торгувати із британцями.

У 1807 р. Росія уклала із Францією Тільзитський мир, за умовами якого визнала завоювання французів і таємно приєдналася до блокади британців. Наступного року наполеонівська армія захопила Іспанію та Португалію. П'ята антифранцузька коаліція, створена Великою Британією та Австрією, зазнала поразки 5–6 липня 1809 р. в битві біля села Ваграм (у сучасній Австрії). Переможці зайняли Відень, позбавили австрійців виходу до Адріатичного моря. Воєнні кампанії, однак, коштували французам дуже дорого: руйнували господарство, призводили до численних людських втрат. До того ж у завойованих країнах розгорталися національні рухи, боротьба з яки-

ми теж виснажувала. Якщо раніше французький народ підтримував свою владу, що боролася зі «старим порядком», обстоювала «права людини та громадянина», то невгамовні загарбницькі апетити Наполеона I призвели до згасання патріотичних почуттів французів.

Наполеон Бонапарт (* 1769 – †1821)	Італійський і Єгипетський походи генерала Наполеона Бонапарта	
	перший консул — довічний консул	
	імператор Наполеон I (1804)	
	кодекси: Цивільний, Комерційний, Кримінальний	
	розгром антифранцузьких об'єднань країн Європи	
	невдалий похід у Росію (1812)	
	поразка в «битві народів» — місто Лейпциг (жовтень 1813)	
	перше зречення 1814, заслання на острів Ельба	
	«Сто днів» Наполеона I (березень–червень 1815)	**Віденський конгрес** (18.09.1814–09.06.1815)
	поразка біля містечка Ватерлоо (18 червня 1815)	
	друге зречення 1815, заслання на острів Святої Гелени	
	Священний союз (вересень 1815)	

Міркуємо і діємо!

1. *Назвіть держави, що їх уособлюють персонажі, зображені на карикатурі (с. 27). Який «пудинг» вони споживають? Які плани виношували передові європейські держави напередодні наполеонівських війн?* ***2.*** *Які чинники сприяли воєнним успіхам французької армії?* ***3.*** *Чому наполеонівські війни поступово охолоджували патріотичний запал французів?*

3.3. Чим закінчилися наполеонівські війни і політична «кар'єра» Наполеона I Бонапарта?

Після падіння Пруссії та Австрії Наполеон I Бонапарт підтримав Варшавське князівство (герцогство) — васальну країну, створену із земель, відібраних у Речі Посполитої в результаті трьох її поділів. Оскільки третина польських територій належала Російській імперії, саме проти неї наполеонівська армія розпочала чергову війну в 1812 р. Наступ вели понад 600 тис. солдатів: французів, німців, поляків. Російське командування, усвідомлюючи складність ситуації, вирішило відступати углиб держави, таким чином «розтягуючи» та розпорошуючи ворожі бойові підрозділи. Унаслідок цієї тактики в Бородінській битві, що відбулася 7 вересня 1812 р., сили сторін виявилися приблизно рівними. Французи протягом дванадцятигодинного бою захопили російські позиції в центрі та з лівого флангу, проте не перемогли. Унаслідок значних втрат відступили й росіяни. У Москву Наполеон I увійшов безперешкодно, але місто підпалили чи то нападники, чи оборонці. Позбавлений провіанту, французький головнокомандувач наказав відступати. Зимові холоди, постійні атаки

російських загонів, зокрема партизанських, перетворили відхід на втечу, унаслідок якої «велика армія» перестала існувати.

Поразка Наполеона I Бонапарта в Росії відвернула від нього багатьох союзників. Шоста антифранцузька коаліція об'єднала Велику Британію, Російську імперію, Португалію, Швецію, до яких долучилися Пруссія та Австрія. Однак здолати Францію виявилося нелегко. В 1813 р. в битві біля міста Дрезден (у сучасній Німеччині) наполеонівська армія, поповнившись новим призовом, розбила австрійсько-російсько-прусські війська, які втратили близько 50 тис. осіб убитими й полоненими. Вирішальна битва відбулася *16–19 жовтня 1813 р. біля Лейпцига* (у сучасній Німеччині). Протиборчі сторони налічували щонайменше по 200 тис. вояків, але союзники мали вдвічі більше гармат. У цій *«битві народів»* (адже на полі бою зіткнулися солдати понад десяти держав) Наполеон I зазнав поразки. Хоча під його владою залишилася лише Франція, він не планував складати зброю. В кількох наступних дрібніших битвах знову переміг, проте війська коаліції наступали на Париж. У відповідальний момент від головнокомандувача відвернулися його маршали. Піднявши заколот, Огюст Мармон, Едуард Мортьє, Йоахім Мюрат впустили союзників до столиці. У Франції відновили правління династії Бурбонів, проголосивши королем Луї XVIII. **6 квітня 1814 р.** Наполеон I Бонапарт зрікся влади. Його заслали на середземноморський острів Ельба, глузливо удостоївши титулу імператора цього шматка суші.

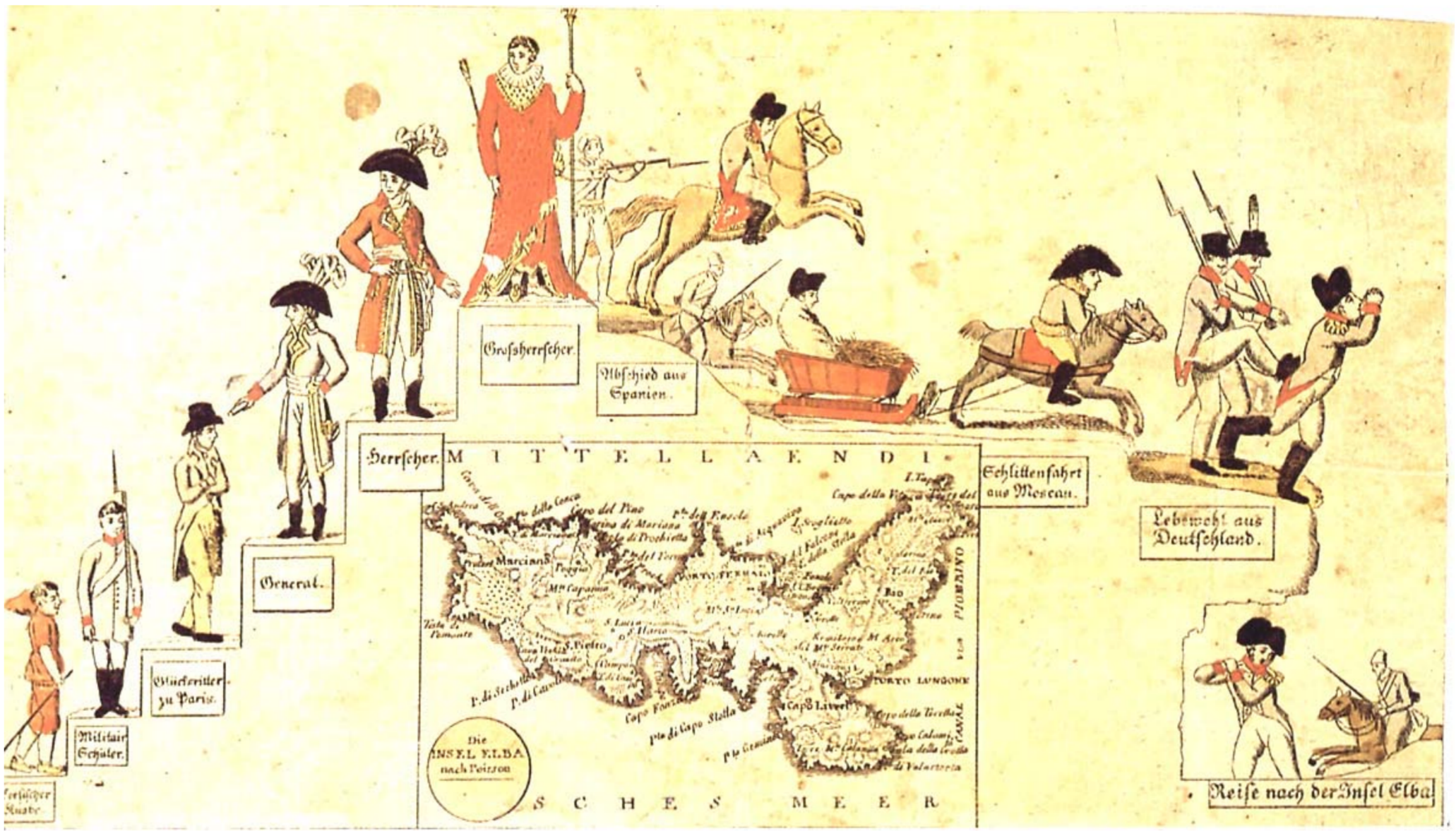

«Злет і падіння Наполеона», художник Йоганн-Міхаель Вольц, 1814 р.

18 вересня 1814 р. розпочався **Віденський конгрес,** куди прибули понад 200 представників європейських країн (окрім Османської імперії). Головні ролі відігравали Велика Британія, Пруссія, Австрія, Ро-

сія і Франція. У тривалій заплутаній дипломатичній грі кожна із делегацій обстоювала свої інтереси. **9 червня 1815 р.** все-таки узгодили **Заключний акт.** Тим часом настрої французів дещо змінилися: відновлення монархії, скасування здобутків революції та поступлива позиція нового короля викликали гнів. Рятувати ситуацію знову взявся Наполеон Бонапарт, рішучі дії якого перервали роботу конгресу. В березні 1815 р. полководець висадився на південному узбережжі Франції, командуючи лише тисячею солдатів. Військовики, відправлені насупроти, перейшли на його бік. Вступивши в Париж, він відновив імперію, що проіснувала приблизно **«сто днів».** У кількох битвах розбив пруссько-британські сили. Однак утворилася сьома антифранцузька коаліція, яка згуртувала чи не всіх його колишніх ворогів. 18 червня 1815 р. Наполеон I програв свою вирішальну битву біля *містечка Ватерлоо* (у сучасній Бельгії). Через чотири дні він вдруге зрікся влади і був засланий на острів Святої Гелени в Атлантичному океані, де й помер. У **вересні 1815 р.** монархи та уряди європейських держав започаткували **Священний союз,** за умовами якого зобов'язувалися допомагати один одному в придушенні революцій і національно-визвольних рухів.

Рішення Заключного акта Віденського конгресу
• Франція зберігала кордони, що існували до 1792 р.; у державі відновлювала правління династія Бурбонів;
• Велика Британія отримувала острів Цейлон, колонії в Африці та Азії, деякі інші володіння, а деякі повертала попереднім власникам;
• Австрія отримувала території в Північній Італії (Венецію та Ломбардію), Далмацію, зберігала Галичину. Польський Краків оголошено вільним містом-республікою (до слова, у 1846 р. після невдалого повстання його окупувала Австрія);
• Пруссія отримувала майже половину Саксонії, землі від інших німецьких держав, західні терени Варшавського князівства (герцогства); решта територій колишньої Священної Римської імперії утворили Німецький союз;
• Російська імперія отримувала значну частину Варшавського князівства (герцогства) і територію Фінляндії;
• Нідерланди і Південні Нідерланди (приблизно сучасна Бельгія) об'єднувалися в конституційну монархію — Об'єднане королівство Нідерландів;
• Швейцарська конфедерація оголошувала вічний нейтралітет;
• Папська держава відновила колишні володіння, за винятком Авіньйону і Конта-Венессену, що залишилися частиною Франції.

Мовою історичного джерела

Уривки із заповіту Наполеона I Бонапарта, 15 квітня 1821 р. (переклад з англійської авт. кол.): «I.1. Я помираю в папській і римській вірі, в лоні якої я народився понад п'ятдесят років тому. 2. Я бажаю, щоб мій прах покоївся на берегах Сени, серед французького народу, який я так

гаряче любив. III.2. Я заповідаю половину власного особистого майна офіцерам і солдатам французької армії, які залишилися живими, тим, які воювали з 1792 року по 1812 рік для слави і незалежності нації…». (Історичний вебсайт Фонду Наполеона. URL: https://cutt.ly/Sr61YGXI)

Міркуємо і діємо!

1. *Згадайте значення усталеного вислову «тактика спаленої землі». Чий «винахід» мимоволі використали росіяни, воюючи проти Наполеона I Бонапарта?* ***2.*** *Об'єднайтеся в пари. Обговоріть наслідки рішень Віденського конгресу для Європи.* ***3.*** *Як карикатура й уривки із заповіту Наполеона I Бонапарта відображають суперечливість його ролі в історії Франції?*

У той час, коли у світі…	*Тоді на теренах України…*
9 червня 1815 р. — ухвалення Заключного акта Віденського конгресу	**9 березня 1814 р.** — народився Тарас Шевченко, видатний український діяч
Вересень 1815 р. — створення Священного союзу монархів європейських держав	**4 березня 1815 р.** — народився Михайло Вербицький, автор музики Державного Гімну України

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/lr61IYD3
3.1. Чи був Наполеон низького зросту?

Корисна гра:
https://cutt.ly/hr61OeP6

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Закінчте укладання хронологічно-тематичної таблиці «Французька революція і наполеонівські війни». У зошиті, послуговуючись таблицею, складіть 2–3 хронологічні задачі, що стосуються роботи Віденського конгресу й утворення Священного союзу. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про походи Наполеона I й територіальні зміни, пов'язані з наполеонівськими війнами та рішеннями Віденського конгресу.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте твердження: «Французька революція дала поштовх модернізації соціальної і культурної галузей життя Європи». **4.** Послуговуючись підручниками з історії України та всесвітньої історії, напишіть невелике (у межах десяти речень) есе: «Україна та українці в зовнішньополітичних проєктах Наполеона I Бонапарта».

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Проаналізуйте вплив політики Наполеона I на розвиток європейських держав. Доберіть приклади. **6.** Навіть через 200 років після смерті Наполеона Бонапарта французи сперечаються про те, хто він — герой чи тиран. Запишіть факти для підтвердження різних оцінок цієї неоднозначної історичної особистості.

Практична робота
«ВПЛИВ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН НА ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ»

1. Міркуємо і діємо!

Прочитайте уривки з публікацій істориків. Обміркуйте відповіді на запитання і виконайте завдання, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За необхідності послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

I. «…Наприкінці XVIII століття інтелектуали всієї Європи формували уявлення про націю не лише як про державний устрій із суверенітетом, інвестованим у народ, а й як про культурну єдність — сплячу красуню, пробуджену національним відродженням. У Німеччині Йоганн-Готфрід Гердер базував нове розуміння нації на мові та культурі. В інших країнах Західної та Центральної Європи ентузіасти, яких пізніше назвуть фольклористами, збирали народні казки та пісні або вигадували їх, якщо не було “хороших” зразків…» (Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Клочка. Перероб. і доп. вид. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. С. 204)

II. «…Французька модель нації послужила прикладом для наслідування новим національним рухам, що ширилися на початку XIX ст. в усій Європі, — німецькому, італійському, польському та ін. До нових революційних концепцій Франції — вільної нації, правди і справедливості — звертався й автор “Історії Русів”. “Кожне сотворіння, — писав він, — має право боронити своє існування, свою власність і свою свободу!” Цей принцип застосовувався і в Україні, яка стала на шлях національного відродження, сповідуючи нові національні гасла, народжені Французькою революцією…» (Терещенко Ю. «Щоб дерево свободи розквітло у Києві» – 2. Велика Французька революція, Наполеон і Україна. *День.* 2019. № 176–177. 26 вересня).

III. «…Передбачаючи і готуючись до конфлікту з Росією, Наполеон усвідомлював її вразливі місця, і насамперед гостроту національної проблеми й аграрного питання. Боротьба з російською експансією ставила перед наполеонівською Францією завдання будь-що відмежувати Росію від Чорного моря. Цій меті мало слугувати створення васальної Української держави — Наполеоніди, яка включала б територію Чернігівщини, Полтавщини, а також Криму, Катеринославщини, Таврії та інших районів Причорномор’я. На чолі Наполеоніди мав бути хтось із родичів … імператора або його маршалів. Проєкт передбачав організацію в Україні 60-тисячної армії легкої кінноти, 10 тис. якої, в разі потреби, могли б служити у французькій армії... У цей період значно розширилася мережа наполеонівських агентів в Україні, які намагалися поширювати … антиросійські настрої. Однак усі … спроби наполеонівської пропаганди не дали реальних результатів…» (Терещенко Ю. «Щоб дерево свободи розквітло у Києві» – 2. Велика Французька революція, Наполеон і Україна. *День.* 2019. №. 176–177. 26 вересня)

***1.** Послуговуючись тлумачним словником, дізнайтеся значення слова «нація». Чому саме наприкінці XVIII ст. формувалися уявлення про націю? Чому в Україні «довге» XIX століття — це період «національного відродження»? У чому його сутність? Висловте свої припущення або згадайте з історії України, що насамперед взялися робити українські «ентузіасти». **2.** Як ви вважаєте, чому деякі історики назива-*

*ють Французьку революцію «Великою»? **3.** Які ідеї Французької революції вплинули на події в Україні? Як ви розумієте значення слів автора «Історії Русів» про «право боронити своє існування»? **4.** Чи Наполеон I Бонапарт планував створення «васальної Української держави — Наполеоніди»? Підтвердіть або спростуйте цю інформацію. Висловте свої припущення, чому виявилися безуспішними «всі спроби наполеонівської пропаганди». **5.** Послуговуючись підручником історії України та «Енциклопедією історії України» (Варварцев М., Мартинов А. Французька революція 1789–1804. Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2013. С. 331–333), дізнайтеся, як різні верстви українського суспільства поводилися під час французько-російської війни.*

2. Міркуємо і діємо!

Готуючи матеріали для цієї практичної роботи, авторський колектив поставив штучному інтелекту Gemini запитання: «Як Французька революція та наполеонівські війни вплинули на історичні процеси в Україні»? Прочитайте уривки відповіді, об'єднайтеся в групи, у яких, взаємонавчаючись, з'ясуйте: яких історичних помилок припустився штучний інтелект, а які його твердження збігаються з думками істориків і є достовірними.

«…Ідеї Французької революції та наполеонівських війн відіграли важливу роль у розгортанні українського національного відродження. Хоча Україна не була безпосередньою учасницею цих подій, їхній вплив поширювався через усю Європу. Насамперед, Французька революція популяризувала концепцію нації як спільноти громадян, а не просто підданих монарха. Ідеї свободи, рівності та братерства стали основою для переосмислення українською інтеліґенцією свого місця в імперіях…

…Наполеонівські війни, зокрема 1812 р., принесли на українські землі не лише бойові дії, а й теж нові ідеї. Російська імперія, воюючи з Наполеоном, змушена була залучати широкі верстви населення, що сприяло зростанню його самосвідомості. Крім того, українська шляхта та інтелігенція, які служили в армії, безпосередньо познайомилися з європейськими ідеями...

…Ідеї Французької революції поширювалися в українських землях по-різному. Офіцери, які служили в російській армії під час наполеонівських війн, приносили додому знання про європейські ліберальні та конституційні рухи. Також велику роль відігравали масонські ложі, які діяли на території України. Французька революція популяризувала поняття "нація-держава" як противагу імперіям. Це змусило українську інтелігенцію шукати шляхи до самовизначення, що призвело до відродження інтересу до мови, фольклору та історії. Виникли перші наукові та літературні гуртки й товариства, що ставили за мету вивчення і популяризацію української культури…»

3. Міркуємо і діємо!

Виконайте пізнавальні завдання та / або вправи, навчаючись самостійно, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

«Мапа змін: українські терени в Європі»

***1.** На контурній мапі Європи позначте українські терени, які перебували у складі Австрії і Російської імперії. **2.** Позначте ключові битви наполеонівських війн, кордони імперій до та після Заключного акта Віденського конгресу. **3.** Позначте, як*

зміни на політичній мапі Європи, наприклад, утворення Варшавського герцогства, вплинули на українські терени. ***4.*** *Створіть відповідну легенду мапи.*

«Лист українського інтелектуала»

Уявіть себе в образі українського інтелектуала, наприклад, учасника масонського гуртка або сповідника поглядів просвітників кінця XVIII – початку XIX ст. Напишіть лист до однодумця, у якому: а) оцініть події Французької революції та наполеонівських війн із позиції українських інтересів (зокрема, як ці події могли відобразитися на становищі різних верств); б) висловте свої очікування або побоювання щодо майбуття українських земель і людей у контексті європейських змін; в) укажіть, які здобутки Французької революції та чому могли бути привабливими для українського суспільства того часу.

«Наполеон I Бонапарт: провісник змін чи руйнівник?»

Організуйте дискусію між двома групами, кожна з яких обстоюватиме одну з частин тези. Першій потрібно довести позитивний (наприклад, поширення ідей Просвітництва, законотворення, модернізація господарства, зародження українського національного руху), другій — негативний (наприклад, війни, жертви, зміцнення імперій, відсутність реальної підтримки українських прагнень) вплив Наполеона I Бонапарта на події й процеси в Україні. Обговоріть можливі сценарії розгортання українського національного відродження, спираючись на історичні факти. Намагайтеся аналізувати, критично мислити, обстоювати свою думку.

«Маніфест українських ідей»

Створіть «Маніфест українських ідей», натхненних Французькою революцією та наполеонівськими війнами. В парах чи в групах розробіть лаконічний (5–7 тез) документ, який би відображав: а) ключові принципи, що базуються на цінностях свободи, рівності, братерства, але адаптовані до українських реалій кінця XVIII – початку XIX ст.; б) вплив цих принципів на життя різних верств українського суспільства (селян, містян, інтелігенції); в) нові норми соціальної справедливості, які могли б виникнути.

«Діалог доби: піддані й правителі»

Створіть сценарій нетривалого (1–2 хв) діалогу між українським підданим (селянином-землеробом, містянином-робітником, торговцем, землевласником, підприємцем, інтелігентом тощо) і монархом, зважаючи на особливості їхнього проживання (правління) в Австрії та в Російській імперії на початку XIX ст. У діалозі відобразіть розбіжності сприйняття: а) подій Французької революції і наполеонівських війн; б) ідей свободи, рівності, братерства та їхнього впливу на повсякдення й майбуття; в) поняття гідності людини, незважаючи на її статус і становище в суспільстві.

«Галерея героїв і антигероїв: моральний вибір»

Послуговуючись довільно обраними цифровими застосунками, створіть галерею із 6–8 зображень реальних чи уявних історичних постатей, пов'язаних із періодом Французької революції та наполеонівських війн. Це можуть бути реальні особистості (наприклад, Жорж-Жак Дантон, Жан-Поль Марат, Максиміліан Робесп'єр, Наполеон I Бонапарт, Василь Капніст, Іван Котляревський) або загальні соціальні персонажі (наприклад, селянин — солдат російської армії, священник зі Східної Галичини, викладач Харківського університету, нащадок козацького старшини). До кожного зображення напишіть короткий (2–3 речення) моральний коментар, оцінюючи діяльність цієї людини з огляду на універсальні цінності: а) як її вчинки відповідали або суперечили ідеалам свободи, рівності і братерства, принципам демократії, поваги до гідності; б) чиї інтереси вона відстоювала і як це впливало на інших; в) який її внесок у життя найближчої спільноти, в історію?

Узагальнення до розділу 1
«ЄВРОПА В ЧАСИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН»

14 липня 1789	Штурм Бастилії. **Початок Французької революції**
26 серпня 1789	**«Декларація прав людини і громадянина»**
3 травня 1791	Конституція Речі Посполитої — спадкова монархія
3 вересня 1791	Конституція Франції — конституційна монархія.
	Законодавчі збори. Фельяни, «болото», жирондисти.
	Клуб якобінців. Жан-Поль Марат, Жорж-Жак Дантон, Максиміліан Робесп'єр
1792	Перша антифранцузька коаліція. «Марсельєза».
	Спроба втечі Луї XVI, арешт короля
22 вересня 1792	Національний конвент. **Проголошення Франції республікою.** «Свобода. Рівність. Братерство»
21 січня 1793	Страта Луї XVI
Березень 1793	Вандейське повстання
2 червня 1793	Державний переворот, **прихід до влади якобінців**
24 червня 1793	Конституція республіканської Франції.
	Комітет громадського порятунку (Максиміліан Робесп'єр).
	Терор. Календар. Декрети про загальний максимум і всенародне ополчення
27 липня 1794	9 термідора II року Республіки, арешт Максиміліана Робесп'єра.
	«Термідоріанська реакція». Нова хвиля терору
1795	Конституція. Законодавчий корпус. Директорія.
	Італійський та єгипетський походи Наполеона Бонапарта. Формування другої антифранцузької коаліції
9 листопада 1799	18 брюмера VIII року Республіки, перехід влади до трьох консулів. **Закінчення революції**
	Наполеон Бонапарт — довічний консул.
	Створено Французький банк. Цивільний кодекс
1804	**Проголошення Франції імперією.** Наполеон I.
	Комерційний кодекс. Кримінальний кодекс.
	Війни Наполеона I з 2–5 антифранцузькими коаліціями
1806–1812	Війна між Російською та Османською імперіями
1812	Похід Наполеона I в Росію
1813	«Битва народів» біля міста Лейпциг
1814–1815	**Віденський конгрес.** Заключний акт.
	«Сто днів» Наполеона I
Вересень 1815	**Священний союз** правителів проти революцій

Розділ 2.
ДЕРЖАВИ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ, СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ: ПОЛІТИЧНЕ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА (1815–1870 рр.)

1

2

3

4

5

6

1. Королева Вікторія та принц Альберт у Букінгемському палаці, Роджер Фентон, 11 травня 1854 р.
2. Алегорична постать Італії, Філіп Вайт (Фейт), 1834–1836 рр.
3. Алегорична постать Німеччини, Філіп Вайт (Фейт), 1834–1836 рр.
4. «Свобода, що веде народ», Ежен Делакруа, 1830 р.
5. Сутички між революціонерами та урядовим військом на одній із берлінських вулиць уночі з 18 на 19 березня 1848 року, автор невідомий, 1848–1850 рр.
6. Промислова школа Спілки звільнених, місто Річмонд, штат Вірджинія, США, Джеймс Едвард Тейлор, 1866 р.

§ 4. Індустріальна (промислова) революція в державах Західної Європи та в Сполучених Штатах Америки

Чи знаєте ви, що…

… у 1814 р. український бджоляр Петро Прокопович створив перший у світі розбірний рамковий вулик, а в 1828 р. започаткував першу в Європі школу пасічників, таким чином упроваджуючи технічні новинки в сільське господарство;

… деякі політологи вважають одним із перших ідеологів українського націоналізму Тараса Шевченка, який описував націю як кровну спільноту «і мертвих, і живих, і ненароджених».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Ідеологія (від поєднання давньогрецьких слів «ідеа» — «прообраз» і «логос» — «слово», «вчення») — сукупність філософських, політичних, правових, релігійних, мистецьких поглядів, що властиві певним суспільствам, верствам, політичним партіям.

Індустріальне суспільство (від слів «індустрія» — «промисловість» і «суспільство») — історичний період, якому властиві високий рівень розвитку промисловості, механізація та автоматизація виробничих операцій, використання науково-технічних досягнень, що зумовлюють якісні зміни в різних галузях життя.

Консерватизм (від однойменного французького слова або латинського «консерво» — «охороняю», «оберігаю») — «традиційні» погляди, переконання; прихильність до старого; суспільно-політична течія, прибічники якої обстоюють історичні традиції, звичні принципи і форми суспільного та політичного устрою, обережно ставляться до будь-яких змін.

Лібералізм (від однойменного французького слова або латинського «лібераліс» — «вільний») — вільнодумні погляди, переконання; нехтування правилами; позбавлення від обмежень, насаджених релігією, державою, суспільством; суспільно-політична течія, прихильники якої ставлять людину на перше місце, наділяють її правом вільного вибору, можливістю керувати собою.

Націоналізм (від однойменного французького слова або латинського «націо» — «плем'я», «народ») — ідеї і погляди, що виходять із переваг національних цінностей перед особистісними, груповими й загальнолюдськими; суспільно-політичний рух за збереження, розвиток етнічних, культурних особливостей, національну незалежність.

Нація (від латинського слова «націо» — «плем'я», «народ») — спільнота людей, об'єднаних назвою, символами, географією, соціальним походженням, історичною пам'яттю, політичними, духовно-культурними цінностями.

Соціалізм (від латинського слова «соціаліс» — «суспільний») — ідеї, погляди, вчення, спрямовані на утвердження рівноправ'я, соціальної справедливості, свободи та рівності; державна політика захисту нижчих верств, підтримки бідних за рахунок багатих; суспільний лад із переважно державною власністю на засоби виробництва.

4.1. Як зароджувалось індустріальне суспільство?

Зародження **індустріального суспільства** розпочалося з Англії, відколи в її господарському житті стало переважати промислове виробництво. Досягти цього вдалося завдяки вільному грошовому обігу,

масовому використанню найманої праці, впровадженню технічних відкриттів. Поняття *«індустріальна революція»* запропонував англійський історик Арнольд Тойнбі, щоб описати економіку своєї держави кінця XVIII — першої половини XIX ст. Річ у тім, що тоді за технічним розвитком саме англійці перевершували інші народи Європи.

«Огляд газових ліхтарів біля торгового центру Пел-Мел», художники Томас Роулендсон і Джордж Мургатройд Вудворд, 1808–1809 рр.

«Машинобудівний завод Борсіга в місті Берлін», художник Карл Едуард Бірман, 1847 р.

Як відомо, у 1784 р. Джеймс Ватт винайшов парову машину. Це дало поштовх спочатку текстильному виробництву, а потім — поступу всієї англійської промисловості. Промислова революція охопила різні галузі: металургійну, вугільну, хімічну. В *1807 р.* американський інженер *Роберт Фултон* сконструював перший пасажирський пароплав, а згодом — військовий корабель із паровим двигуном. Незабаром пароплави та паровози (паротяги) стали чи не основними засобами пересування. Перші паровози були не надто швидкими — лише 10 км/год, але їх невпинно вдосконалювали. Нові транспортні засоби дозволяли проникати в колонії, куди активно переселялися європейці. Однак уже в останній третині XIX ст. сила пари як основне джерело енергії поступилась електриці. Тоді ж започаткували нафтовидобування та нафтопереробку. Індустріальна революція вплинула й на сільське господарство. Наприкінці XIX ст. селяни використовували землеобробну техніку, різні механізми, мінеральні добрива.

У Сполучених Штатах Америки промисловий переворот мав особливості. Індустріалізувалася Північ, де діяли потужні підприємства, водночас Південь залишався сільськогосподарським, із неозорими плантаціями, на яких працювали раби. Спочатку на американських заводах і фабриках використовували технічні здобутки європейців, їхні капітали та робочі руки. Згодом упроваджували власні винаходи, як-от Роберта Фултона. Ще однією особливістю американської індустріалізації було те, що спонукальну роль відігравала зовнішня експансія — до середини XIX ст. США досягли Тихого океану.

Міркуємо і діємо!

1. *Згадайте, як розпочинався промисловий переворот в Англії. Чому саме англійці виявилися першими?* ***2.*** *Які особливості становлення індустріального суспільства в США?* ***3.*** *Розгляньте карикатуру. Як ви вважаєте, які аргументи висловлювали прихильники і противники встановлення газових ліхтарів? Чому люди ставилися з осторогою до тодішніх технічних новинок?*

4.2. Як індустріальна революція вплинула на повсякдення?

«Гравець», художник Крістіан Людвіг Бокельманн, 1873 р.

Зміни в промисловості торкнулися повсякдення європейців. У Новому часі міста, де були фабрики і заводи, перетворювалися в центри розвитку. Люди переселялися туди, бо отримували роботу. Тому в XIX ст. активно тривала *урбанізація* (розширення і зростання міст). Завдяки технологізації виробництва продукція стала дешевшою, а отже, масовою. Це витіснило працю ремісників. Їхні товари виявилися неконкурентними. Вагому роль почали відігравати підприємці, які виступали за ліквідацію «старого ладу». Водночас наймане робітництво почувалося безправним і незахищеним. Повсюдно використовували дитячу працю. Тому країнами Європи поширювався рух за права робочого люду. Сільські сім'ї зазвичай були багатодітними, а їхній побут невибагливим.

Європейці впродовж другої половини XIX ст. звикали до «благ цивілізації». Промисловість забезпечувала недорогими товарами, що, відповідно, ставали значно доступнішими. У містах їздили трамваї, прокладали телеграфні й телефонні лінії, навіть колії метро. Цивільні люди звикли вдягати макінтоші, військовики — галіфе. А ще — швейні машинки «Зінгер», дизельні двигуни, кулькові ручки «Паркер», азбука Морзе тощо. Дедалі більше коштів європейці витрачали на дозвілля — відвідини театрів, салонів, клубів, ресторанів, кафе. Наприкінці XIX ст. з'явилося нове диво — кінематограф. Хоча перші фільми відрізнялися від сучасних, вони викликали захоплення і збирали повні зали глядачів. У *1879 р. Карл Бенц*, німецький інженер, винайшов бензиновий двигун, а згодом спроєктував автомобіль із таким двигуном. Дружина винахідника, Берта Бенц, першою сіла за кермо для того, щоб підтвердити дієвість ідеї чоловіка. Що цікаво, тодішні авта «заправляли» в аптеках — адже бензин вважали лікувальним засобом.

У держави Європи чимало товарів доправляли з колоній. Чай, кава, цукор, бавовна, залізо, спеції, діаманти — лише стислий перелік того, що переправляли через океани. Утиски місцевого населення

ставали звичними. Упродовж XIX ст. політичні права залишалися привілеєм європейців.

«Лондонська вулична сцена»,
художник Джон Орландо Пері,
1835 р.

«Будівництво першої в світі колії метро,
місто Лондон»,
художник Персі Вільям Джастін, 1861 р.

«Свинцева шахта в Сельбеку»,
художник Крістіан Людвіг Бокельманн,
1888 р.

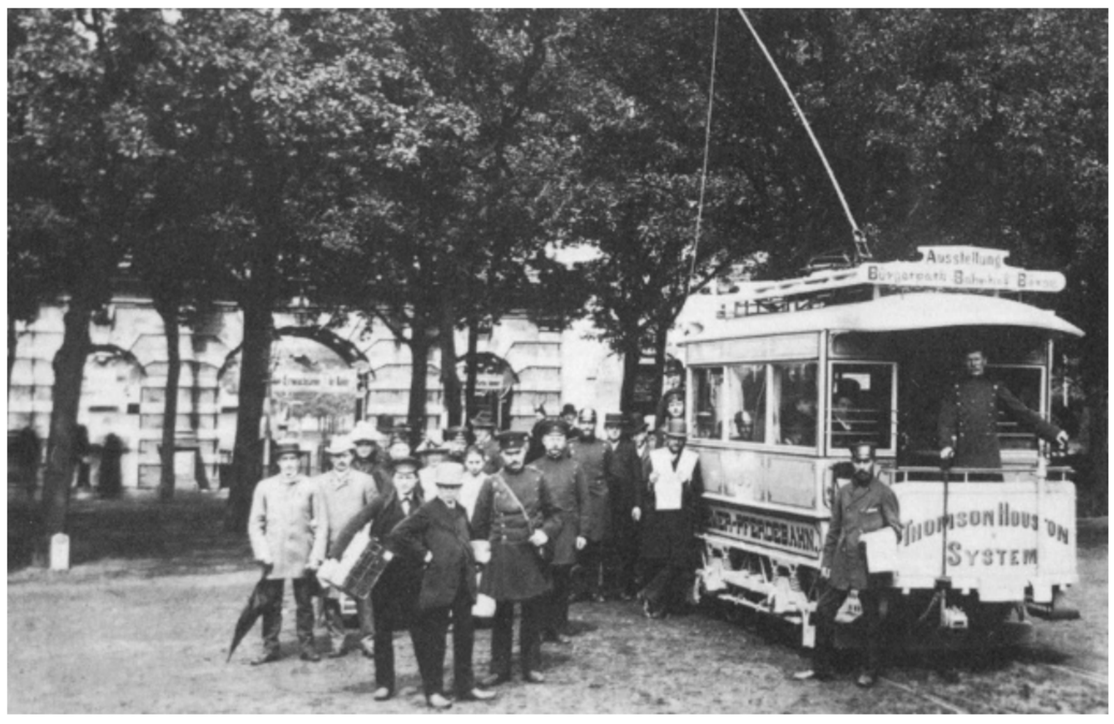

Електричний трамвай у місті Бремен,
фотограф невідомий,
1890 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Чи можна XIX ст. назвати «міським»? Доберіть відповідні факти.* ***2.*** *Поясніть походження слів «галіфе», «дизель», «кольт», «макінтош», «морзянка», «рентген». Назвіть інші слова, що утворилися за такою логікою.* ***3.*** *Розгляньте ілюстрації. Які технічні здобутки вони відображають? Яким був побут тодішніх європейців?*

4.3. Як відбувалося становлення парламентаризму в Європі?

Як зароджувалися різноманітні ідеології?

Французька революція безумовно вплинула на політичне життя Європи. Поступово відходили в небуття принципи «старого порядку»: абсолютизм і станова побудова суспільства. Зароджувалися поки ще незвичні явища: рівність перед законом й активність громадян. Утверджувалися головні ознаки правової держави, зокрема **парламентаризм** як система організації та функціонування насамперед законо-

давчих і виконавчих органів верховної влади. Якщо новочасна революція у Франції вплинула на уявлення про роль громадян, то англійський парламент, що існував із Середньовіччя, сформував основи діяльності народних обранців. Їхній основний обов'язок полягав у законотворчості. Насамперед депутатам представницьких органів належало ухвалювати закони, що їх затверджували монархи (у деяких державах — президенти). Окрім того, парламенти зазвичай контролювали зовнішню політику. Уряди дбали про виконання законів і налагоджували внутрішнє життя.

Вестмінстерський палац, де відбуваються засідання парламенту, місто Лондон, Велика Британія, сучасна світлина

Значно змінились уявлення про політичний світ. За «старого порядку» держави називали за правлячими династіями, а привілеями користувалися аристократи й духівництво. У Новому часі місце і вплив людини визначалися не її становою належністю, а талантами, працьовитістю, здобутками. Піддані корони ставали підданими держави (рівноправними громадянами). Поставали *політичні партії* — спільноти громадян, об'єднаних однаковими поглядами, програмними цілями чи лідерами задля здобуття державної влади чи впливу на неї. Кожна партія сповідувала певну **ідеологію** — сукупність цінностей, принципів, способів поведінки, що їх дотримувалася в політиці.

У XIX ст. сформувались кілька ідеологій, як-от: **консерватизм, лібералізм, соціалізм, націоналізм.** *Консерватори* наполягали на збереженні традицій. Вони прихильно ставилися до усталених моральних норм, негативно відгукувалися про ідеї соціальної рівності. Не підтримували революційних змін, задовольняючись поміркованим перебігом подій. Ключова сутність *ліберальної* ідеології полягає в тому, що індивідуальні свободи людини становлять справедливий суспільний лад. Прибічники лібералізму обстоювали принципи демократизації і парламентаризму, вважали, що реформування — найкращий спосіб розв'язання проблем. *Соціалісти* наполягали на економічній спра-

ведливості. Вони прагнули створити суспільство рівних можливостей. *Націоналізм* — ідеологія, у якій **нація** виступає вищою цінністю, формою єдності, головним «організмом» державотворення.

Міркуємо і діємо!

1. *Як відомо, Шарль-Луї де Монтеск'є запропонував принцип розподілу влади на три незалежні гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Намалюйте схему, яка відображала б взаємозв'язки між цими гілками.* ***2.*** *Поясніть сутність парламентаризму на прикладі однієї з держав Європи чи Америки.* ***3.*** *Розгляньте схему. Поясніть відображені взаємозалежності між суспільними ідеологіями та політичними партіями.*

У той час, коли у світі…

Тоді на теренах України…

Друга половина XVIII – 60-ті рр. XIX ст. — розгортання промислового перевороту в Англії

30–90-ті рр. XIX ст. — розгортання промислового перевороту на українських теренах

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/VtlKHvHn
4.1. Сільська буденність в індустріальному суспільстві

Корисна гра:
https://cutt.ly/ntlKKbYC

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте і позначте на лінії часу періоди промислового перевороту в провідних державах Європи та Америки. **Б.** Покажіть на мапі та запишіть у зошиті, які з держав Європи й Америки впродовж першої половини XIX ст. були абсолютними, конституційними монархіями, республіками.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Послуговуючись підручником та іншими джерелами інформації, напишіть невелике (до 10 речень) повідомлення про один день із життя тогочасного сільського, міського мешканців, вашої / вашого ровесниці / ровесника (на вибір). **4.** Проаналізуйте політичний і соціально-економічний розвиток держав Європи й Америки в першій половині XIX ст., європейське та американське суспільства, зміни в повсякденному житті. **5.** Оцініть впливи індустріальної революції на суспільний розвиток.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Об'єднайтеся в групи. Обміркуйте та поясніть, які з ідеологій (консерватизм, лібералізм, соціалізм, націоналізм) утверджувалися чи переважали у Франції, Великій Британії, Італії, Австрійській, Німецькій, Російській імперіях, у США.

§ 5. Велика Британія в 1815–1870 рр.

Чи знаєте ви, що…

… у 1795 р. шотландський інженер Чарльз Гаскойн розпочав будівництво металургійного заводу, довкола якого постало українське місто Луганськ;

… у грудні 1858 р. Тарас Шевченко намалював портрет свого друга, афроамериканського актора Айри Фридеріка Олдриджа, який навчався в університеті міста Глазго, а в англійських театрах відіграв чимало найяскравіших ролей героїв творів Вільяма Шекспіра;

… у 1869–1872 рр. англійський інженер Джон Юз збудував металургійний завод, довкола якого згодом постало місто Юзівка (сучасний український Донецьк).

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Парламентська демократія (від слів «парламент» та «демократія») — державне правління, за якого урядовців призначають депутати парламенту, причому главі держави належать обмежені (представницькі чи церемоніальні) повноваження.

Професійна спілка (від слів «професія» і «спілка») — громадська організація, що об’єднує працівників певної галузі для захисту їхніх інтересів і прав.

Чартистський рух (від англійського слова «чартер» — «хартія») — у Великій Британії — масовий рух робітників, які в 30–40-х рр. XIX ст. домагалися демократизації державного устрою.

5.1. Як розгорталися парламентські реформи у Великій Британії? Чого домоглися чартисти?

На початку XIX ст. Об’єднане Королівство сформувалось остаточно. Це відбулося внаслідок уній із Шотландією (ще 1707 р.) та Ірландією (1801 р.). Наполеонівські війни, які спустошили Європу, не завдали британцям відчутної шкоди. Понад те, Велика Британія відіграла провідну роль у повоєнному облаштуванні світу, й надалі залишаючись «володаркою морів». Капіталізм, що лише вкорінювався в країнах Європи, уже процвітав на її просторах, де завершувався промисловий переворот. Як ви згадуєте, ще від Середньовіччя в англійців діяв парламент. Із 1837 р. і аж по 1901 р. британськими володіннями порядкувала королева Вікторія, тому період її правління часто називають «вікторіанською епохою». Саме тоді в державі утверджувалася **парламентська демократія.**

Правлячих осіб Об’єднаного Королівства наділяли обмеженими повноваженнями. Їхні самовладні привілеї звужував парламент на основі прийнятого ще в 1689 р. «Білля про права». Парламент складався із двох палат: місця лордів успадковували, представників громад обирали. Партія-переможниця виборів формувала кабінет міністрів — уряд, який практично порядкував державою. Лідера партії-переможниці зазвичай обирали прем’єр-міністром. Він уважався другою людиною в державі (після монархів / монархинь, звісно). У Великій Британії конкурували дві політичні сили — *торі і віги*. Таку

систему назвали двопартійною. Торі, обстоюючи консервативні позиції, представляли землевласників — «стару» родову знать. Віги ж сповідували ліберальні погляди і захищали інтереси «нової» аристократії — капіталістів-промисловців.

На початку XIX ст. при владі перебували торі. Вони скасували особисту недоторканність, увели цензуру, узаконили обшуки, арешти невдоволених, заборонили мітинги та страйки. За руйнування машин (пам'ятаєте про луддитів?) карали смертю. Запровадили «хлібні закони», що припиняли ввезення збіжжя до країни. Дозволили застосовувати зброю проти бунтарів. Ситуація змінилася, коли в 1830 р. владу отримали віги. В 1832 р. вони провели виборчу реформу. За її умовами мешканців так званих «гнилих» (знелюднених) містечок, що підтримували землевласників, позбавили 143-х депутатських місць, які перейшли до жителів великих промислових центрів. Також знизили майновий ценз, завдяки чому підприємці набули права голосувати. Відтоді буржуазія отримала доступ до парламенту. Віги втілили чимало інших реформ. Не боронили створювати робітничі спілки, не карали за страйки. Зрівняли у правах вірян різних релігій, скасували рабство в колоніях, розширили свободи друку, зборів тощо. Однак, догоджаючи забаганкам впливових капіталістів, часто ігнорували проблеми тих, хто на них працював.

У капіталістичному суспільстві формувалися нові суспільні стани, яким належало співіснувати. Позаяк британська буржуазія домоглася визнання парламентським шляхом, робітництво вирішило чинити так само. В Англії ще давніше створювали **тред-юніони — професійні спілки.** Їхні очільники виступали за поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати, соціального забезпечення. Упродовж 1825–1830 рр. робітничі об'єднання ливарників, лудильників, ткачів стали звичним явищем. Виборча реформа 1832 р. не задовольнила вимог профспілок, а «Закон про бідних» 1834 р. тільки ускладнив ситуацію. Він узаконював так звані робітничі доми, які ставали фактично тюрмами для збіднілих трударів. Ці обставини спровокували **чартистський рух** за політичні та соціальні права. (Так його найменували від

назв документів («хартій» — петицій), де робітництво фіксувало свої вимоги, надсилаючи їх до парламенту)). Основних вимог було шість: виборче право для всіх чоловіків, яким виповнився 21 рік; таємне голосування; скасування майнового цензу для депутатів; чіткий термін їхніх повноважень; рівні виборчі округи і рівне представництво. У чартистів помітну роль відігравав *Вільям Ловетт*. Першу петицію вони надіслали до парламенту в *1839 р.* Проте крайнього розмаху рух досяг у 1848 р., коли державами Європи прокотилася хвиля революцій. Виступи відбулися в найбільших містах Англії. В Лондон навіть увели військо, лідерів чартистів затримали. Щоправда, збройного протистояння вдалось уникнути. Але і влада сповна відчула міць робітничої верстви. Тому в 1867 р. торі провели другу виборчу реформу. Зменшили майновий ценз, збільшивши у такий спосіб кількість виборців від 600 тис. до 2 млн (за рахунок дрібних підприємців та кваліфікованих високооплачуваних працівників). Звичайно, більшість чоловіків (а тим паче жінок) залишалася поза політикою. Та все ж британській владі вдавалося досягати компромісів із громадянами.

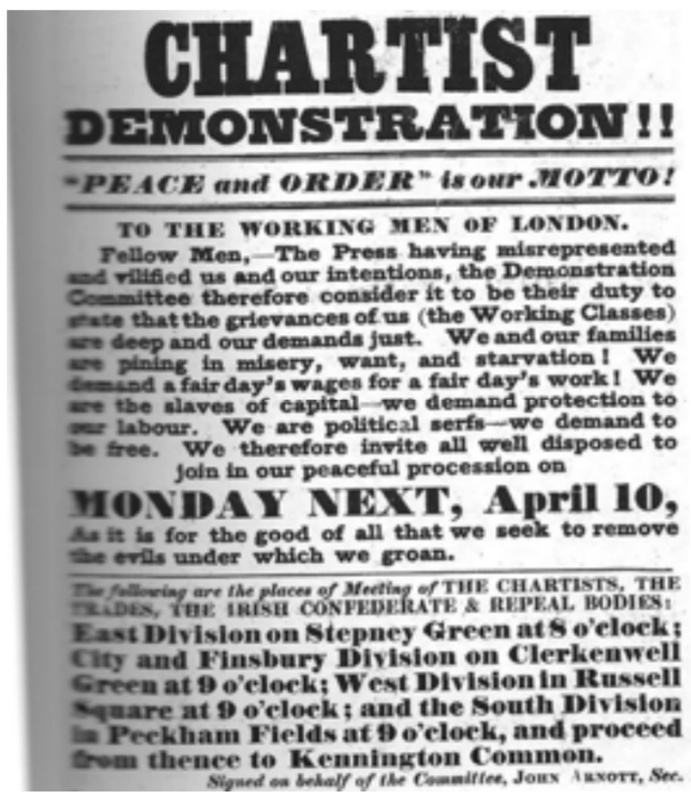

CHARTIST
DEMONSTRATION!!

"PEACE and ORDER" is our MOTTO!

TO THE WORKING MEN OF LONDON.

Fellow Men,—The Press having misrepresented and vilified us and our intentions, the Demonstration Committee therefore consider it to be their duty to state that the grievances of us (the Working Classes) are deep and our demands just. We and our families are pining in misery, want, and starvation! We demand a fair day's wages for a fair day's work! We are the slaves of capital—we demand protection to our labour. We are political serfs—we demand to be free. We therefore invite all well disposed to join in our peaceful procession on

MONDAY NEXT, April 10,

As it is for the good of all that we seek to remove the evils under which we groan.

The following are the places of Meeting of THE CHARTISTS, THE TRADES, THE IRISH CONFEDERATE & REPEAL BODIES:

East Division on Stepney Green at 8 o'clock; City and Finsbury Division on Clerkenwell Green at 9 o'clock; West Division in Russell Square at 9 o'clock; and the South Division in Peckham Fields at 9 o'clock, and proceed from thence to Kennington Common.

Signed on behalf of the Committee, JOHN ARNOTT, *Sec.*

Оголошення про мітинг чартистів, 1848 р.

«Бунт чартистів», художник Альфред Пірс, 1886 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Чому період 1837–1901 рр. у Великій Британії називають «вікторіанською епохою»? Послуговуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте значення цього словосполучення в культурі.* ***2.*** *Традиційну двопартійність Великої Британії зазвичай описують як «систему гойдалки». Розглянувши схему, поясніть доречність цієї характеристики.* ***3.*** *Обговоріть у групах причини і наслідки чартистського руху у Великій Британії. Чому він набув піднесення саме в 1848 р.?*

5.2. Як Велика Британія стала «майстернею світу»?

Ще в Ранньомодерний період в Англії утвердився капіталізм із ринковими відносинами. Досягнення науки, техніки, промисловий переворот сприяли зростанню чисельності фабрик і заводів. Формувалися нові потужні промислові райони: з обробітку бавовни — Ланка-

шир і Йоркшир, металів — Бірмінгем і Шеффілд, із видобування вугілля — Уельс. Завдяки новим технологіям зростали якість і кількість продукції, що її у великих обсягах збували на внутрішніх та зовнішніх ринках. Колоніалізм теж сприяв економічному піднесенню. Із колоній вивозили дешеву сировину, натомість завозили готові товари, які продавали за завищеними цінами. До того ж урядовці поступово відмовлялися від протекціонізму на користь *фритредерства* — невтручання держави в зовнішні торговельні відносини. І хоча економіку Великої Британії спіткали кризи в 1825 р., 1836 р. та 1847 р., вони не завадили їй вийти у світові лідери.

У середині XIX ст. британці утримували першість у багатьох галузях промисловості. Майже 45 % світової промислової продукції виробляли в Англії, зокрема текстильної та бавовняної. Особливого розмаху набуло машинобудування. Верстати, механізми, устаткування постачали й за межі країни. Загалом до 1850 р. вивіз зріс у шість разів. Власне, Англія утримувала першість за видобутком вугілля. Саме там виплавляли половину обсягу світового чавуну. Потужність англійських парових двигунів у рази перевищувала потужності подібних виробів конкурентів. Безупинно прокладали залізничні колії. Упродовж 1835–1849 рр. їхня загальна протяжність зросла з 590 км до 9,5 тис. км. Залізниці сполучали промислові райони і порти. Об'єднане Королівство уславилося науковими, технічними досягненнями. Їх промовисто проілюструвала перша Всесвітня виставка, що відбулася в Лондоні в 1851 р. Відтоді Велику Британію називали «майстернею світу».

Головний фасад Кришталевого палацу, спорудженого для Всесвітньої виставки 1851 р., архітектор Джозеф Пакстон, 1850–1851 рр., місто Лондон

Ви, мабуть, розумієте, що виробництво — це лише половина справи. Щоб фабрики і заводи приносили прибутки, їхню продукцію належало вигідно продавати. Отож британські товари заполонили світ. Цьому неабияк сприяло те, що держава зберігала статус «володарки морів», а її фунт стерлінгів відігравав роль світової валюти. Як наслідок, укріплювалася фінансова система Об'єднаного Королівства. Англійський банк зажив слави світового економічного центру.

Міркуємо і діємо!

1. *Згадайте, коли розпочався і як розгортався промисловий переворот в Англії.* ***2.*** *Чому Велику Британію називали «майстернею світу»? Відповідь підтвердьте фактами.* ***3.*** *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про Всесвітню виставку 1851 р. та історію Кришталевого палацу. Поділіться інформацією в класі.*

5.3. Якою була зовнішня політика Великої Британії?

Демократизм і лібералізм усередині Великої Британії суперечили її зовнішнім хижацьким діям. Перебуваючи в зеніті слави й могутності, вона безборонно встановлювала своє панування над слабшими. Після відокремлення США заатлантичні британські володіння зменшилися, але не щезли. Зокрема, під її контролем залишалася Канада. Новими «надбаннями» стали Австралія і Нова Зеландія. Розпочалися завоювання африканських земель. Також Велика Британія небезуспішно підкорювала азійські простори. Зрозуміло, що колонії живили її економіку, посилювали позиції в зовнішніх відносинах. В 1853–1856 рр. вона брала участь у Кримській війні, намагаючись ослабити Росію й поширити свій вплив на Османську імперію.

«Таємниця британської величі» («Королева Великої Британії дарує Біблію в залі для аудієнцій у Віндзорі»), художник Томас-Джон Баркер, близько 1863 р.

Портрет королеви Вікторії на поштовій марці Канади, 1893 р.

На підкорених землях утверджували «лондонські» порядки, вводили у вжиток англійську мову. У тих регіонах, де туземці не опиралися, це відбувалося спокійно. В Азії, де здавна проживали сформовані народи, чужоземне втручання сприймали вороже й чинили спротив. У 1839–1842 рр. британці вели «опіумну» війну з Китаєм, якому нав'язали невигідні торговельні угоди. Захоплений півострів Сянган (Гонконг) став стартовим майданчиком для наступних спроб здолати Піднебесну. Також вдалось упокорити Індію. Ця країна вабила багатствами. Однак індійці не мирилися з іноземцями і бажали повалити їхнє панування. В 1857–1859 рр. спалахнуло повстання *сипаїв* (індійських солдатів британської армії), яке жорстоко придушили. Лють переможців не знала меж. Вони винищували цілі поселення. Повстанських лідерів фактично розстріляли з гармат. Опісля Об'єднане Королівство сприймали таким, «де ніколи не заходить сонце і ніколи не висихає кров». А ще Велику Британію звали «мачухою народів».

Для імперії проблемою виявилося «ірландське питання». Англійці віддавна прагнули панувати на Британських островах. Підкорення Ірландії, що розпочалося в XII ст., завершилося аж через п'ятсот ро-

ків. Проте тільки на початку XIX ст. вона стала повноправною складовою Великої Британії. Увесь час тривали конфлікти. Не лише щодо національної окремішності, а й щодо релігійної належності (адже ірландці не визнавали англіканства). Натомість посади надавали переважно некатоликам. Насаджували англійську мову. Із розгортанням промислового перевороту ірландські селяни перетворилися в злидарів і масово (понад 1,5 млн) перебиралися до США. У 1845–1849 рр. від голоду, спричиненого неврожаєм картоплі, померло ще майже 1 млн ірландців. Звісно, вони опиралися англійцям.

Міркуємо і діємо!

1. *Розгляньте картину Томаса-Джона Баркера. У чому, на думку художника, полягала таємниця британської величі?* ***2.*** *Послуговуючись мапами на форзацах, розкажіть про зовнішню політику Великої Британії в XIX ст.* ***3.*** *У чому сутність «ірландського питання»? Згадайте його історичні передумови, назвіть причини, спрогнозуйте наступний перебіг подій.*

У той час, коли у світі…		***Тоді на теренах України…***
1830–1840-ві рр. — розгортання чартистського руху в Англії		**1830–1840-ві рр.** — пожвавлення українського національного відродження

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/NtlKZTnv
5.1. Королева Вікторія.

Корисна гра:
https://cutt.ly/TtlKXmZu

Перевірте себе

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Доберіть події історії України, які відбувалися синхронно із розгортанням чартистського руху у Великій Британії. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про участь Великої Британії в європейських подіях XIX ст.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте поняття «парламентська демократія», «професійна спілка», «чартистський рух». **4.** Підготуйте аналітичну записку (після пояснень учительки / учителя) про зміни в житті й побуті населення Великої Британії в 1815–1870 рр. **5.** Експонати Всесвітньої виставки 1851 р. живили фантазії французького письменника Жуля Верна. Ознайомтеся з його творами й укладіть перелік винаходів, які згодом стали звичними в побуті.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Оцініть наслідки становлення парламентської демократії для Великої Британії. Запишіть у зошит факти для підтвердження ваших висновків.

§ 6. Франція в 1815–1848 рр.

Чи знаєте ви, що…

… упродовж 1820–1823 рр. генерал-губернатором Новоросійського краю був граф Луї Олександр Андре де Ланжерон, за сприяння якого в Одесі засновано Рішельєвський ліцей, Ботанічний сад, Приморський бульвар, випущено першу газету;

… свою першу відому наукову працю видатний український математик Михайло Остроградський написав у 1826 р., навчаючись у Парижі;

… у 1847–1850 рр. у селі Верхівня (нині Житомирська область) жив французький письменник Оноре де Бальзак, який закохався в місцеву поміщицю Евеліну Ганську і згодом одружився з нею.

6.1. Як відбувалася «реставрація Бурбонів»?

Після того, як Наполеона I Бонапарта позбавили престолу, королем Франції проголосили Луї XVIII (1815–1824), брата страченого монарха. Рішення Віденського конгресу про *«реставрацію Бурбонів»* сприяли відновленню старого порядку у державі. Консервативна частина аристократії, яка переховувалася від республіканців за кордоном, повернула втрачені впливи. Настав час «білого терору» (згадуєте, саме цей колір символізував родину Бурбонів). Монархісти знищували прибічників республіканців і бонапартистів. Жертвами переслідувань стали політичні діячі й просто симпатики революції.

«Король Франції Карл X», художник Генрі Боун (Боне), 1829 р.

Король Луї XVIII, усвідомлюючи, що цілком повернути дореволюційний лад неможливо, ще 4 червня 1814 р. «дарував» народові Конституцію. Францію оголосили конституційною монархією. Гарантували недоторканність приватної власності, громадянську рівність, свободи віросповідання, друку, хоча державною релігією залишався католицизм. Продовжували діяти наполеонівські кодекси. Виконавчу владу уособлював король, тоді як закони ухвалював двопалатний Законодавчий корпус. Верхню палату (перів) призначав монарх, нижню палату (депутатів) обирали (щоправда, виборців було ледве 90 тис. із 25 млн французів). На перших виборах затяті роялісти перемогли поміркованих. Навіть Луї XVIII віддав належне їхній консервативності, іронічно назвавши «незрівнянною палатою».

У 1824 р. престол посів *Карл X* (1824–1830). За нього Франція підготувала ґрунт для завоювання Алжиру. Водночас у 1827 р. французько-англійсько-російська морська ескадра розгромила османський флот, чим забезпечила автономію Греції. Проте у внутрішніх справах

король виявився лялькою в руках роялістів. Потрапивши під вплив радників, він узявся відроджувати стани, всевладдя церкви. Знову карали за «святотатство». Дворяни отримували відшкодування за землі, відібрані в роки революції. Гроші для цього (щонайменше 1 млрд франків!) пропонували зібрати, підвищивши податки з буржуа, комерсантів і «третього» стану. Державу охопила криза.

Міркуємо і діємо!

1. *Послуговуючись словником, з'ясуйте значення слова «реставрація». Чому так називали період історії Франції 1814–1830 рр.?* ***2.*** *Яке зі словосполучень: «абсолютна монархія», «конституційна монархія», «парламентська демократія» доцільно використати, розповідаючи про правління Бурбонів у післяреволюційній Франції?* ***3.*** *Розгляньте портрет Карла X. Якими засобами художник відобразив відновлення монархізму у Франції?*

6.2. Чому і як розгорталася Липнева революція 1830 р.?

«Битва перед Паризькою ратушею 28 липня 1830 р.» («Свобода на барикадах»), художник Жан-Віктор Шнетц, 1833 р.

«Реставрація Бурбонів» продемонструвала, що революція нічому не навчила королів. Відновлення влади дворян і впливовості духівництва, розкошування монаршого двору, урізання політичних прав, обмеження свобод, підвищення податків, господарський занепад — звичні ознаки тодішньої буденності. Як наслідок, зростало невдоволення народу. Ліберально налаштовані аристократи, військові гуртувалися в масонські ложі. (Наприклад, до «каменярів» долучився герой війни за незалежність США і Французької революції, генерал Жильбер дю Мотьє де Лафаєт.) Принципу рівності перед законом домагалися студенти й учні. Вони теж створювали таємні організації доволі чисельні й авторитетні. Зокрема, «Рицарі свободи» налічували 40 тис. осіб. За зміни виступали буржуа, фінансисти, інтелектуали — загалом прихильники республіки, які в 1829 р. створили Орлеанську партію. На сторінках своєї газети «Національ» вона жорстко критикувала владу.

Учинки Карла X лише загострили ситуацію. Особливий гнів викликало призначення очільником уряду Жана де Поліньяка, протеже короля. Палата депутатів засудила це рішення, вимагаючи відставки урядовця. Король заблокував роботу парламенту. 26 липня 1830 р. він видав «ордонанси» (укази), що скасовували Конституцію. Законодавчий корпус належало розпустити, а нові вибори провести так, щоб перевагу отримали великі землевласники. Для контролю за протестувальниками вводили цензуру.

У відповідь події розвивалися миттєво. Проти диктаторських указів парижани вийшли на вулиці. У столиці лунали революційні гасла, споруджували барикади, виникали сутички з армією. За кілька днів повсталі, дочекавшись допомоги з провінцій, зайняли ратушу, арсенали, королівський палац. Монарх намагався порозумітися з бунтівниками: вигнав Жана де Поліньяка, скасував «ордонанси». Однак 30 липня 1830 р. утік до Великої Британії, потім — до Австрії.

Міркуємо і діємо!

1. Чому «реставрація Бурбонів» спричиняла неминучу революцію? Відповідь підтвердьте фактами. 2. Розгляньте картину Жана-Віктора Шнетца. Які її елементи свідчать, що події відбувались у Франції? Які верстви населення брали участь у подіях? Чи мирною була революція? 3. Липнева революція 1830 р. у Франції увійшла в історію під назвою «трьох славних днів». Поясніть влучність такої назви.

6.3. Як постала Липнева монархія у Франції? Як правив король Луї-Філіп I?

Революція не скасувала монархізму у Франції. 9 серпня 1830 р. королем проголосили *Луї-Філіпа I* (1830–1848) з орлеанської гілки династії Бурбонів. Так постала Липнева монархія. Щоправда, Законодавчий корпус ухвалив змінену Конституцію, а нова виборча система надавала право голосу сотням тисяч французів. Відновлено попередні права і свободи, позбавлено державного статусу католицьку церкву. Також, що важливо, скасували «божественне право» королів на трон. Але, вочевидь, Луї-Філіпа не засмучували ці обмеження. Він добре почувався в ринкових умовах, давав раду власним маєтностям, часто виходив на вулиці та спілкувався з людьми.

Господарство отримало поштовх для розвитку. Зменшили податки, і промисловці активніше вкладали кошти у виробництво, розбудовуючи металургійні, машинобудівні, текстильні підприємства. З'явилися пароплави, прокладали залізниці. Збільшували площі для вирощування пшениці й винограду. Піднесення вовняної промисловості в Нормандії посприяло пожвавленню тваринництва в регіоні. Водночас фінансовий капітал примножувався швидше, ніж промисловий, а концентрація банків була значною. На відміну від Великої Британії, яка активно витрачала гроші в колоніях, у Франції охоче надавали кредити, зокрема іншим урядам. Тому вона набула іміджу «держави-лихварки».

У період Липневої монархії у французькій внутрішній політиці тривали невпинні протистояння. Провідна партія *«орлеаністів»* підтримувала дії уряду та Луї-Філіпа, навіть коли в його оточенні вибухали корупційні скандали. *«Легітимісти»* (прихильники дореволюційного становища) боролися за Карла X. Після його смерті вони шукали надійного спадкоємця, щоб повернути тому Версаль, а собі впливовість. У 1832 р. у Вандеї вони підняли повстання, яке приду-

шили військові. Заколоти проти Луї-Філіпа I влаштовували й *бонапартисти* — прибічники наполеонівської імперії. Попри те, найнебезпечнішими, напевно, були *республіканці*. Поміркковані виступали за збереження Законодавчого корпусу, зростання числа виборців, тоді як радикальні (рішуче налаштовані) вимагали повного усунення монархії, причому — всіма можливими способами. Саме радикали призвели до чергової революції в лютому 1848 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Назвіть спільні і відмінні ознаки монархічної влади у Франції до та після Липневої революції 1830 р.* ***2.*** *Чи можна вважати, що Липневій монархії були притаманні ознаки демократії?* ***3.*** *Обміркуйте, чому у Франції впродовж кінця XVIII – першої третини XIX ст. двічі відбувалися революції? Як вони вплинули на подальший розвиток держави?*

У той час, коли у світі…	***Тоді на теренах України…***
27–29 липня 1830 р. — розгортання Липневої революції у Франції	**29 листопада 1830 р.** — початок польського повстання, що поширилося на терени Правобережної України

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/ltlKCDhU
6.1. «Пекельна машина» та замах на французького короля.

Корисна гра:
https://cutt.ly/RtlKVhZR

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Доберіть події історії України, які відбувалися синхронно з розгортанням Липневої революції у Франції. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про участь Франції в європейських подіях першої третини XIX ст.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте поняття «реставрація Бурбонів». **4.** Обміркуйте ситуацію: «Після Липневої революції у Франції видавали 700 газет і журналів. До кінця 1832 р. уряд ініціював проти них 411 судових процесів. Зокрема, журналістів газети «Трибюн» упродовж 1831–1833 рр. притягали до суду 111 разів». Як ці факти свідчать про те, що у Франції відбувалося становлення демократії? **5.** Підготуйте повідомлення (після пояснень учительки / учителя) про зміни в побуті населення Франції в 1815–1830 рр.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Зіставте і порівняйте особливості парламентаризму у Великій Британії та у Франції протягом першої третини XIX ст.

§ 7. Австрійська та Російська імперії в першій половині XIX ст.

Чи знаєте ви, що…

… українці, які впродовж XIX ст. проживали в складі Австрії, не належали до шанованих владою, хоча та вважала їх «тірольцями Сходу», бо вони, як і мешканці гірського графства Тіроль, виявляли відданість монархії;

… від кінця XVIII ст. Австрія намагалася налагодити економічні й дипломатичні відносини з Росією, поширюючи свою присутність на південних українських територіях, зокрема в 1782 р. відкрито торговельний маршрут Дунаєм і Чорним морем із Відня до Херсона, а впродовж XIX – початку XX ст. в Одесі й Миколаєві діяли австрійські генеральні консульства;

… у середині XIX ст. в Росії поміж найвищих військових посадовців числилося 20–25 % генералів і адміралів — українців за походженням, а в Кримській війні ключову роль відіграв адмірал Павло Нахімов, який походив із родини козацьких старшин Охтирського полку Слобожанщини.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Західники (від слова «захід») — у російському суспільстві в 1840–1850-х рр. — прихильники наслідування Росією західноєвропейського шляху розвитку, які вважали конституційну (парламентську) монархію прийнятною формою державного правління, домагалися скасування кріпацтва, становлення капіталістичних відносин.

Слов'янофіли (від поєднання слів «слов'янство» й давньогрецького «філія» — «прив'язаність», «любов») — у російському суспільстві 1830–1860-х рр. — прихильники самобутнього шляху розвитку Росії, які ідеалізували російську історію, православ'я, владу, а деякі вважали, що імперія має очолити слов'янські народи та правити ними.

7.1. Як розвивалась Австрійська держава в першій половині XIX ст.?

На початку XIX ст. Австрія, хоч і належала до великих держав Центральної Європи, не могла похизуватися світовим лідерством. Ще від Середньовіччя віденський престол посідали Габсбурги. Представники цієї династії, хоч і були прихильниками абсолютизму, опиралися на розвинений державний апарат. Уже відома вам Марія-Терезія з допомогою освічених радників надала своєму правлінню привабливості, перетворила державу в прогресивну. Її наступник, син Йосиф II, продовжив ініціативи матері і не безрезультатно. Після бурхливих подій у Франції творити нову Європу монархи зібралися саме у Відні. Гостей приймав *Франц I (1804–1835)*. Однак головну роль відігравав міністр закордонних справ (1809–1821), канцлер (1821–1848) **Клемент фон Меттерніх (*1773–†1859)**. Самовпевнений і гордовитий, він виявив себе талановитим дипломатом та дієвим політиком. Чудово розумів, як керувати не лише Австрією, а й повоєнною Європою. Він відстоював ідеї європейської рівноваги, спокою, підтримував створення Священного союзу.

«Принц Клемент Венцель Лотар фон Меттерніх (1773–1859)», художник Фрідріх Йоганн Готліб Лідер, 1822 р.

Австрійська імперія першої половини XIX ст. вирізнялася багатоконфесійністю та багатонаціональністю. Її навіть звали «клаптиковою». Із приблизно 37 млн усіх громадян лише 7 млн були австрійцями. Ще 5 млн — угорцями, майже 18 млн — слов'янами, з-поміж яких українці, поляки, чехи та інші. Варто зазначити, що віденський двір провадив доволі прихильну політику щодо неавстрійців. Ви, мабуть, розумієте, що про національні права не йшлося, але й усіх поглинути влада не намагалася. Політичний спокій в Австрії зовсім не свідчив про її економічний поступ. Держава залишалася переважно аграрною, із середньовічними пережитками, зокрема особистою земельною залежністю, відробітковою повинністю, тобто панщиною. Промисловість зароджувалася вкрай кволо. Різні регіони розвивалися нерівномірно. Так, Чехія, Нижня Австрія, Ломбардія-Венеція випереджали Далмацію чи Галичину, які були «сировинними придатками», куди збували готову продукцію.

Однак перешкоди не зупиняли поширення передових ідей. Лібералізм, націоналізм, соціалізм набували дедалі більшої популярності. Люди відчували потребу демократичних перетворень, розуміли їх невідворотність. Цього не усвідомлював уряд Клемента фон Меттерніха, адже він був людиною «старого порядку» і вперто не бажав реформування імперії. Наступний австрійський імператор Фердинанд I (1835–1848) не вирізнявся державотворчими талантами і тому теж не вимагав рішучих кроків від літнього канцлера. Над Австрією скупчувалися хмари. Для початку революції бракувало лише спалаху, що й відбувся навесні 1848 р.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте реформи, що їх упровадили Марія-Терезія і Йосиф II. Як ці реформи вплинули на розвиток Австрії? 2. Чому Австрію називали «клаптиковою» імперією? Поясніть, послуговуючись мапою. 3. Із підручника історії України чи додаткових посібників дізнайтесь, як уряд Клемента фон Меттерніха ставився до українців, які проживали в межах Австрії. Чи можна це ставлення схарактеризувати як принцип «розділяй і володарюй»?

7.2. Які суспільні рухи поширювалися Російською імперією в першій половині XIX ст. Що продемонструвала Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.?

Як ви знаєте, в 1812 р. Росії вдалося зупинити наполеонівську армію. Понад те, російські військові дійшли аж до Парижа. Але по-

бачивши, як живуть громадяни провідних європейських держав, вони усвідомили відсталість своєї батьківщини. Відтак поміж них зародилося прагнення змінити домашні порядки. Річ у тім, що спроби *Олександра I (1801–1825)* обмежити самодержавство провалилися. Тому, коли в грудні 1825 р. імператор раптово помер, прихильники реформ вирішили здійснити державний переворот. Підготовку до нього розпочали завчасно. Ще в 1816 р. постала таємна організація «Союз порятунку», яку 1818 р. перетворили в «Союз благоденства». У 1821 р. його перейменували в Північне товариство (діяло в місті Санкт-Петербург). В Україні постало Південне товариство (в містечку Тульчин сучасної Вінницької області). Чого ж домагалися дворяни, здебільшого військовики? Учасники Північного товариства — Микита Муравйов, Сергій Трубецький, Кіндрат Рилєєв — прагнули конституційної монархії, виступали за демократичні свободи, передусім скасування кріпацтва. Очільники Південного товариства — Павло Пестель, Сергій Муравйов-Апостол, Олексій Юшневський та Михайло Бестужев-Рюмін — обстоювали ідею республіки, але без визнання прав націй. Відміна кріпацтва і демократичні перетворення теж входили в їхні плани. Отож на момент смерті Олександра I бунтівні офіцери ризикнули скористатися нагодою змінити Росію. Проте їхні надії не справдилися. Переворот не вдався. Влада перейшла до молодшого брата імператора — *Миколи I (1825–1855)*, який виявився рішучим правителем. Без зайвих сентиментів він придушив повстання. Кількох ватажків повісили, активістів заслали до Сибіру.

Імператор Микола I усіляко зміцнював самодержавство. Підґрунтям для нього слугувала «теорія офіційної народності», яку запропонував граф *Сергій Уваров*, тодішній міністр освіти. Згідно з його міркуваннями, Росія рухалась особливим, відмінним від решти світу шляхом. Тому такі принципи, як демократія, право, свобода особистості, їй не підходили. Натомість належало опиратися на традиційні «три кити» могутності імперії: самодержавство (один цар), народність (один народ), православ'я (одна релігія). Тих, хто не погоджувався з цими ідеями, всіляко переслідували. Незважаючи на це, тогочасні російські суспільні діячі обговорювали різні погляди щодо розвитку країни. Прихильників політики Миколи I, консерваторів, назвали «охоронцями» тогочасного ладу. Серед них — уже згадуваний урядовець Сергій Уваров, історики Михайло Погодін, Микола Карамзін тощо. Представники ліберальної течії обстоювали необхідність

«Портрет Миколи I
в австрійському мундирі»,
автор невідомий,
між 1840–1850 рр.

реформування держави, хоча виступали за її мирне вдосконалення. Ліберали поділилися на дві групи. **Слов'янофіли** (Олексій Хом'яков, Іван Кириєвський, Юрій Самарін) хотіли повернути допетровські часи. Вони вбачали процвітання в сільській общині, православ'ї і його моральних настановах. **Західники** (Тимофій Грановський, Сергій Соловйов, Костянтин Кавелін) висловлювали протилежні думки: відстоювали єдність європейської цивілізації, вважаючи Росію її частиною, а прагнення відокремитися від Європи трактували як згубне. Звісно, поширювалися також радикальні ідеї. Радикали (Олександр Герцен, Михайло Буташевич-Петрашевський, Микола Огарьов) не вірили в можливість домовитися з владою і були переконані, що лише революційний шлях може перетворити Росію на державу без монархізму і гноблення. В Російській імперії не вщухали національно-визвольні рухи. Поневолені народи противилися агресивній росіянізації, намагалися зберегти самобутність, а в майбутньому стати незалежними. Уряд запекло боровся із національним відродженням.

«Двоголова ворона в Криму», автор невідомий,
29 вересня 1855 р.

У середині XIX ст. Росія залишалася відсталою країною, таким собі «велетом на глиняних ногах». Особливо помітним це стало під час Східної (Кримської) війни (1853–1856), що розгорілася з Османською імперією, союзниками якої виступили Велика Британія, Франція, Сардинське королівство. На ту пору османи суттєво ослабли, тому в Санкт-Петербурзі вирішили, скориставшись нагодою, поширити

свій вплив на Балкани та Близький Схід. Отож Микола I звернувся до султана Абдул-Меджида I з вимогою «віддати» йому протекторат над православними жителями імперії (12 млн осіб). Загострювало ситуацію ще й те, що цього протекторату домагалися католики, на боці яких були симпатії султана. Тож росіяни ввели армію в Молдову і Волощину. Спершу османські військові зазнавали поразок, однак після втручання європейських держав у Росії не залишилося шансів. Вона опинилась у дипломатичній ізоляції. За технічним оснащенням її військо надто поступалося противникам. Ще вітрильний дерев'яний флот нічого не міг вдіяти проти парових броньованих кораблів. Воєнні дії відбувалися в Криму, на узбережжі Чорного, частково Балтійського й Білого морів. У 1855 р. новий російський імператор Олександр II припинив кровопролиття. Капітуляцію підписали 30 березня 1856 р. в Парижі. Переможених позбавили «опікунства» над православними Османської імперії. Також росіяни втратили право розміщувати флот у Чорному морі, води якого оголосили нейтральними. Війна показала, що Росія потребувала докорінних реформ.

Міркуємо і діємо!

***1.** Послуговуючись історичним словником, дізнайтеся значення слова «декабристи». Які ідеї Просвітництва та Французької революції відображали їхні програмні документи? **2.** У чому відмінності в поглядах слов'янофілів і західників щодо розвитку Росії? Чи можна вважати, що в першій половині XIX ст. відбувалося формування ідеології «російського світу»? **3.** Розгляньте карикатуру (с. 56). Як вона ілюструє відстале становище Російської імперії та її поразку в Східній (Кримській) війні?*

7.3. Як відбувалось українське національне відродження в Австрійській та Російській імперіях?

Державами післянаполеонівської Європи ширилися масові національні рухи. Ідеали просвітників щодо свободи особистості піджив-лювали погляди про свободу націй, які дедалі гучніше вимагали забезпечення своїх прав, із-поміж яких і права на самовизначення. Однак не всі імперії розв'язували національні проблеми однаково.

Австрійські урядовці усвідомлювали, навіть певною мірою враховували фактор багатонаціональності. Вони не демонстрували жорстких спроб перетворити іншонаціональних підданих на австрійців. Зрозуміло, що німецька мова стала державною і першість в управлінні надавали представникам титульної нації. Однак це не нищило самобутніх рис народів, підлеглих імперії. Щодо українців простежувалися навіть певні заграванння. Хоча, з другого боку, «тірольців Сходу» використовували передусім для стримування надпотужного польського визвольного руху. Українські провідні діячі скористалися цією ситуацією. В Закарпатті активізувалися так звані «будителі», які упроваджували рідну мову в освіту й літературу, проводили історичні дослідження, популяризували місцеву минувшину як частину

загальноукраїнської, пробуджували національну свідомість. У Галичині діяв гурток «Руська трійця». Її співзасновники Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький теж пропагували фольклор, народну мову, українську історію. В 1837 р. у місті Будапешт вони видали перший рідномовний альманах — «Русалка Дністровая». Згодом, під час «весни народів», у місті Львів виникла легальна організація Головна Руська рада, що вимагала визнання українців окремим народом.

Докорінно по-іншому склалася ситуація в Росії. Згідно з теорією «офіційної народності», самодержці прагнули поглинути всі народи, що жили в імперії, а це означало повне російщення. Будь-які спроби самовиявлення безжально придушували. Тож процес національного пробудження в підросійській Україні відбувався з усвідомленням невідворотності покарання. Мабуть, саме через це досі не відомо, хто написав знамениту «Історію Русів», де послідовно доводились самобутність та окремішність українців. У великих містах, таких як Харків, Полтава, Київ, діяли гуртки і товариства, активісти яких розмовляли українською мовою, досліджували минувшину, видавали книжки про Україну. Найяскравішим представником українського національного відродження, звісно ж, уважають Тараса Шевченка. Першою таємною політичною організацією — Кирило-Мефодіївське братство (товариство). Братчики обговорювали можливість побудови суспільства на засадах християнства, створення демократичної співдружності слов'янських народів, знищення самодержавства, скасування станів і кріпацтва, гарантування громадянських прав і свобод, піднесення української мови, освіти, культури. В березні 1847 р. товариство викрили, учасників покарали.

Міркуємо і діємо!

1. *Згадайте значення поняття «українське національне відродження». Які етапи виокремлюють у цьому процесі?* ***2.*** *Чому австрійська влада не боронила українцям виявляти національні почуття, створювати товариства, займатися просвітницькою діяльністю?* ***3.*** *Чому правителі Російської імперії негативно ставилися до національних рухів?*

У той час, коли у світі…		***Тоді на теренах України…***
14 грудня 1825 р. — збройний виступ дворян-військовиків проти самодержавства в Росії		**29 грудня 1826 р.** — початок повстання Чернігівського полку, що перебував у селі Триліси на Київщині, проти імперської влади
1853–1856 рр. — перебіг Східної (Кримської) війни		**1855 р.** — розгортання масового селянського руху — «київської козаччини» — у Київській і Чернігівській губерніях

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/gtlKBPXU
7.1. Микола І. Випадковий цар. Випадок не допускає випадковостей.

Корисна гра:
https://cutt.ly/HtqlWgij

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Укладіть синхроністичну схему-таблицю «Таємні товариства, декабристи в Росії та в Україні». **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про перебіг Східної (Кримської) війни.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте поняття «слов'янофіли», «західники». У зошиті складіть із цими поняттями асоціативні грона. **4. А.** Послуговуючись пошуковими системами інтернету: а) доберіть цікаві факти про участь українців у подіях Східної (Кримської) війни, виготовте тематичний буклет або інформаційний плакат; б) підготуйте усне повідомлення про участь британки Флоренс Найтінгейл у подіях Східної (Кримської) війни, обміркуйте відповідь на запитання: «Чому солдати називали її "леді зі світильником"»?

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Австрійському державцеві Клементу фон Меттерніху приписують фразу: «Представницьке правління — це інструмент, на якому здатні грати лише чудові музиканти». Назвіть держави, що могли похвалитися віртуозами парламентської гри в середині XIX ст. Поясніть свої міркування в групах. **6.** Зіставте, порівняйте й оцініть ставлення Австрії та Росії до національно-визвольних рухів. У якій з імперій українці мали більше можливостей для самовиявлення? Чому? Доведіть фактами.

§ 8. «Весна народів» у Європі

Чи знаєте ви, що…

… події «Весни народів» сколихнули революційні сподівання в українських губерніях Російської імперії, де поширювали відозви і прокламації із закликами наслідувати французів, німців, італійців, австрійців; уже в березні 1848 р. Микола I запровадив надзвичайний стан на литовських, польських, білоруських та українських теренах;

… відродження української національної колористики датують червнем 1848 р., коли на ратуші міста Львів замайорів синьо-жовтий прапор, а в жовтні того року приміщення, де відбувався Собор руських учених, теж прикрасили синьо-жовтими полотнищами.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

«Весна народів» — у країнах Європи, деяких Латинської Америки — хвиля заворушень, повстань, революцій, що розпочалися навесні 1848 р. і мали на меті змінити (оновити) існуючі суспільні порядки.

8.1. Як відбувалися революції 1848–1849 рр. у Франції, Німеччині та в італійських державах?

Як вам відомо, Французька революція та наполеонівські війни неабияк змінили європейців. Уперше в Європі не просто заговорили про свободу, рівність і братерство, а були готові зі зброєю в руках захищати ці ідеали. Із попередніх параграфів ви дізналися про те, що монархи та їхні прибічники міцно трималися за владу. Приборкавши французів, вони намагалися не допустити заворушень в інших державах. Нібито їм усупереч, капіталізм, що розвивався, теж мимоволі впливав на суспільство: запроваджував нові практики життя, формував нові стани, відносини між ними. Робітництво вимагало забезпечення прав, належної оплати праці, облаштованого побуту. Власники фабрик і заводів, фінансисти бажали скуштувати владного пирога. Загалом, колишні смиренні піддані дедалі частіше доводили свою значущість. Беручи участь у державних справах, вони дедалі частіше порушували не лише громадянські, а й національні питання. «Новий» світ утверджувався, але й «старий» не хотів поступатися. Його спробували «посунути» під час революційної хвилі **1848–1849 рр.**, що отримала назву **«Весна народів»**.

Чи не найбунтівнішою нацією XIX ст. знову виявилися французи. «Весну народів» розпочали вони. Що цьому передувало? Економічна криза, неврожайні 1845–1846 рр. Ціни злетіли вгору, безробіття й злидні накопичувалися. Влада ніяк не реагувала. Напруга зростала, і в лютому 1848 р. вибухнуло повстання. Армія поступово переходила на бік повсталих. Король Луї-Філіп I зрікся престолу. 25 лютого у Франції проголосили Другу республіку. У квітні відбулися вибори до Установчих зборів. Більшість голосів отримали республіканці. Парла-

мент розпочав засідання, але вимог робітництва не «почув». Тому в червні спалахнуло чергове повстання, яке жорстоко придушили. Установчі збори продовжили законотворчість, результатом якої стала Конституція, ухвалена в листопаді. Згідно з її статтями, державу мав очолити президент, якого обирали на три роки, а парламент — Законодавчі збори — на чотири. У грудні завершилися президентські «перегони», перемогу в яких здобув *Луї-Наполеон Бонапарт* — небіж колишнього імператора. Опираючись на монархістів, він провадив антиреспубліканські заходи. У грудні 1851 р. бонапартисти, тобто прибічники президента, здійснили державний переворот і вже в січні 1852 р. проголосували за нову Конституцію, якою обмежили повноваження парламенту. В листопаді 1852 р. народним волевиявленням французи відновили монархію, і Луї-Бонапарт став імператором Наполеоном III. Французька революція вкотре зазнала поразки.

Події у Франції одразу відгукнулися в Західній Європі. Одними з перших відреагували німецький та італійський народи. Адже, окрім бажання обмежити владу монархів і подолати старий порядок, вони домагались об'єднання своїх країн. У регіоні Баден, де заворушення відбулися найшвидше, їхні учасники подали до парламенту петицію, вимагаючи свободи друку, зборів, створення суду присяжних тощо. У Баварії король Людвіг I змушений був утікати тому, що протестувальники вимагали рішучих перетворень. Найбільшого розмаху революція набула в Пруссії. Справа дійшла до сутички з урядовими військами 19 березня 1848 р. Але кровопролиття зупинили, монарх погодився на деякі демократичні зрушення. Найперше постало питання скликання загальнонімецьких законодавчих зборів, і влітку 1848 р. розпочав роботу *Франкфуртський парламент*. У березні 1849 р. депутати ухвалили Конституцію, за якою створювалася б Німецька імперія на засадах федеративного устрою. До її складу мали б увійти всі німецькі володіння, включно з Австрією. Регіони-землі одержали б значну внутрішню автономію, а питаннями зовнішньої політики належало б опікуватися центральному уряду. Очолювати цю державу запропонували прусському королю Фрідріху-Вільгельму IV, однак він відмовився, бо, звісно, що монархи не підтримували Франкфуртського парламенту і тому не визнавали його рішень.

Італійські землі теж охопив дух революції. Розпочавшись на Сицилії, повстання охоплювало й інші території. Правителі втікали, так і не ухваливши обіцяних конституцій та не провівши демократичних перетворень. Італійців, однак, бентежила ще одна вагома проблема — панування австрійців. Король П'ємонту (Сардинського королівства) навіть оголосив війну Австрії. До нього долучилися й інші правителі. Однак визвольний запал швидко згасав. Першою антиавстрійську коаліцію покинула Папська область, адже духівництво бачило в католицькій Австрії радше союзника, ніж ворога. Згодом відкололося Неаполітанське королівство. Один із лідерів революції *Джузеппе Мадзіні* висловив гасло, що «війна королів закінчилася», натомість «війна народу починається». Проте серед протестувальників не було єдності. Від початку вони поділялися на дві течії — республіканську і ліберальну. Прихильників першої, які виступали проти монархії, очолювали Джузеппе Мадзіні й італійський герой — **Джузеппе Гарібальді (*1807–†1882)**. Ліберали, керовані **Камілло Кавуром (*1810–†1861)**, прагнули об'єднання Італії під владою сардинського монарха. Отож погляди повстанців щодо майбутнього держави різнилися. Австрійська армія, підтримувана союзними військами Франції та Іспанії, здобувала перемогу за перемогою. Останньою, 22 серпня 1849 р., капітулювала Венеція. Так закінчилася «Весна народів» в італійських землях. Італійцям не вдалося подолати ні монархічної влади, ні австрійського панування.

«Барикада на вулиці Суфло,
місто Париж, 24 червня 1848 року»,
художник Еміль Жан-Орас (Горацій) Верне, до 1863 р.

«Німеччина»,
художник Філіп Вайт (Фейт),
1848 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Поясніть причини революцій 1848–1849 рр. для держав Європи загалом і для кожної зокрема.* ***2.*** *Розгляньте картини. Як вони відображають характер заворушень у Франції та одну з головних причин революції в німецьких землях?* ***3.*** *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтесь, чому італійці щорічно святкують день народження Джузеппе Гарібальді.*

8.2. Як розгорталися події 1848–1849 рр. в Австрійській імперії та в Угорщині?

Не оминула «Весна народів» австрійських володінь. Якими ж були особливості перетворень у багатонаціональній імперії, чого домагалися революціонери? Питання парламентаризму, реформ, національного визволення стали наріжними. Під тиском повсталих імператор погодився на відставку канцлера Клемента Меттерніха. Однак новий уряд не задовільнив вимог учасників революції. Імператор утік із Відня, пообіцявши народові скликання парламенту й ухвалення конституції. Аж 10 липня 1848 р. австрійський рейхстаг розпочав роботу. Найперше депутати остаточно ліквідували відробіткову ренту, тобто панщинні повинності селянства. Та це не зу-

пинило австрійців. Ситуація загострилася в жовтні 1848 р. Влада наказала військовим навести лад у столиці, навіть розстрілюючи демонстрантів. У такий спосіб революцію придушили.

Імператор-утікач повернувся до Відня. Проте криваві події спровокували династичну кризу. Хворого та кволого *Фердинанда I* змінив на троні молодий, але амбітний **Франц-Йосиф I (*1830–†1916)**. Прихильник реакції, він скасував демократичні поступки, призупинив дію конституції, розпустив парламент. Невдовзі новий правитель фактично відновив монархічні порядки в державі.

У 1848 р. полум'я революції запалало і в Будапешті. Угорці найзавзятіше домагалися національного визволення. Натхненником цієї ідеї став поет *Шандор Петефі*. Під його провідництвом студенти та міська інтелігенція розпочали повстання. Імператор Фердинанд I погодився сформувати уряд, який провів низку демократичних перетворень. Але 14 квітня 1849 р. угорці проголосили незалежність. Правителем-президентом обрали *Лайоша Кошута*. Чи міг віденський двір закрити очі на таке зухвальство? Австрійці кинули всі сили на придушення угорського визвольного руху. Допомоги попросили в російського царя Миколи I. Спільними зусиллями бунтівників упокорили. Щоправда, згодом «угорське питання» частково розв'яжуть. Натомість посилиться російське втручання в справи народів Австрії.

«Барикада біля університету у місті Відень, 26 травня 1848 р.», художник Франц Вернер, 1848 р.

Перша поштова марка Угорщини (проєкт), художник Мор Тан, 1848 р.

Міркуємо і діємо!

1. *У чому особливості «Весни народів» в Австрії?* ***2.*** *Згадайте, як складались австрійсько-угорські відносини напередодні революції 1848 р. Про що свідчить поява проєкту першої поштової марки Угорщини? Що можна дізнатися, «читаючи» символи герба, що на марці?* ***3.*** *Спрогнозуйте, як невдовзі австрійська влада розв'яже «угорську проблему».*

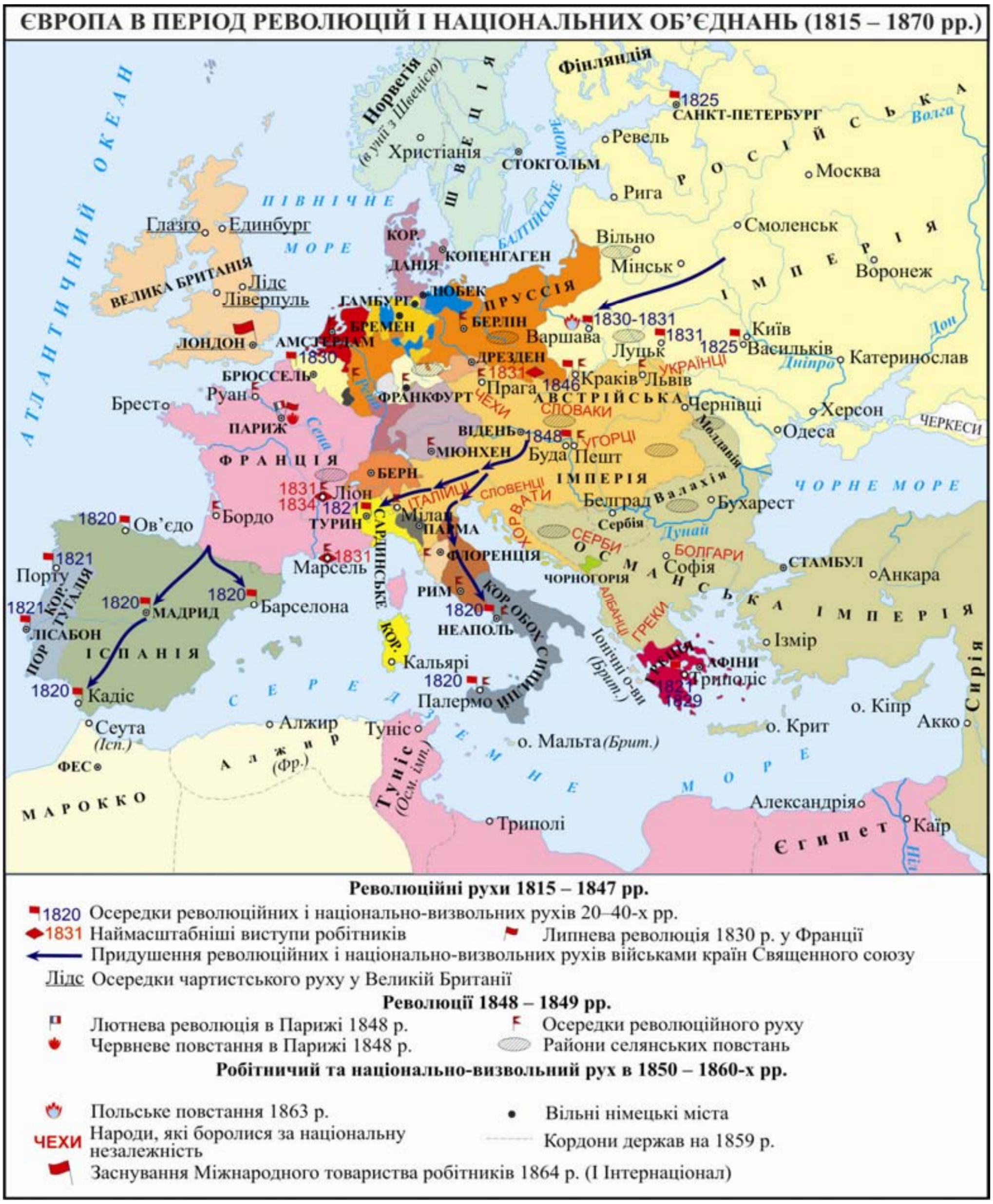

8.3. Які слов'янські народи брали участь у подіях «Весни народів»?

Слов'яни становили більшу частину населення Австрійської імперії. Чехи, хорвати, словенці, словаки, поляки та українці в XIX ст. все виразніше усвідомлювали свою самобутність, дедалі голосніше заявляли про свої національні права та інтереси. «Весна народів» розбурхала національно-визвольні рухи чи не у всіх слов'янських народів, які жили «під короною» Габсбургів.

Ще напередодні революції теренами Австрії поширювався *панслов'янізм*. Так само, як італійці та німці бажали об'єднання і незалежності, так слов'яни виношували ідею спільної держави. Деякі з діячів висували думки про згуртування слов'ян під владою Росії. Інші виступали за збереження Австрійської імперії у вигляді федерації слов'ян, австрійців та угорців. У першій третині червня 1848 р. в місті Прага з ініціативи словацького й чеського поета, етнографа, історика, мовознавця *Павела Шафарика* відбувся з'їзд слов'янських народів (Слов'янський конгрес). Дискусії тривали в трьох комісіях: чесько-словацькій, польсько-українській і південнослов'янській. Делегати обговорювали відносини між націями, мали намір домагатись автономій слов'янських народів у складі федеративної Австрії. Однак рішення конгресу не вдалося втілити в життя. 12 червня 1848 р. у чеській столиці розпочалося збройне повстання. Для його придушення задіяли урядове військо. Конгрес вимушено припинив роботу. Але ще з березня 1848 р. революційний рух заполонив українців Галичини, словаків, хорватів, словенців, подекуди досягнувши певних успіхів. Скажімо, деякі позбавилися панщини, українці ж набули досвіду парламентської діяльності. Однак монархічний режим на значніші поступки йшов дуже неохоче.

«Весна народів» 1848–1849 рр. зазнала поразки. Монархи, оговтавшись від революційного збурення, урешті перемогли. Із численних вимог виконали лише ті, що не чіпали основ самовладдя. І хоча в Європі знову запанувала реакція, ставало очевидним — «старий порядок» вичерпався, демократичних перетворень ніяк не уникнути. «Новий світ» вимагав парламентаризму, конституцій. А найголовніше значення «Весни народів» — те, що люди чітко усвідомили: вони не піддані, а вільні громадяни з гідністю і рівними правами.

Мовою історичного джерела

Уривок із маніфесту Головної Руської ради, 10 травня 1848 р.: «…Пробудився уже й наш лев руський і красну нам ворожить прийшлість. Вставайте ж, Браття, вставайте з довгого сну вашого, бо уже час! Встаньте! Але не до звади і незгоди! Але двигнімся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з тої спосібности, абисьмо не покрилися ганьбою перед світом і не стягнули на себе нарікання поколінь наступних. Поступаймо з другими народами в любові і згоді! Будьмо тим, чим бути можем і повинні. Будьмо народом!». (Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. URL: https://cutt.ly/ctxnla9q)

Міркуємо і діємо!

1. *Послуговуючись мапою, з'ясуйте, які слов'янські народи проживали в Австрійській імперії. Згадайте із попередніх параграфів, яким було їхнє становище?* ***2.*** *Чому ідеї Слов'янського конгресу не втілилися? Як ви вважаєте, які питання обговорювала польсько-українська комісія на цьому конгресі?* ***3.*** *Прочитайте уривок із маніфесту Головної Руської ради. Що із тексту ви дізналися про співвідношення прагнень українців та вимог інших слов'янських народів Європи? Обміркуйте в групах.*

У той час, коли у світі…		***Тоді на теренах України…***
1848–1849 рр. — розгортання подій «Весни народів» у країнах Європи, війни за незалежність Угорщини		**1848 р.** — створення Головної Руської ради, видання першої українськомовної газети «Зоря Галицька» **1848–1849 рр.** — розгортання селянських виступів під проводом Лук'яна Кобилиці в Північній Буковині

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/jtIKM9SL
8.1. Слов'янський з'їзд у Празі.

Корисна гра:
https://cutt.ly/wtxRuwJI

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Укладіть синхроністичну таблицю революцій 1848–1849 рр. у Франції, землях Німеччини, на теренах Італії, Австрії, в Угорщині. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про події «Весни народів» у державах Європи. **2.** Як відомо, «Весна народів» охопила майже 50 країн Європи і Латинської Америки. За допомогою мапи (с. 86) з'ясуйте, на яких латиноамериканських теренах розгорталися революційні події.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поясніть, як ви розумієте поняття «Весна народів». У зошиті запишіть словосполучення, якими визначте прикметні ознаки революцій 1848–1849 рр. у кожній із країн Європи. **5.** Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про літературну творчість Шандора Петефі. Прочитайте одну з його поезій у класі. В яких українських містах є пам'ятники або погруддя угорському поетові-революціонеру?

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. У зошиті намалюйте криву лінію за зразком: . У державах Європи, де відбувалися революції 1848–1849 рр., проаналізуйте найяскравіші події. Запишіть на «вершинах» лінії ті, що руйнували «старий порядок», а в «низинах» ті, які призвели до відновлення монархій.

§ 9. Утворення незалежних держав у Латинській Америці. Громадянська війна у Сполучених Штатах Америки

Чи знаєте ви, що…

… впродовж 1795–1796 рр. у США проживав українець за походженням, мореплавець, географ, океанограф Юрій Лисянський; впродовж 1809–1822 рр. послом Росії у Штатах перебував українець, дипломат Петро Полетика; у 1864 р. до США емігрував українець, православний священник, громадський діяч Агапій (Андрій) Гончаренко;

… нащадок донських козаків, за деякими версіями, уродженець Слобожанщини, військовик Іван Турчин брав участь у Громадянській війні у США, командуючи бригадою в армії Півночі, а одного разу навіть урятував життя президентові Аврааму Лінкольну;

… волинець Михайло Скибицький (Мігеля Роля) дослужився до звання полковника у війську Сімона Болівара, був ад'ютантом і біографом першого президента Венесуели Хосе Антоніо Паеса; полтавець Семен Петлюра, з дитинства захоплюючись вчинками лідера болівійців, змінив собі ім'я на Симон.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Аболіціонізм (від однойменного французького слова чи латинського — «аболіціо» — «скасування») — наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у США — рух за скасування рабства чорношкірого населення.

9.1. Як утворювалися незалежні держави в Латинській Америці?

До кінця XVIII ст. чималі простори Латинської Америки були колоніями Іспанії, Португалії та Франції. Однак під впливом проголошення незалежності США, поширення ідей Французької революції місцеве населення згуртувалося в боротьбі за свободу. Першим повстало французьке Сан-Домінго, що на острові Гаїті. У 1791 р. місцевий лідер Лувертюр Туссен підняв єдине в історії успішне повстання рабів. Командувач, як і тисячі інших патріотів, загинули, але в 1804 р. проголошено незалежність республіки Гаїті. Наступною стала Мексика. Скориставшись поразками іспанців у війні з наполеонівською армією, місцеве населення в 1810 р. розпочало визвольне повстання. Його очолили священники Мігель Ідальго і Хосе-Марія Морелос. Хоча тривалий час іспанському війську вдавалося боронитися від повсталих, 24 серпня 1821 р. виснажена метрополія визнала незалежність мексиканців. Колоніальну силу Португалії «підкосив» Наполеон I Бонапарт — під його натиском на початку XIX ст. португальський королівський двір утік до Бразилії. Однак це лише посилило тамтешній рух за самостійність. У 1822 р. Бразилія постала як незалежна імперія. В 1824 р. ухвалено її Конституцію, відповідно до якої держава проголошувалася конституційною монархією. Із 1889 р. вона — Республіка Сполучених Штатів Бразилії, яка проіснувала аж до перевороту 1930 р.

«Сімон Болівар»,
художник
Хуан Ловера, 1827 р.

Боротьбу за незалежність в інших володіннях Іспанії очолив аристократ **Сімон Болівар (*1783–†1830).** Він рано осиротів, але оскільки його родині належали численні золоті, срібні й мідні копальні у Венесуелі, не бідував. Користуючись власними коштами та підтримкою не лише земляків, але і європейської ліберальної спільноти, наважився на збройну боротьбу. Як наслідок, у 1819 р. утворилася, як називають її історики, Велика Колумбія — об'єднання сучасних власне Колумбії, Панами, Венесуели та Еквадору. Президентом, звісно, обрали Сімона Болівара. Відтак у 1824 р. він визволив від іспанців Перу. Північна його частина виокремилась як Болівія, названа на честь «Визволителя».

Усі новоутворені держави отримали складний спадок. Хоча чимало з них оголосили республіками, владу зазвичай захоплювали місцеві військові ватажки-каудильйо, які правили як тирани. Вони часто потрапляли в кредитну залежність від США, Великої Британії, Франції. Сполучення між величезними територіями було поганим. Селяни залежали від плантаторів. Рабство в регіоні вдалося здолати ближче до кінця XIX ст.

Міркуємо і діємо!

***1.** Назву «Латинська Америка» запропонував Наполеон III. Дотині вживали термін «Іспанська Америка». Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся підґрунтя пропозиції французького імператора. **2.** У чому особливості визвольних рухів народів Латинської Америки? **3.** У 1813 р. Національний конгрес Венесуели проголосив Сімона Болівара «Визволителем». Чому в Латинській Америці процвітає «боліваромания»?*

9.2. Які особливості розвитку США в першій половині XIX ст.? Чому розпочалася Громадянська війна?

Від дати проголошення незалежності Сполучені Штати Америки були республікою. Нею управляли виборні президент і конгрес (парламент), що складався із сенату й палати представників. Держава існувала у вигляді федерації — союзу штатів із збереженням часткового суверенітету. На початках цей союз не вирізнявся такою єдністю, як сьогодні. На Півночі відбулася промислова революція. Численні заводи, фабрики, шахти, залізниці, що розвивалися, потребували працівників, тому туди, шукаючи кращої долі, невпинно приїжджали європейці. Водночас процвітали фермери, які, самостійно порядкуючи, забезпечували продуктами харчування співвітчизників. Нато-

мість Південь США заполонили плантаційні господарства, де масово працювали раби. Землевласники, володіючи дармовою робочою силою, багатіли із продажу вирощених товарів (наприклад бавовни) до Британської імперії. Звичайно, що європейські переселенці осідали в південних штатах значно рідше. Туди здавна завозили африканців (хоча в 1809 р. купівлю рабів офіційно заборонили, їх переправляли контрабандою). І «південні», і «північні» американці однаково вороже ставилися до корінного населення, яке поступово витісняли на простори Заходу. Землі індіанців купували, обмінювали, забирали силою, зганяючи власників у *резервації* — місця відокремленого поселення.

Потреба нових земель постійно поставала перед американцями. Ще 1803 р. вони викупили у французів Луїзіану (Наполеон I Бонапарт потребував грошей для війн, тому продав цілу провінцію, хоча покупців задовольнив би лише Новий Орлеан, потужний порт на річці Міссісіпі). В іспанців придбали Флориду, а після переможних війн із Великою Британією і Мексикою приєднали Орегон, Техас, Нову Мексику, Каліфорнію. Так США розпросторилися між двома океанами. Тривалий період політикам Півдня і Півночі вдавалося домовлятися й ухвалювати спільні рішення. У *1823 р.* вони проголосили *доктрину Монро* (від імені тодішнього президента Джеймса Монро). Документ застерігав європейські уряди від втручання у справи в Західній півкулі, чим оголошував її пріоритетною для американського впливу. Результатом компромісу також стало утворення в *1828 р. Демократичної партії*, що об'єднала частково робітництво, підприємців Півночі, плантаторів Півдня, які перебували при владі понад 30 років майже безперервно. Часто між плантаторами й фермерами виникали суперечки. Як наслідок, у 1854 р. з'явилася *Республіканська партія*, що її утворили представники буржуазії і власники ферм із Півночі — здебільшого противники рабства. Конкуренція між демократами й республіканцями до сьогодні визначає політичне життя американського народу.

У другій третині XIX ст. у США пожвавився рух **аболіціоністів.** Ці самовіддані противники рабства допомагали афроамериканцям утікати від ненависних хазяїнів, переховували втікачів, прокладали для них спеціальні таємні маршрути. У 1860 р., на радість аболіціоністів та більшості мешканців Півночі, у президентських виборах переміг республіканець, теж прибічник скасування рабства, **Авраам Лінкольн (*1809–†1865).** Проте його обрання призвело до конфлікту, а невдовзі до воєнного протистояння між американцями.

Міркуємо і діємо!

1. Послуговуючись мапою, відстежте розширення території США упродовж першої половини XIX ст. 2. Поясніть відмінності між фермерським і плантаторським способами господарювання. 3. Назвіть причини конфлікту між Північчю і Півднем США. Чи суперечило рабовласництво статтям Конституції США та поправкам Білля про права?

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА в США 1861 – 1865 рр.

УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ у ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

9.3. Як розгорталася Громадянська війна у США?

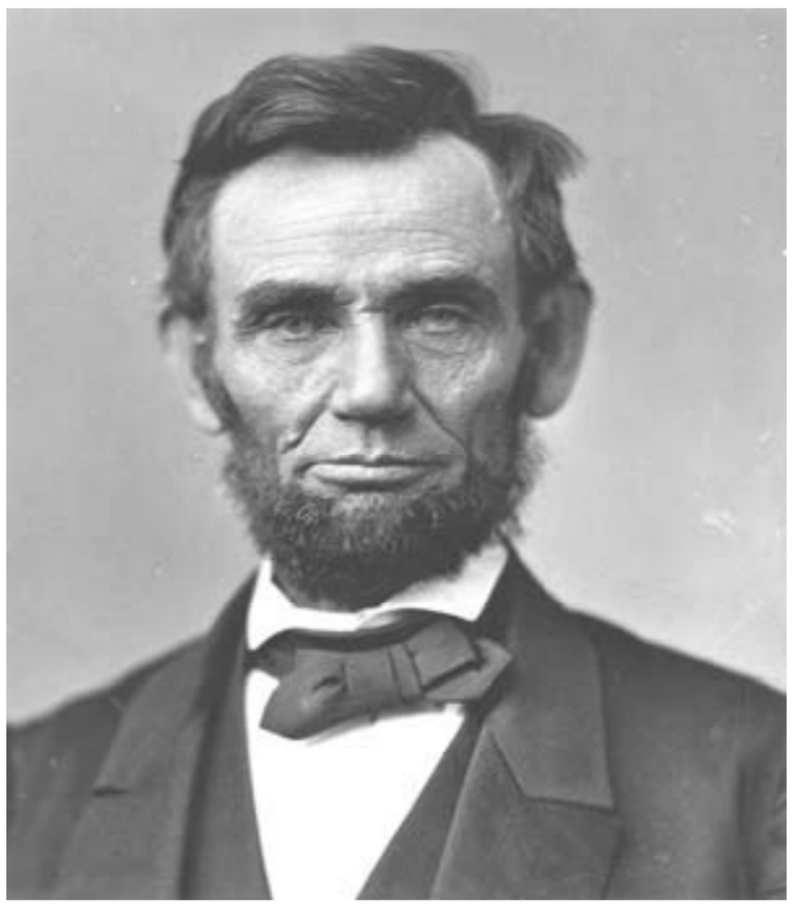

Авраам Лінкольн,
фотограф Александр Гарднер,
8 листопада 1863 р.

Події закрутилися ще до дня *інавгурації* (урочистого вступу на посаду) Авраама Лінкольна. Колишній президент від демократів Джеймс Б'юкінен перекинув чимало військового майна на Південь. Тоді ж зі складу США вийшла Південна Кароліна. 1 лютого 1861 р. до неї долучилися Луїзіана, Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія і Техас, згодом інші. Вони сформували *Конфедерацію* (об'єднання 11-ти південних штатів), обравши очільником плантатора Джефферсона Девіса. Конфедерати виступали за збереження рабства, хоча, на перший погляд, обстоювали рівність і свободу. Спочатку Авраам Лінкольн обіцяв серйозні поступки рабовласникам, наголошував на обмеженні, а не на забороні використання праці рабів. Однак це не зупинило протистояння.

Мовою історичного джерела

Витяг із Конституції Конфедерації, 1861 р. (переклад з англійської авт. кол.): «…Конфедерація може набувати нові території, і Конгрес має право видавати закони й утворювати уряди, … створити штати, які можуть бути прийняті до Конфедерації. На усіх таких територіях інститут рабства … визнається і захищається Конгресом і територіальним урядом; населення конфедеративних штатів і територій має право ввозити на таку територію рабів, законно набутих ними у будь-якому із штатів або … конфедеративних штатів…» (Єльська школа права. URL: https://cutt.ly/DtnGVnJ9)

12 квітня 1861 р. солдати Конфедерації бомбили з артилерії, атакували і невдовзі захопили форт Самтер у Південній Кароліні, що означало початок **Громадянської війни.** Північні штати (або штати *Союзу*) володіли більшими промисловими можливостями, але армія Півдня виявилася краще організованою, до того ж вона сподівалася на іноземну підтримку. Через рік, у квітні 1862 р., ціною великих втрат полководцеві збройних сил Союзу генералові Уліссу Гранту вдалося розбити противника в битві біля річки Теннессі, пізніше — заволодіти Новим Орлеаном. Бунтівним штатам оголосили морську блокаду. Однак дуже скоро фронт наблизився до Вашингтона. Влітку 1862 р. урядові підрозділи зазнали кількох відчутних поразок. Зокрема, генерал Роберт Лі розбив «янкі» (як зневажливо називали мешканців Півночі) поблизу міста Фредериксберг: конфедерати втратили вбитими та пораненими 5,3 тис. осіб, урядовці — 12,7 тис.

Меморіал Авраама Лінкольна, архітектор Генрі Бекон, 1914–1922 рр.,
місто Вашингтон, США

Відчуваючи брак військового резерву, Авраам Лінкольн вдався до реформ. У травні 1862 р. з його ініціативи Конгрес ухвалив перший акт (закон) про *гомстеди* (земельні ділянки). Документ гарантував кожному американцеві (який не воював проти уряду) можливість за невелику плату (10 доларів) отримати наділ для господарювання. Жінки й іммігранти, що претендували на громадянство, також мали право на гомстед, площа якого становила 160 акрів (64,75 га). Далі президент оголосив про звільнення рабів із 1 січня 1863 р. та взагалі заборонив рабство. Армія Півночі одразу поповнилася мігрантами та афроамериканцями, що забезпечило перевагу у війні. В липні 1863 р. відбулася битва біля міста Геттісберг, унаслідок якої обидві сторони втратили приблизно по 23 тис. осіб, але міць Півдня підупала. Урядове військо розпочало наступ у кількох напрямках і зайняло столицю Конфедерації — місто Річмонд. **9 травня 1865 р.** президент Ендрю Джонсон оголосив про кінець Громадянської війни.

НАСЛІДКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У США

- Громадянська війна 1861–1865 рр. виявилася найкривавішим конфліктом в історії США. Обидві сторони використовували технічні військові новинки: потужні гармати, міни, ручні гранати, багатоствольні карабіни. Штати, де відбувались активні бойові дії, зазнали спустошень. Людські втрати склали приблизно 500 тис. осіб (350 тис. — Північ, 150 тис. — Південь), причому більше від інфекційних хвороб, аніж від кровопролить.

- Перемога Півночі привела до змін у розвитку держави. Спроба розділити США зазнала краху. Після війни за будь-які заклики до відокремлення карають. Водночас оголошено національне примирення — провідних діячів Конфедерації звільнено від покарання, але позбавлено можливості обіймати державні посади. Впродовж 1865–1877 рр. проведено *Реконструкцію* Півдня: для управління бунтівними штатами запроваджено військові адміністрації, 1 млн афроамериканців надано виборче право.

- Акти про гомстеди розв'язали руки фермерам, які заповзялись освоювати нові землі. Після скасування рабства афроамериканці ще залишалися упослідженими в південних штатах, проте поступово долучалися до вільного життя. Заборону рабства закріпили 13-ю поправкою до Конституції США.

- Конфедерати не пробачили Аврааму Лінкольну скасування рабства та поразки у війні. 14 квітня 1865 р., незадовго до закінчення бойових дій, шістнадцятого президента США смертельно поранили в театрі.

СТАТИСТИКА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У США

Сторони	Населення (1861)	Мобілізовано	Убито	Поранено	Померло		
					Від ран	Від хвороб	Інше
США	22 339 968	2 803 300	67 058	275 175	43 012	194 368	54 682
КША	9 103 332	1 064 200	67 000	137 000	27 000	59 000	105 000
Усього	**31 443 300**	**3 867 500**	**134 058**	**412 175**	**70 012**	**253 368**	**163 796**

Міркуємо і діємо!

1. *Прочитайте уривок із Конституції Конфедерації. Чи її можна вважати демократичною? Чому?* ***2.*** *Існує версія, що на початку Громадянської війни президент Авраам Лінкольн зустрівся з письменницею Гаррієт Бічер-Стоу і сказав їй: «Ви є та маленька жінка, яка розпочала цю велику війну». Відвідайте шкільну бібліотеку і прочитайте твір, авторка якого заслужила таку оцінку американського президента.* ***3.*** *День народження Авраама Лінкольна є національним святом у деяких штатах Америки. Як ви вважаєте, в яких? Перевірте свої припущення в пошукових системах інтернету.*

У той час, коли у світі…		***Тоді на теренах України…***
12 квітня 1861 р. – 9 травня 1865 р. — Громадянська війна в США		**1863–1864 рр.** — польське національно-визвольне повстання, що поширилося теренами українського Правобережжя
1 січня 1863 р. — набуття чинності постанови «Про скасування рабства» в США		**19 лютого 1861 р.** — оприлюднення маніфесту про скасування кріпосного права на території підросійської України

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/2tlLoR13
9.1. «Золота лихоманка» в Каліфорнії і джинси.
9.2. План «Анаконда».

Корисна гра:
https://cutt.ly/dtlLs5RU

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Складіть і запишіть у зошит хронологічну задачу, у якій з'ясуйте, через скільки днів після початку Громадянської війни набула чинності постанова «Про скасування рабства» в США. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про утворення незалежних держав у Латинській Америці та перебіг Громадянської війни в США.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте поняття «аболіціонізм». Зі словників дізнайтесь інші значення цього слова. **4.** Послуговуючись різновидовими джерелами інформації, укладіть історичний портрет Сімона Болівара чи Авраама Лінкольна (на вибір). Підготуйте добірку їхніх висловів про актуальні нині події. У класі прочитайте дібрані вами вислови.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Подискутуйте в групах. Проаналізуйте причини формування національно-визвольних рухів у країнах Америки, наслідки проголошення «доктрини Монро», передумови і наслідки Громадянської війни та Реконструкції в США. **6.** Попрацюйте в групах. Оцініть історичне значення вчинків Сімона Болівара, Авраама Лінкольна. Кого і чому називали «чесним Ейбом», «Визволителем»?

§ 10. Об’єднання Італії та Німеччини

Чи знаєте ви, що…

… видатний хірург Микола Пирогов, діяльність якого пов’язана з Україною, у жовтні 1862 р. на прохання студентства приїжджав до міста Спеція (Італія), щоб оглянути пораненого Джузеппе Гарібальді;

… видатна українська письменниця Марко Вовчок, яка досконало знала німецьку мову, в 1867 р. співперекладала унікальну працю німецького вченого Альфреда Едмунда Брема «Життя тварин», що для наступних поколінь стала кращим посібником із зоології.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Карбонарії (від латинського слова «карбонаро» — «вугляр») — в Італії в 1807–1832 рр. — учасники таємного товариства, які домагалися національної єдності та незалежності країни.

10.1. Якими були країни Апеннінського півострова в першій половині XIX ст.?

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. наполеонівське військо захоплювало італійські території одну за одною. Впроваджені французами республіканські порядки помітно послаблювали звичний старий устрій, міць католицької церкви й сприяли зростанню національної свідомості італійців. Водночас утворення єдиної Італії не входило в плани Наполеона I Бонапарта. Після поразки Франції і рішень Віденського конгресу на Апеннінському півострові відновилися вісім держав: Неаполітанське (Королівство обох Сицилій), Сардинське та Ломбардо-Венеційське королівства, герцогства Модена, Парма, Лукка, Тоскана, Папська область. Їхні економіки занепадали. Сільськогосподарський Південь відставав від промислової Півночі. До того ж після невдач французів на італійських теренах зросли впливи Австрійської імперії, до складу якої увійшло Ломбардо-Венеційське королівство.

Джузеппе Мадзіні, фотограф Доменіко Лама, до 1872 р.

Джузеппе Гарібальді, фотограф невідомий, 1866 р.

Камілло Бенсо ді Кавур, художник Антоніо Чізері, до 1891 р.

Віктор Еммануїл II, художник Джузеппе Уголіні, до 1897 р.

Патріотично налаштовані італійці розпочали *Рісорджименто* — рух за об'єднання держави та її звільнення з-під іноземного панування. Упродовж 1815–1831 рр. його очолили **карбонарії.** Чіткого плану дій у них, однак, не було. Деякі воліли вдатися до збройного повстання всередині, інші вбачали небезпеку в іноземцях, тому скеровували свої сили на боротьбу з Габсбургами. У 1820 р. карбонарії спровокували повстання в Неаполітанському королівстві, унаслідок чого його правитель Фердинанд I «добровільно» дозволив Конституцію. Схожого успіху досягли в Сардинському королівстві. Проте військове втручання австрійського уряду завдало поразки повстанцям і їхнім прихильникам.

У 1848 р. заворушення розпочалися на Сицилії. Звідти перекинулися до Модени, Тоскани, Венеції і навіть Папської області. Під тиском повсталих ухвалювали конституції, що передбачали скликання парламентів і проголошення республік. Владу у Вічному місті перехопив Джузеппе Мадзіні — поет, політик, який самовіддано обстоював республіканські ідеали, організовував збройну боротьбу із завойовниками. Вигнанець Папа Римський закликав на допомогу французькі війська. У 1849 р. Римська республіка, за яку героїчно боролися повстанці під командуванням Джузеппе Гарібальді, одного з вождів Рісорджименто, впала. Австрійці після кількох невдач відновили «старий порядок», повернувши Ломбардо-Венецію і Тоскану.

Міркуємо і діємо!

1. *Послуговуючись мапою (с. 65), з'ясуйте, які держави існували на території Апеннінського півострова та прилеглих островах. Кому вони належали в першій половині XIX ст.?* ***2.*** *Назвіть спільне й відмінне між масонськими ложами й товариством карбонаріїв в Італії.* ***3.*** *Якої проблеми не розв'язала «весна народів» в італійських землях?*

10.2. Яку роль відіграв П'ємонт в об'єднанні Італії?

Найпотужнішою державою Апеннінського півострова вважалося Сардинське королівство із *П'ємонтом* — промисловим регіоном, який за розвитком випереджав сусідів. Представник Савойської династії *Віктор Емануїл II (*1820–†1878)* довірив управління ліберальним урядовцям, серед яких вирізнявся граф Камілло Кавур. Аристократ від народження, він добре знав особливості тодішнього господарювання. Закликаючи до об'єднання Італії дипломатичними способами, основну увагу приділяв розбудові П'ємонту. Упродовж 1850-х рр. в регіоні з'явилися залізниці й сучасні порти, після прокладання зрошувальних каналів збільшилися врожаї. Також Камілло Кавур зміцнив міжнародний статус Сардинії, у 1858 р. уклавши таємний союз із Францією, спрямований проти Австрії.

Наступного року розпочалася дворічна австрійсько-сардинська війна. У кількох зіткненнях австрійці зазнали поразок. Зокрема, у битві біля міста Маджента вони втратили вбитими, пораненими та

полоненими близько 10 тис. (проти 3–4 тис. у союзників). У березні 1860 р. Модена, Парма, Тоскана та Феррара висловилися за об'єднання із Сардинським королівством. Наполегливий Джузеппе Гарібальді разом із тисячею воїнів у червоних сорочках *(«червоносорочечників»)* відплив із міста Генуя і висадився на Сицилії. Розладнана влада Королівства обох Сицилій не змогла впоратися з авторитетним діячем, тому в жовтні того самого року сицилійці теж оголосили про приєднання до Сардинії. Взимку 1862 р. скликали загальноіталійський парламент, який оголосив Віктора Еммануїла II королем, а державу проголосив конституційною монархією.

«Битва при Сольферіно», художник Карло Боссолі, 1859 р.

«Італія», художник Вільям Гарві, з ескізів 15-річної Ліліан Ланкастер, 1869 р.

Поза владою монарха залишалися ще Венеція і Папська область. Щоб їх приєднати, Італія уклала союз із Пруссією й 1866 р. розпочала проти Австрійської імперії нову війну. Хоча армія новоствореного королівства зазнала відчутних поразок, прусси, які прийняли на себе основний воєнний тягар, розбили головні сили австрійців. Унаслідок миру до Італії увійшла Венеція. Так само Пруссія мимоволі допомогла італійцям опанувати Римом — у **1870 р.** в ході бойових дій французько-прусської війни з міста вивели французький гарнізон. «Беззахисну» Папську область ліквідували. Рісорджименто завершилося. Місто Рим у 1871 р. набуло статусу столиці Італійського королівства.

Міркуємо і діємо!

1. *Історик Михайло Грушевський називав Східну Галичину «українським П'ємонтом». Поясніть походження і сутність цього порівняння.* ***2.*** *Розгляньте картину Карло Боссолі. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтесь про перебіг і значення битви поблизу Сольферіно.* ***3.*** *Роздивіться карикатурне зображення Італії. В чому символізм елементів малюнка? Хто з історичних діячів уособлює державу? Яку роль відіграв Джузеппе Гарібальді в об'єднанні Італії?*

10.3. Як об'єднувалася Німеччина?

Після наполеонівських війн припинила існування Священна Римська імперія. Згідно з рішеннями Віденського конгресу, замість неї утворили Німецький Союз, куди увійшли 41 держава (згодом залишилися 35). Він, як уважали, мав залишатися роздробленим. Майже всі німецькі землі вирізнялися високим рівнем економіки. Промислові підприємства, залізниці, сільське господарство забезпечували добробут населення. Щоб рухатися вперед, їм бракувало єдності. Німецькі мислителі розвинули уявлення про «особливий курс» Батьківщини. Говорячи про співвітчизників як про один народ, вони вірили, що об'єднання здійсниться невдовзі.

«Майбутнє Німеччини…», художник Едуард Фукс, 1870 р.

«Наполеон III і Отто фон Бісмарк після битви біля міста Седан 1870 року», художник Вільгельм Камфаузен, 1878 р.

У середині XIX ст. обирали між двома шляхами створення цілісної держави. Перший — «великонімецький» — довкола Австрійської імперії. Другий — «малонімецький» — довкола Пруссії. Ініціатива належала прусським монархам, які навіть демонстрували конституційні принципи управління. У 1859 р. буржуазія північнонімецьких держав утворила політичну організацію Національний союз, що обрав «малонімецький» шлях. Водночас дворяни Півдня (насамперед Баварії) ухилялися від співпраці та вірили в Австрію. Для збере-

ження прусського лідерства король *Вільгельм I (1861–1888)* вимагав видатків для армії, але наштовхнувся на опір парламентарів. Щоб «переконати» їх, у 1862 р. на посаду *канцлера* (голови уряду) призначено досвідченого і жорсткого **Отто фон Бісмарка (*1815–†1898)**. Спираючись на поліцейських та військових, він поборов спротив прусського ландтагу. У зовнішній політиці «залізний канцлер», як його називали згодом, повсякчас провокував воєнні конфлікти. Спочатку прусси з австрійцями здолали Данію, що володіла герцогствами Шлезвіг і Гольштейн. Коли ж це вдалося, Пруссія в союзі з Італією виступила проти Австрії. В липні 1866 р. в битві біля селища Садова (в сучасній Чехії) австрійська армія зазнала нищівної поразки від прусського війська. За умовами Празького миру династія Габсбургів відмовлялася від панування над німецькими державами.

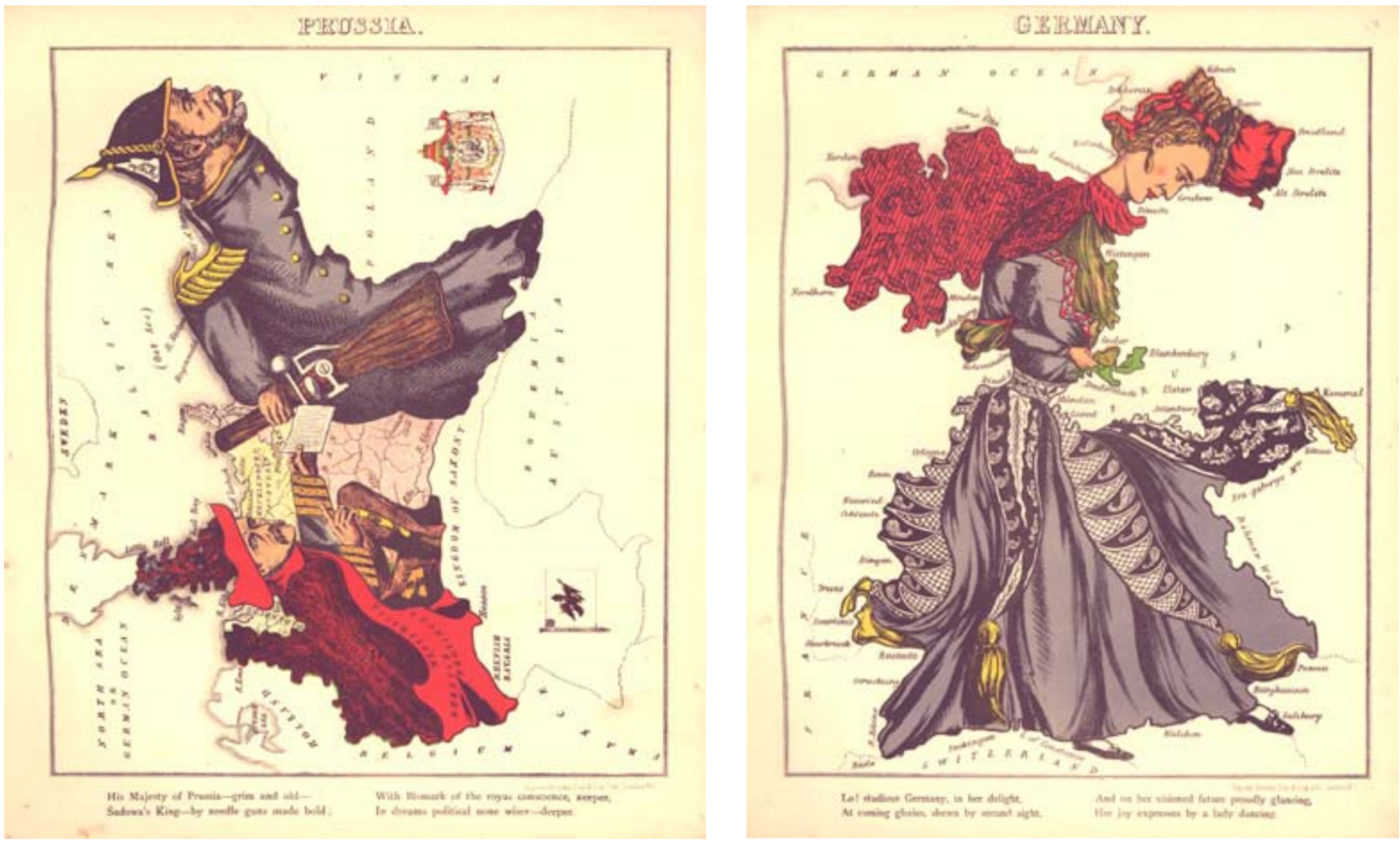

«Пруссія», «Німеччина», художник Вільям Гарві,
з ескізів 15-річної Ліліан Ланкастер, 1869 р.

У 1867 р. утворився Північнонімецький Союз. Згодом до нього примусом долучили південні католицькі землі: Баварію, Вюртемберг, Баден, Гессен-Дармштадт. Відповідно до Конституції виконавча влада належала спадковому президентові — Вільгельму I (та його наступникам). На основі загального виборчого права чоловіки обирали парламент — бундестаг (верхню палату) та рейхстаг (нижню палату). Бажаючи утвердити німецьку міць у Європі, здолавши останню конкурентку, Отто фон Бісмарк «підштовхнув» до війни Францію. Протиборство, що тривало в 1870–1871 рр., завершилося цілковитою перемогою Пруссії. Ще до укладання миру, **18 січня 1871 р.**, у Дзеркальній залі Версальського палацу переможці проголосили **Німецьку імперію**. *Кайзером* (імператором) ставав прусський король Віль-

гельм I. Його владу обмежувала Конституція, а землі підпорядковувалися на федеративних правах.

«Проголошення Німецької імперії», художник Антон фон Вернер, 1882 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Послуговуючись мапою (с. 65), з'ясуйте, які держави існували на теренах майбутньої Німеччини на початку XIX ст.* ***2.*** *Чому із двох шляхів об'єднання німці обрали саме «прусський»?* ***3.*** *У вересні 1862 р. Отто фон Бісмарк виступив із промовою, у якій сказав: «Великі питання вирішуватимуться не розмовами і резолюціями, а залізом і кров'ю». Як ви розумієте значення цих слів? Чи стали вони гаслом об'єднання Німеччини?*

У той час, коли у світі…	***Тоді на теренах України…***
20 вересня 1870 р. — завершення об'єднання Італії	**1870 р.** — заснування москвофілами політично-громадської організації Руська рада в Східній Галичині
18 січня 1871 р. — проголошення об'єднаної Німецької імперії	**1873 р.** — заснування товариств: Літературного імені Тараса Шевченка у Львові, Нестора-літописця в Києві

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/itlLfXKC
10.1. Витяги з Конституційної хартії Прусського королівства 1850 р.

Корисна гра:
https://cutt.ly/6tlLgGJM

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Складіть і запишіть у зошит хронологічну задачу, у якій з'ясуйте, коли італійці відзначали 150-ліття об'єднання держави. **Б.** Послуговуючись мапою (с. 65), розкажіть про об'єднання: 1) Італії; 2) Німеччини.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте поняття «карбонарії». Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтесь, які організації карбонаріїв діяли в Галичині. **4.** Опрацювавши різновидові джерела інформації, укладіть історичний портрет Джузеппе Гарібальді чи Отто фон Бісмарка (на вибір). Підготуйте невелику (3–4 слайди) презентацію та продемонструйте її в класі. **5.** Проаналізуйте передумови і наслідки об'єднань Італії і Німеччини. Визначте спільне й відмінне.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Подискутуйте в групах. Оцініть історичне значення вчинків Джузеппе Гарібальді, Камілло Кавура, Отто фон Бісмарка. Кого і чому прозивали «майстром лисячої політики», «шпагою італійського об'єднання», «залізним канцлером»?

Практична робота «ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕЙ І ЇХНЯ РЕАЛІЗАЦІЯ В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ ТА В УКРАЇНІ»

1. Міркуємо і діємо!

Прочитайте уривки з публікацій істориків. Обміркуйте відповіді на запитання і виконайте завдання, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

І. «…Період між 1789–1914 роками називають "довгим" XIX століттям. Воно тривало на двадцять п'ять років довше, аніж календарне XIX століття (1801–1900). … Ці століття [XIX і XX] за багатьма параметрами різнилися. Але між ними був зв'язок: XIX століття писало сценарії, які стали реальністю XX століття. Ці сценарії можна коротко охарактеризувати як "ізми" (ідеології): соціалізм, лібералізм, консерватизм, фемінізм тощо. Усі вони були продуктами XIX століття…

…Одним із таких "ізмів" був націоналізм — ідеологія та заснований на ній політичний рух, головною вимогою якого було наступне: політичні кордони мають збігатися з національними. Іншими словами, ця вимога зводилася до утворення національних

держав. Італійський націоналіст Джузеппе Мадзіні сформулював її так: “Кожній нації — своя держава!”…» (Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. С. 144)

II. «…Через твори та діяльність [Микола] Костомаров, [Тарас] Шевченко та інші члени Кирило-Мефодіївського братства започаткували те, що ми зараз називаємо українським національним проєктом. Вони вперше використали знахідки збирачів старожитностей, фольклористів, лінгвістів для того, щоб сформулювати політичну програму, що приведе до створення національної спільноти. Протягом наступного століття ідеї, пропаговані членами братства та представлені широкій аудиторії в пристрасній поезії [Тараса] Шевченка, спричинять глибокі перетворення в Україні та всьому регіоні…» (Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Клочка. Перероб. і доп. вид. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. С. 218)

III. «…Хоча революція 1848 року сприяла формуванню нової української нації, вона залишила відкритим питання про те, що це за нація. Варіант “русини”, представлений лідерами Головної Руської ради, включав низку альтернатив, найкраще представлених вибором самосвідомостей, зробленим “Руською трійцею” — гуртком поетів та письменників-романтиків, які з’явилися на літературній сцені в 1830-ті роки. Три провідні члени гуртка: Яків Головацький, Маркіян Шашкевич та Іван Вагилевич — були студентами греко-католицької духовної семінарії у Львові. Як і національні будителі по всій Європі, вони збирали фольклор та захоплювалися історією. Їх надихала культурна діяльність інших слов’ян імперії Габсбургів, а їхні ідеї брали свій початок у роботах українських будителів Наддніпрянщини, таких як “Енеїда” Івана Котляревського, збірки українських народних пісень, опубліковані в Російській імперії, та твори харківських романтиків. 1836 року члени “Руської трійці” видали в Буді свій перший та останній альманах — “Русалка Дністровая”…» (Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Клочка. Перероб. і доп. вид. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. С. 224).

IV. «…Біографія і творчість [Тараса] Шевченка засвідчують, що українська ідея постала внаслідок експорту західних ідеологій у Східну Європу. Цей західний експорт дістався в Україну обхідними шляхами, тому його нелегко помітити. Але його не вдасться заперечити. Західний вимір української ідентичності визнавали навіть противники українського руху, які назагал намагалися виставити його малоцікавим і провінційним…» (Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. С. 166)

***1.** Як ви розумієте значення поняття «національна ідея»? Доведіть цитатами з уривків. Що спільного та відмінного між поняттями «національна ідея» і «національний проєкт»? Якими, на вашу думку, мають бути складові національної ідеї? Поясніть. **2.** Згадайте події, що відбувалися в Європі й Америці впродовж першої половини — середини XIX ст. Які національні ідеї формувалися в «недержавних» і «державних» країнах? Свої відповіді аргументуйте фактами. **3.** Які західні ідеології перейняв український національний рух? Згадайте факти з попередніх параграфів. Що означає твердження: «Західний експорт дістався в Україну обхідними шляхами»? **4.** Яку роль відіграли «Руська трійця», Кирило-Мефодіївське братство, події «Весни народів» у формуванні української національної ідеї?*

2. Міркуємо і діємо!

Розгляньте зображення фрагментів текстів першої строфи «Енеїди» Івана Котляревського, передмови до «Русалки Дністрової», першої сторінки «Зорі Галицької». Прочитайте тексти, за потреби скориставшись покликаннями, й обміркуйте відповіді на запитання.

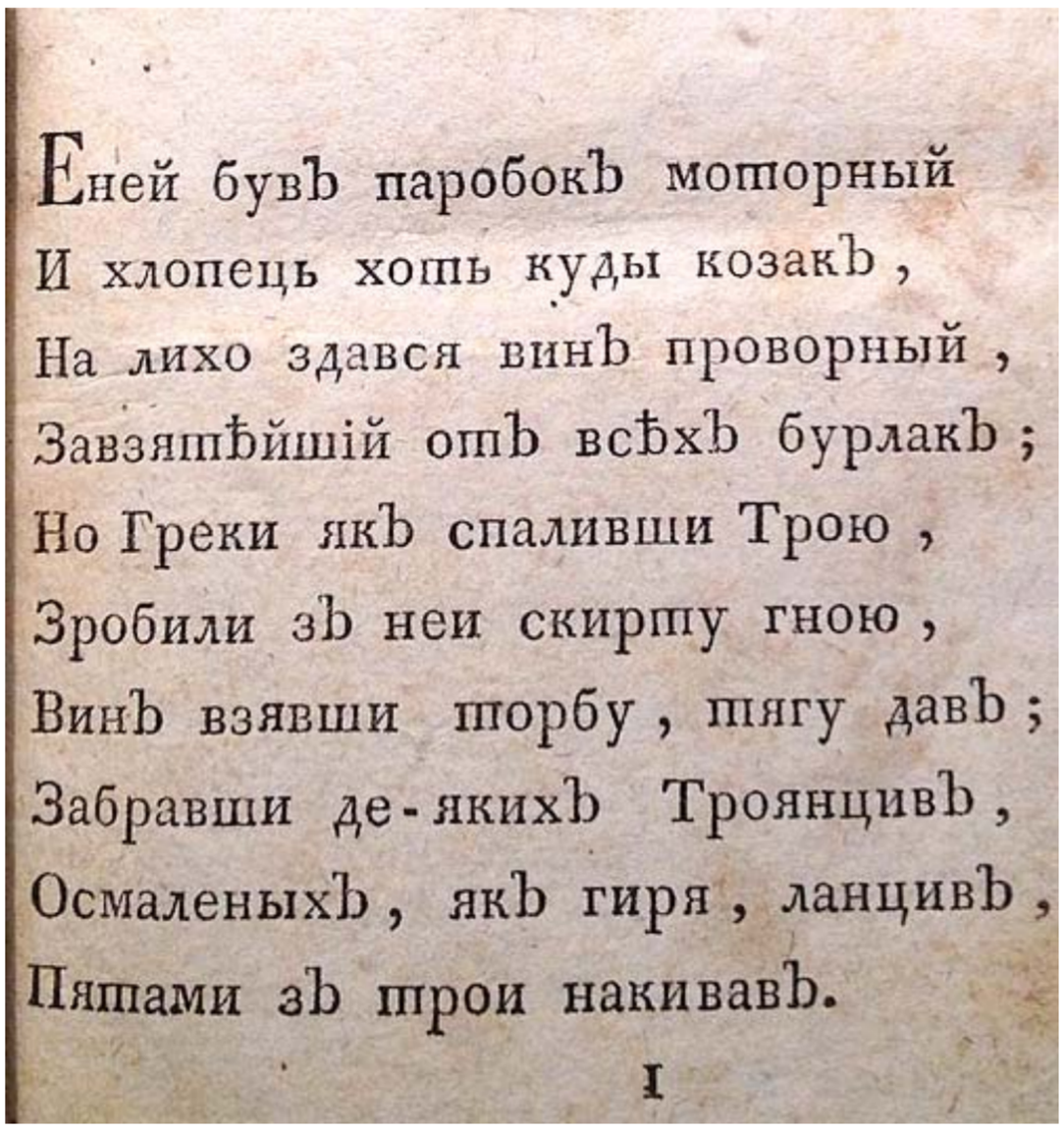

Еней бувъ паробокъ моторный
И хлопець хоть куды козакъ,
На лихо здався винъ проворный,
Завзятѣйшій отъ всѣхъ бурлакъ;
Но Греки якъ спаливши Трою,
Зробили зъ неи скирту гною,
Винъ взявши торбу, тягу давъ;
Забравши де-якихъ Троянцивъ,
Осмаленыхъ, якъ гиря, ланцивъ,
Пятами зъ трои накивавъ.

I

Фрагмент першої строфи з книжки «Енеїда». Автор — Іван Котляревський.

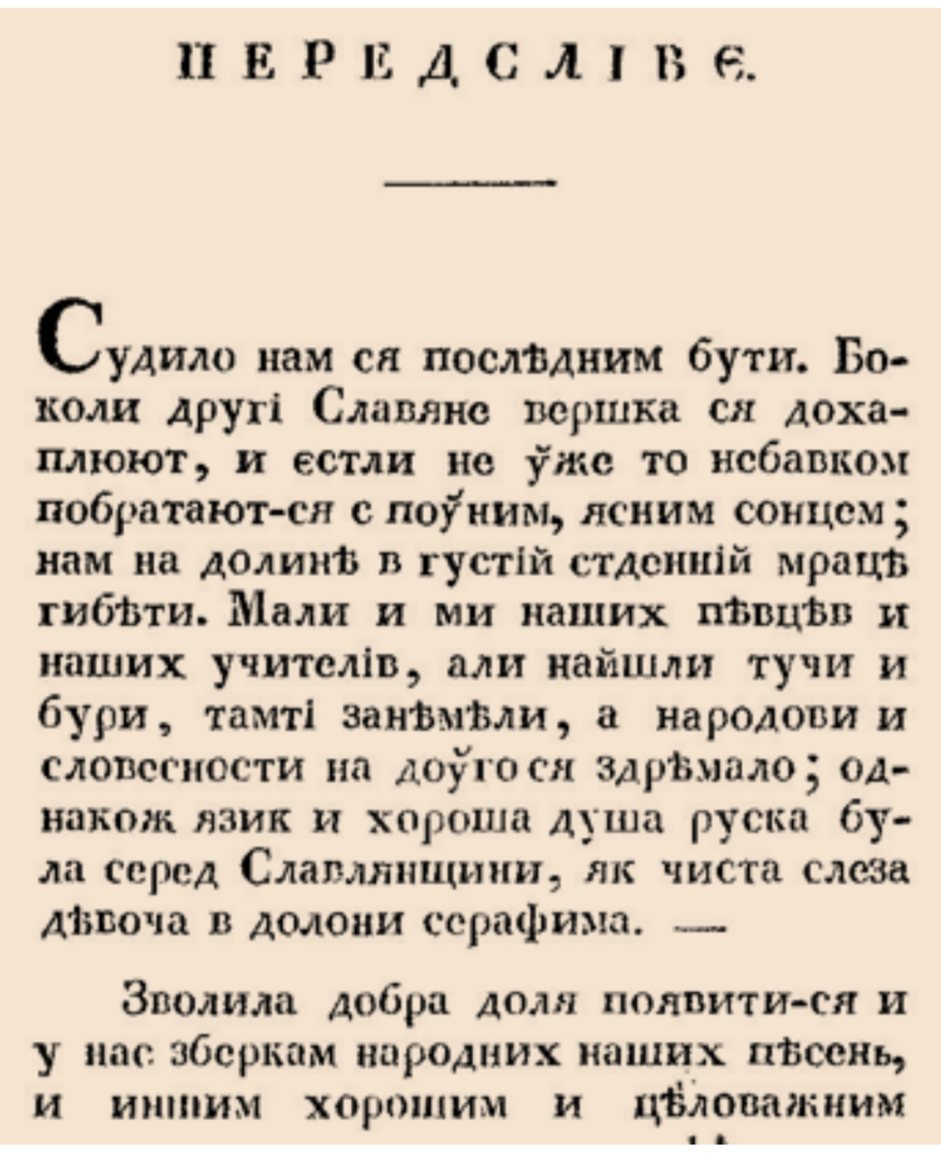

ПЕРЕДСЛІВЄ.

Судило нам ся послѣдним бути. Боколи другі Славяне вершка ся дохаплюют, и єстли не ўже то небавком побратают-ся с поўним, ясним сонцем; нам на долинѣ в густій стденній мрацѣ гибѣти. Мали и ми наших пѣвцѣв и наших учителів, али найшли тучи и бури, тамті занѣмѣли, а народови и словесности на доўго ся здрѣмало; однакож язик и хороша душа руска була серед Славлянщини, як чиста слеза дѣвоча в долони серафима. —

Зволила добра доля появити-ся и у нас зберкам народних наших пѣсень, и иншим хорошим и цѣловажним

Фрагмент передмови до «Русалки Дністрової». Ймовірний автор — Маркіян Шашкевич.

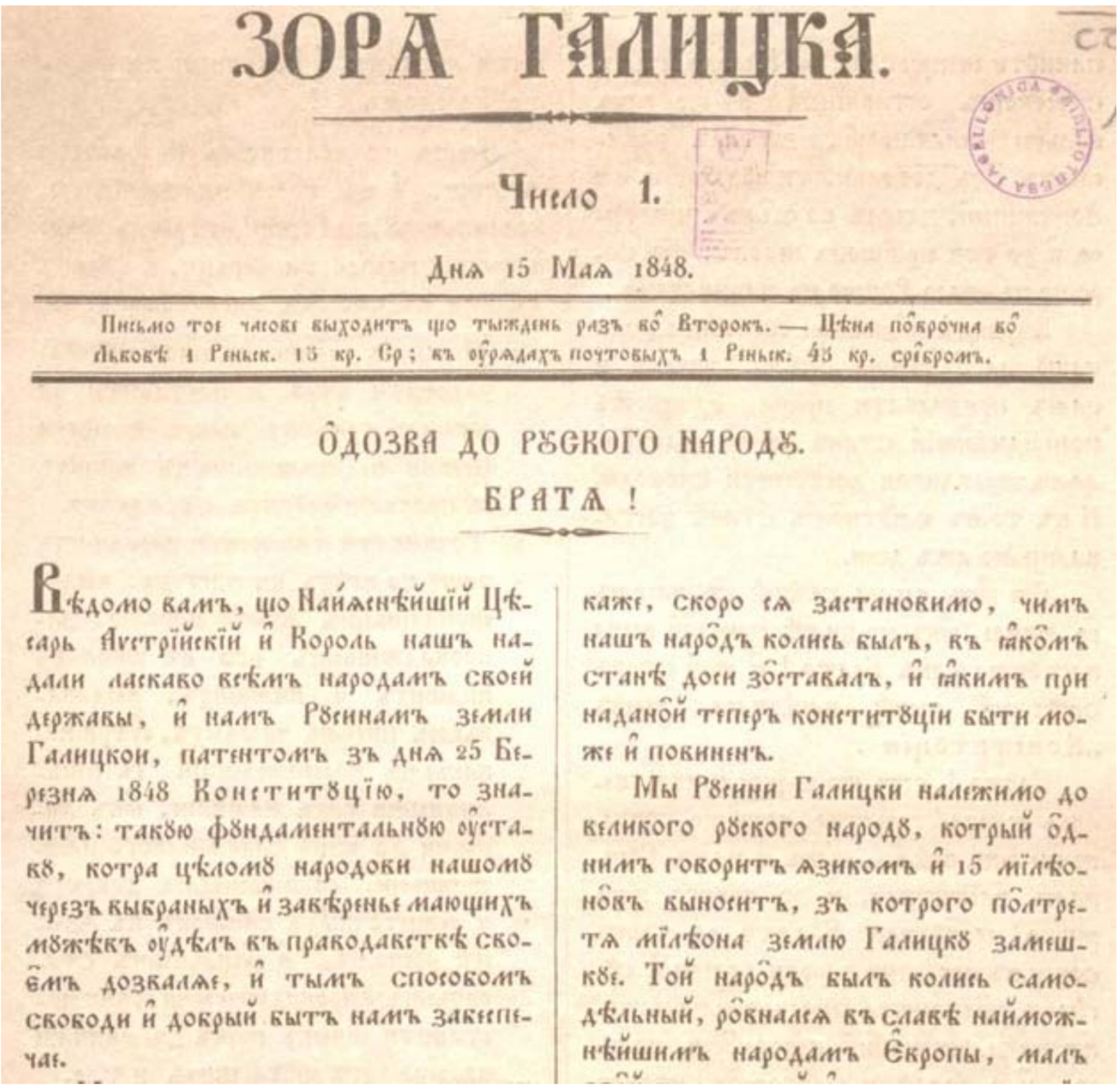

ЗОРѦ ГАЛИЦКА.

Число 1.

Днѧ 15 Маѧ 1848.

Письмо тое часове выходитъ що тыждень разъ во̂ Второкъ. — Цѣна по̂врочна во̂ Львовѣ 1 Реньск. 15 кр. Ср; въ оу̂рѧдахъ почтовыхъ 1 Реньск. 45 кр. сре̂бромъ.

О̂ДОЗВА ДО РУСКОГО НАРОДУ.

БРАТѦ!

Вѣдомо вамъ, що Наи́ѧснѣйшїй Цѣсарь Австрїйскїй и̂ Король нашъ надали ласкаво всѣмъ народамъ своей державы, и̂ намъ Русинамъ земли Галицкои, патентомъ зъ днѧ 25 Березнѧ 1848 Конститꙋцїю, то значитъ: такꙋю фꙋндаментальнꙋю оу̂ставꙋ, котра цѣломꙋ народови нашомꙋ черезъ выбраныхъ и̂ завѣренье мающихъ мꙋжѣвъ оу̂дѣлъ въ праводавствѣ своемъ дозвалѧе, и̂ тымъ способомъ свободи и̂ добрый бытъ намъ забеспечае.

каже, скоро сѧ застановимо, чимъ нашъ наро̂дъ колись былъ, въ ꙗко̂мъ станѣ доси зо̂ставалъ, и̂ ꙗкимъ при надано̂й теперъ конститꙋцїи быти може и̂ повиненъ.

Мы Русини Галицки належимо до великого руского народꙋ, котрый о̂днимъ говоритъ ѧзикомъ и̂ 15 мїлѣоно̂въ выноситъ, зъ котрого по̂лтретѧ мїлѣона землю Галицкꙋ замешкꙋе. Той наро̂дъ былъ колись самодѣльный, ро̂вналсѧ въ славѣ найможнѣйшимъ народамъ Єкропы, малъ

Фрагмент звернення Головної Руської ради на першій сторінці газети «Зоря Галицька».

1. *Чому було складно читати ці друковані рядки?* ***2.*** *Чи вважаєте ви мову важливою для формування національної ідеї? Поясніть свою думку.* ***3.*** *Послуговуючись підручником з історії України, дізнайтеся, як російський та австрійський імперські уряди «ставилися» до української мови та як її відроджували й розвивали українці впродовж XIX ст.* ***4.*** *Чи мовне питання є важливим для утвердження національної ідеї в сучасній Україні?*

3. Міркуємо і діємо!

Виконайте пізнавальні завдання та / або вправи, навчаючись самостійно, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

«Європа та Україна в часі»

У парах або в групах виготовте лінію / стрічку / шкалу часу на аркушах ватману. За допомогою наліпок позначте ключові події, пов'язані з розвитком національних ідей і їхнім втіленням на території Європи. Додайте події, що відбувалися на українських теренах. Відобразіть синхронність і взаємозв'язки між подіями.

«Географічний вимір національних рухів»

На контурній мапі Європи та українських земель позначте регіони поширення, основні центри й місця розгортання національних рухів у середині XIX ст. Укажіть столиці, що були осередками подій «Весни народів»; території, де формувалися об'єднані Німеччина й Італія. Позначте осередки активності українського національного руху в Галичині та на Наддніпрянщині. Укладіть легенду мапи.

«Діалог між сучасниками періодів»

Складіть нетривалий (1–2 хв) діалог між уявним сучасником (наприклад, українським селянином, італійським карбонарієм, німецьким студентом) подій середини XIX ст.) й істориком початку XXI ст. Сучасник має використати не менше п'яти ключових відповідних понять (наприклад, «нація», «національна ідея», «національний проєкт», «самовизначення», «незалежність», «Весна народів», «революція», «конституція» тощо), але при цьому нібито не зовсім розуміти їхні значення. Історик має доступно пояснити ці поняття, підтверджуючи фактами, що стосуються розгортання національних рухів.

«Кодекс нації»

Уявіть себе учасницею / учасником таємного товариства (наприклад, «Молода Італія» або Кирило-Мефодіївське братство). Розробіть лаконічний (п'ять статей) «Кодекс нації». Включіть у нього принципи, що відображатимуть бажання до самовизначення, толерантного ставлення до інших народів, демократичних перетворень. Кожну статтю починайте так: «Ми прагнемо до...», «Ми віримо, що...», «Ми виступаємо за...».

«Ціна самовизначення»

Організуйте дискусію на тему: «Чи завжди самовизначення нації є благом?» «Прихильникам» належить дібрати аргументи на користь того, що право нації на самовизначення є найвищою цінністю, навіть якщо це вимагатиме жертв. «Опонентам» необхідно контраргументувати, що пріоритетним є пошук компромісів і мирних рішень, навіть якщо це обмежуватиме самовизначення. Для обґрунтування своїх тверджень використовуйте факти з європейських та українських реалій середини XIX ст.

«Спільна декларація»

Уявіть, що в середині XIX ст. лідери національних рухів (українського, польського, угорського, єврейського в межах Австрійської або Російської імперій) зібралися для

обговорення майбутнього своїх націй. Колективно створіть «Декларацію Співіснування», яка повинна: а) визнавати право кожної нації на самостійний розвиток; б) закріплювати демократичні принципи рівності та свободи незалежно від національності; в) закликати до взаємоповаги й толерантності; г) пропонувати способи мирного врегулювання конфліктів.

Узагальнення до розділу 2 «ДЕРЖАВИ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ, СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ: ПОЛІТИЧНЕ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА (1815–1870 рр.)»

1801–1825 рр.	Олександр I — імператор Росії
1804 р.	Проголошення незалежності республіки Гаїті
1815–1830 рр.	Реставрація династії Бурбонів у Франції
1815–1831 рр.	Діяльність карбонаріїв в Італії
1819 р.	Утворення Великої Колумбії
1821 р.	Проголошення незалежності Мексики
1821–1848 рр.	Клемент фон Меттерніх — канцлер Австрії
1822 р.	Проголошення незалежності Бразилії
14 грудня 1825 р.	Збройний виступ дворян-військовиків проти самодержавства в Росії
1830–1840-ві рр.	Чартистський рух в Англії
1830–1848 рр.	Липнева монархія у Франції
1848–1849 рр.	«Весна народів»
1853–1856 рр.	Кримська війна
1861–1865 рр.	Громадянська війна у США
1862 р.	Проголошення Італії конституційною монархією
1870–1871 рр.	Французько-прусська війна
1871 р.	Проголошення Німецької імперії

Розділ 3.

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ ТА В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ в останній третині XIX – на початку XX ст. ДЕРЖАВИ АЗІЇ

1. «Штольверк», упакування шоколаду, 1890 р.
2. Служба в День очищення (спокути), яку проводять єврейські солдати німецької армії поблизу міста Мец, друк на бавовні із гравюри, ймовірно, Моріца Даніеля Оппенгейма, 1870 р.
3. «Парафіяльна церква в місті Бад-Аусзее», Емануель Штоклер, 1882 р.
4. Флотська вулиця, місто Лондон, Джеймс Валентин, 1890 р.

§ 11. Завершення модернізаційних процесів у провідних державах світу

Чи знаєте ви, що…

… 1887 р. в Києві з ініціативи українських підприємців утворено синдикат цукрозаводчиків «Цукор», що на початку об'єднував 171 завод (із 219), а під час розквіту — 92 % цукрових заводів Російської імперії та забезпечував понад 90 % виробництва цукру;

… у XVI ст. місто Дрогобич домоглося привілею на освітлення вулиць «скельною олією» (нафтою), а в 1909 р. промислова розробка бориславського нафтового родовища становила 5 % світового видобутку.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Індустріалізація (від латинського слова «індустрія» — «діяльність», «старанність») — виробництво техніки, машин та їх упровадження в економіку; перехід від аграрного до промислового господарювання.

Картель (від однойменного французького слова — «об'єднання», латинського «картелло» — «оголошення») — форма монополії, учасники якої укладають угоду про обсяги виробництва, рівень цін, поділ ринків збуту.

Колоніальна імперія (від слів «колонія» та «імперія») — держава-імперія, яка володіє внутрішніми або зовнішніми колоніями і використовує їхні ресурси.

Монополія (від грецьких слів «моно» — «один», «полео» — «продаю») — виключне право; панування в певній галузі; виключне право особи, групи, держави на промисел, виробництво, торгівлю; об'єднання виробництва й капіталу з метою одержання максимальних прибутків та встановлення панування в певній галузі економіки.

Синдикат (від однойменного французького слова — «профспілка», латинського «сіндікус» — «захисник», «заступник») — форма монополії для отримання надприбутків способом централізованого збуту продукції.

Трест (від англійського слова «траст» — «довіра», «опіка») — форма монополії, за якої підприємства втрачають виробничу, комерційну та правову самостійність і підпорядковуються єдиному управлінню.

11.1. Як у світі відбувалася монополізація економіки?

Наприкінці XIX ст. у провідних державах світу завершувалися модернізаційні процеси. Їх складовими стали промисловий переворот та **індустріалізація**. Розпочавшись в Англії, вони впевнено ширилися світом, європеїзуючи його. Саме тому європейська цивілізація (ще від кінця Середньовіччя) виявилася *глобальною*, тобто всеохопною.

Наприкінці XIX ст., ступивши на шлях світового лідерства, Європа зіштовхнулася з певними викликами. Про що мовиться? Заміна ручної праці машинною збільшила обсяги видобутку вугілля, виплавляння чавуну, сталі й загалом сприяла розвиткові важкої промисловості. Впровадження у виробництво нових технологій, виготовлення різноманітного обладнання запустило процес індустріалізації. Вона, своєю чергою, вимагала шалених капіталів, якими володіли далеко не всі. Дрібніші (бідніші) власники невеликих підприємств не мали сил змагатися з крупними (багатими) володарями

промислових гігантів. Ті насамперед прагнули підпорядкувати собі чи не всі фабрики, заводи, компанії однієї галузі, адже так ними було легше управляти, оновлювати обладнання, врешті, отримувати більші прибутки за менших затрат. Коли виробництво чи/та продажі зосереджували в одних руках, виникали **монополії**. Їхньою батьківщиною вважають США. Монополістами там стали Джон Рокфеллер («царював» у нафтовій галузі), Джон Пірпонт Морган («опікувався» металургією), Ендрю Карнеґі («відав» сталеварінням).

Нафтопереробний завод «Стандарт ойл», місто Клівленд, штат Огайо, США, фотограф невідомий, 1889 р.

Акція компанії «Стандарт ойл», 1875 р.

Приносячи власникам надприбутки, монополії гальмували розвиток економіки. Вони були радше негативним явищем, адже підривали основний принцип ринкових відносин — вільну конкуренцію. Монополісти диктували ціни, не дбаючи про якість товару, не зважали на інтереси робітництва. Іноді вони навіть перешкоджали впровадженню прогресивніших технологій, якщо це загрожувало їхньому збагаченню. Також відбувався «відтік капіталів» у малорозвинені регіони світу. Монополісти охоче вкладали гроші у виробництва в колоніальних володіннях, у такий спосіб заощаджуючи на перевезенні сировини та готової продукції, що її збували місцевому населенню. Менш вибагливе робітництво, яке погоджувалося працювати за низьку оплату, і майже повна відсутність протестів неабияк сприяли цій ситуації. А як же національні економіки? Чи не спустошувалися державні скарбниці? Монополістів ці проблеми не хвилювали, адже гроші невпинним потоком текли до їхніх кишень.

Міркуємо і діємо!

1. *Розташуйте поняття «індустріалізація», «промисловий переворот», «монополізація» в логічній послідовності. Поясніть своє рішення.* ***2.*** *Уявіть себе в ролі споживача продукції однієї з монополій. Чи вигідна вам монополізація? Доберіть аргументи для відповіді.* ***3.*** *Розгляньте карикатури «Благодійність Ендрю Карнеґі…» та «Рука допомоги», що на с. 93. Кого і що символізують зображені предмети й постаті?*

11.2. Як змінювалася роль держави в суспільному житті?

Упродовж XIX ст. події в світі перевертались, мов скельця в калейдоскопі. Старі порядки руйнувались, але й нові утверджувалися ще несміливо. Держава, у тодішньому розумінні цього слова, набувала функцій, пов'язаних із регулюванням відносин між громадянами. Змінювалися форми правління: абсолютні монархії відходили в минуле. Їх заступали республіки, які встановились у США, Швейцарії, Сан-Марино, на короткий час в Іспанії, періодично у Франції, та монархії, що їх дедалі більше обмежували конституції чи парламенти. В політиці важливі ролі відігравали власники капіталів. Понад те, колишні землевласники теж не втрачали привілеїв і впливів. У XIX ст. майже увесь світ фактично перебував у залежності

від Європи. Її провідні держави розвивались як колоніальні імперії. Неєвропейці страждали від нав'язаної меншовартості. За рівність їм ще належало поборотися.

Із політичним розвитком тісно переплітався економічний. Щоб захиститися від навали іноземних товарів і не зовсім чесних способів ведення підприємництва, уряди вдавалися до *протекціонізму*. Ви, вочевидь, пам'ятаєте сутність цього явища? «Парасолю» захисту від зовнішніх посягань активно використовували в Німеччині, Японії, інших державах, які бажали світового лідерства. У Великій Британії, навпаки, як ви теж пам'ятаєте, переважало фритредерство (вільна зовнішня торгівля) — центральна влада всіляко уникала втручання в господарювання, розглядаючи його радше як живий організм, аніж механізм, який потрібно налагоджувати.

Відбувся поступ у суспільних відносинах. Для належного функціонування державні інституції неминуче потребували чиновників. Вони, звісно, були важливими рушіями управлінської системи. Але для повноцінної життєдіяльності також потрібні були люди, які надавали щоденні послуги: вчителі, лікарі, юристи та ін. Розуміючи свою значущість, вони бажали обирати й контролювати тих, яких обирали. Тому впродовж XIX ст. точилася гостра боротьба за виборчі права. Простий люд усе глибше усвідомлював свою гідність і важливість, відповідальність за долю батьківщини. Натомість виважена внутрішня політика урядів сприяла усуненню соціальної напруги. Отож не лише держава тиснула на своїх підлеглих, але й ті намагались активніше впливати на державу. Так зароджувалися громадянські суспільства.

«Нова мапа Європи, розроблена для 1870 року»,
художник Поль Хадоль (Адоль), 1870 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Розгляньте мапу-карикатуру. Які прикметні риси держав Європи відобразив художник? Як ви намалювали б українські терени?* ***2.*** *Які форми правлінь утверджувалися замість абсолютних монархій у державах Європи?* ***3.*** *Як ви розумієте поняття «громадянське суспільство»? Чи в сучасній Україні сформовано таке суспільство? Подискутуйте в групах.*

11.3. Як формувалось індустріальне суспільство в розвинених державах світу?

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у провідних державах світу формувалось індустріальне суспільство. В ньому більшість становило не селянство, залежне від землі, а робітництво, зайняте на заводах і фабриках. Це були зовсім інші люди: не старого, а нового світогляду. Здатні на ризики, рішучі, самовпевнені, цілеспрямовані, діловиті, діяльні, прагматичні, вони ставали «господарями життя». Промисловці, банкіри, фінансисти, монополісти-мільйонери посідали чільні позиції в тодішніх державах, розвиваючи їхні економіки. Вони передували і в політиці. Власники великого капіталу делегували на посади своїх представників, які відстоювали їхні інтереси. Однак, навіть попри багатства і впливи, буржуазія перебувала в чисельній меншості з-поміж інших соціальних верств.

«Джон Пірпонт Морган купує облігації вартістю 10 000 доларів США», фотограф невідомий, не пізніше 1913 р.

«Джон Пірпонт Морган», художник Карло ді Форнаро, 1902 р.

Як уже йшлося, в індустріальному суспільстві найчисельнішою групою поступово ставало наймане робітництво. І саме від нього залежав добробут інших громадян. Економічні кризи, нестабільні зарплати, необлаштованість виробництва й побуту робили трудовий люд вразливим, адже втрата праці означала втрату засобів існування. Це, своєю чергою, спричинило довготривалі й виснажливі конфлікти. Спершу урядовці не звертали уваги на протистояння між найманим робітництвом і власниками підприємств. Але, коли тертя набували

загрозливих революційних форм, без втручання влади не обходилося. Найбільшого розмаху й успіху робітничий рух досяг у Великій Британії. У 1900 р. британські трударі навіть заснували «свою» (Лейбористську) політичну партію для відстоювання своїх інтересів у парламенті. Згодом так учинили в інших державах. Розпочалася доба реформізму. В результаті остаточно виокремився *середній клас* — кваліфіковані працівники з відповідною освітою, майном і певним статусом. Не зацікавлені в протистояннях і революціях, вони мимоволі утихомирювали кризові ситуації. Віддаючи перевагу поміркованим реформам, середній клас усе ж домагався активної участі в державотворчих процесах. Саме він становив підґрунтя громадянських спільнот. Сюди також належали незаможні *пролетарі*, яким було нічого втрачати, і тому їх часто використовували в різноманітних провокаціях, заворушеннях, навіть революціях. Буржуазія теж формувалася неоднорідною, перебуваючи між полюсами дрібного і великого бізнесів. Множилося чиновництво. З'явилися професійні політики. А як же земельна аристократія і селянство? Перші поволі втягувались у фермерство — сільськогосподарське підприємництво. Другі поралися у власних садибах. Ще одна ознака тогочасного індустріального суспільства — мобільність, адже впродовж життя людина могла змінювати місця проживання, праці, статки і перебувати в різних соціальних статусах.

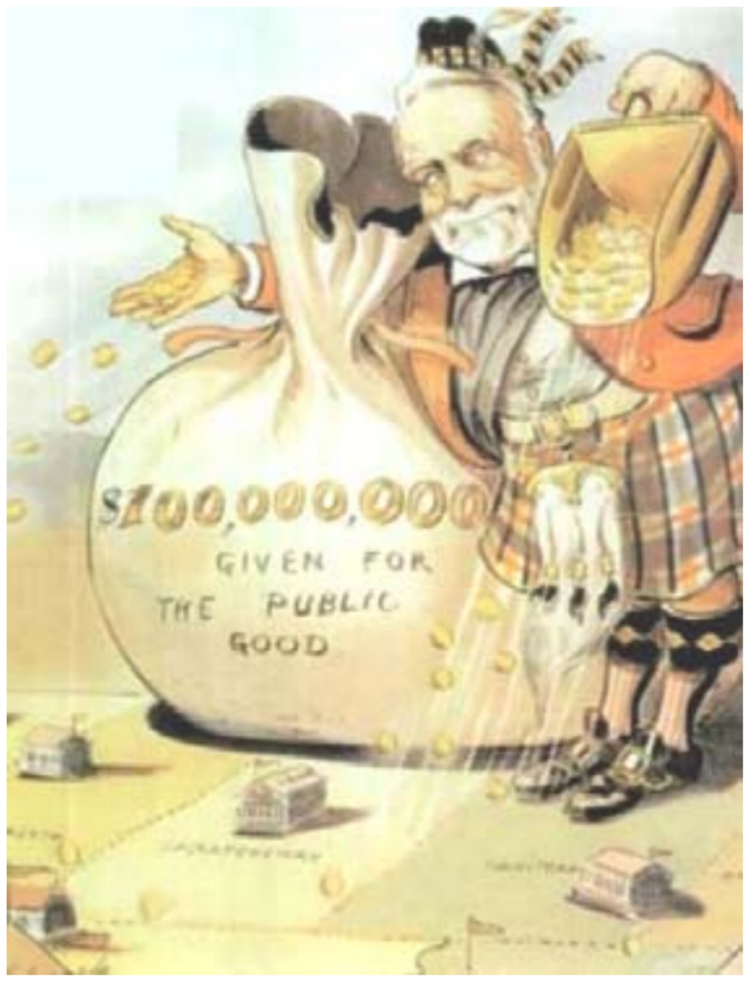

«Благодійність Ендрю Карнеґі як золотий душ», художник Луїс Далрімпл, 1903 р.

«Рука допомоги», художник Удо Кепплер, 1881 р.

Урешті, й розвиток країн відбувався нерівномірно. Прогресивні перетворення тривали у Великій Британії з її парламентаризмом і активним робітничим рухом; у США, де демократія та верховенство закону укорінювалися все глибше; певною мірою в бунтівній Франції,

у якій таки усталився республіканський устрій. В Німеччині економічне диво ніяк не поєднувалося з демократією. Австрія (згодом Австро-Угорщина), Росія, Османська держава залишилися майже класичними імперіями з внутрішніми колоніями. Промисловий переворот та індустріалізація в них ледве-ледве поширювалися. В більшості інших регіонів світу переважали напів-, а то й повністю середньовічні порядки. На ці країни, що перебували на шляху до реформування, очікувала важка, виснажлива робота.

Міркуємо і діємо!

1. *У першому параграфі «довге» XIX ст. названо «добою становлення». Укладіть перелік суспільних здобутків, що постали впродовж цього періоду. Які з них ви вважаєте найважливішими?* ***2.*** *Як відбувалося становлення робітництва в XIX ст.?* ***3.*** *Чому в XIX ст. селянство відступило на другий план історії? Які держави Європи й Північної Америки здебільшого залишалися аграрними?*

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/4tILh6PH
11.1. Нікола Тесла.

Корисна гра:
https://cutt.ly/wtILjVWN

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Позначте на лінії часу періоди індустріалізації й монополізації в провідних державах Європи й Америки. **Б.** Покажіть на мапі європейські та північноамериканські держави, де впродовж другої половини XIX ст. прискорено відбувалися: 1) індустріалізація; 2) монополізація.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Як ви розумієте поняття «індустріалізація», «картель», «колоніальна імперія», «монополія», «синдикат», «трест»? Визначте спільне та відмінне між формами монополій, називаючи ознаки і приклади. **4.** Проаналізуйте причини особливостей і відмінностей суспільно-політичного, економічного розвитку держав Європи й Америки. **5.** Схарактеризуйте причини, результати й наслідки індустріалізації, монополізації у провідних державах Європи та Америки.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Послуговуючись конструктором «Канва» чи іншим подібним, укладіть нетривале слайд-шоу, де відобразіть повсякдення сільського або міського мешканців; робітниці / робітника, власника підприємства, мільйонера; політика; підлітка (на вибір). Продемонструйте результати своєї роботи в класі.

§ 12. Франція

Чи знаєте ви, що…

… у 1869 р. французький депутат Теодор-Казимир Делямар вніс до сенату петицію під назвою «П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії», де йшлося про фальсифікацію історії Російської імперії на шкоду Україні;

… професор Коледжу де Франс Луї Поль Марія Леже під впливом творчості Тараса Шевченка, поезії якого перекладав; дум у виконанні Остапа Вересая; статей Михайла Драгоманова зацікавився українськими історією, фольклором, культурою, зокрема в 1904–1906 рр. читав у закладі, де працював, лекції з української мови й літератури.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Експансіонізм (від латинського слова «експансіо» — «розповсюдження») — державна зовнішня політика, спрямована на поширення і зміцнення панування над іншими державами, регіонами.

12.1. Чому після «Весни народів» французи відновили імперію?

Як вам відомо, саме із Франції розпочалася «Весна народів». Тому варто детально розглянути перебіг тих бурхливих подій. Отож 25 лютого 1848 р. у державі проголосили Другу республіку. До цього привів комерційний конфлікт: у 1830–1840-х рр. точилася боротьба між фритредерами та протекціоністами, яких підтримував король Луї-Філіп I. Коли ж уряд увігнав французів у кризу, до якої додався голод 1845–1847 рр., популярного колись монарха мало хто підтримував. Нажаханий, він зрікся влади на користь десятирічного внука, якого невдовзі скинули з престолу. Парламент розпустили. Участь у нових виборах могли взяти всі чоловіки віком від 21 року, що значно посилило позиції республіканців.

«Чотири Наполеони», автор невідомий, 1858 р.

12 листопада 1848 р. французькі Установчі збори ухвалили нову Конституцію. Вона передбачала посаду президента, якого обирали на чотири роки. Він міг призначати уряд і міністрів, але не міг розпустити депутатів. Такі «протипожежні заходи» не досягли очікуваних результатів: спроби убезпечитися від монархії провалилися. Хоча абсолютну більшість в Установчих зборах становили прихильники республіки, вони швидко розсварилися. Як не дивно, але, використовуючи газети як елемент пропаганди, республіканці створили собі негативний «образ». Французи почали схилятися до «сильної руки», що наведе лад у державі.

Народним фаворитом виявився Наполеон III, племінник Наполеона I Бонапарта. Цікаво, що давніше він кілька разів бунтував та намагався захопити владу, але здобув її мирно. У грудні 1848 р. саме його вибрали першим президентом Другої республіки (отримав приблизно 2/3 голосів). Не бажаючи обмежувати самовладдя одним терміном, він доволі швидко знайшов прихильників («бонапартистів»). На початку грудня 1851 р. військовики заарештували багатьох республіканців. Повноваження президента продовжили аж на 10 років. Проте на цьому він не зупинився, і **2 грудня 1852 р.**, після всенародного голосування, Францію оголосили **імперією**, а очолив її **Наполеон III**. Його підтримали чи не всі, хто взяли участь у волевиявленні.

«Молода Французька республіка розмірковує про самогубство», автор невідомий, 1848 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Згадайте хронологічні межі періоду Першої республіки у Франції. Чому вона припинила існування?* ***2.*** *Розгляньте карикатуру. Як ви вважаєте, чому в 1848 р. молода Французька республіка розмірковувала про самогубство?* ***3.*** *Розгляньте портрет-колаж чотирьох Наполеонів. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, установіть тих, хто зображений на світлині. Які ролі вони відіграли в історії Франції?*

12.2. Як Французька імперія «впала» під час війни з пруссами?

Новий імператор запровадив суворі порядки. Свобода преси похитнулася, вільні думки потрапляли до країни від емігрантів, які засновували друкарні за кордоном. На початку правління Наполеон III призначав не тільки Сенат і вищих чиновників, але й місцевих мерів та управлінців. Участь у виборах утруднювалась, а від 1858 р. депутати присягали на вірність монарху. З часом, однак, режим змінився — упродовж 1860-х рр. розширили повноваження обох палат парламенту, уряд відмовився від цензорів. Водночас відбувалося економічне піднесення. Територія держави вкрилася мережею залізниць, будували численні фабрики і заводи. Нові закони забороняли працю у вихідні, у судах свідчення робітництва прирівнювали до свідчень підприємців. До громадських повинностей залучали чимало незайнятих.

«Франція», художник Вільям Гарві, з ескізів 15-річної Ліліан Ланкастер, приблизно 1868 р.

Прусські військові в місті Торсі, що у Франції, фотограф невідомий, вересень 1870 р.

Водночас імперія зберігала войовничі риси, проводячи політику **експансіонізму.** Спільна перемога над Росією у Кримській кампанії 1853–1856 рр. піднесла престиж Франції. Проте Наполеон III намагався наслідувати свого відомого дядька, що йшло всупереч інтересів інших держав. У 1859 р. французи перемогли австрійську армію, приєднавши Ніццу та Савою. Нарощували й колоніальні володіння, захопивши південний В'єтнам, Камбоджу, Нову Каледонію та інші землі. У 1870 р. розпочалася боротьба за вільний іспанський престол, у якій Пруссія підтримала претендента із династії Гогенцоллернів. Французи запротестували, бо в разі перемоги «німці» загрожували б не лише зі Сходу, а й із Півдня. Розраховуючи на швидку перевагу, Наполеон III **19 липня 1870 р.** легковажно оголосив війну Пруссії.

Використовуючи залізниці, прусси миттєво розгорнули на кордоні із Францією майже півмільйонну армію, яка виявилася краще підготовленою й оснащеною. Удвічі менше військо Наполеона III (до слова, теж непогано оснащене) ще очікувало мобілізації. Супротивники атакували стрімко, тому незабаром французи опинились оточеними в містах Мец і Седан. Шлях на Париж було відкрито. Поразка була принизливою — 2 вересня 1870 р. біля Седана в полон потрапив сам імператор. Через два дні, 4 вересня 1870 р., на вулицях Парижа почалися стихійні заворушення, що закінчилися проголошенням Третьої республіки. Війна продовжувалась, але змінився її характер. Для французів вона стала оборонною.

«Швидка допомога збирає поранених і загиблих у місті Шампіньє», художник Огюст Андре Ланкон, 1870 р.

«"Нептун" над Монмартром», фотограф невідомий, 23 вересня 1870 р.

Міркуємо і діємо!

1. У чому суперечність політики Наполеона III? Як це вплинуло на розвиток держави? 2. Розгляньте ілюстрації. Із ким уособлюється Франція на мапі-карикатурі Вільяма Гарві? Як розпізнати французьких та прусських солдатів на світлинах? Які технічні нововведення використовували суперники під час воєнних дій? Для чого могла знадобитися повітряна куля? 3. Згадайте з попередніх параграфів наслідки французько-прусської війни.

12.3. Як розвивалася Франція наприкінці XIX ст.?

Паризький гарнізон капітулював. На вимогу німців провели вибори до Національних зборів (тимчасового парламенту), де більшість отримали роялісти. Уряд очолив *Адольф Тьєр*. Окупація держави й жорстке управління урядовців призвели до чергової революції, у результаті якої в деяких містах постали комуни (самоврядні «держави»). Найдієвішою виявилася Паризька (18 березня – 28 травня 1871 р.), чиновники якої швидко озброїли власне військо, закликали не визнавати указів Адольфа Тьєра, упорядкували робітниче законодавство, надали громадянські права жінкам. Проте офіційна влада з німецькою допомогою знищила паризький осередок «державотворення». У ході восьмиденної жахливої різанини загинули тисячі парижан. Військові суди винесли вироки понад 13 тис. осіб, з яких 7500 відправили на заслання, а 21 розстріляли. Ще на початку розправи, 10 травня 1871 р., у місті Франкфурт підписано німецько-французький мир. Відповідно до його умов, Франція мусила сплатити чималу контрибуцію (5 млрд франків), також позбавлялася розвинених провінцій Ельзасу і Лотарингії, що переходили до новоствореної Німецької імперії.

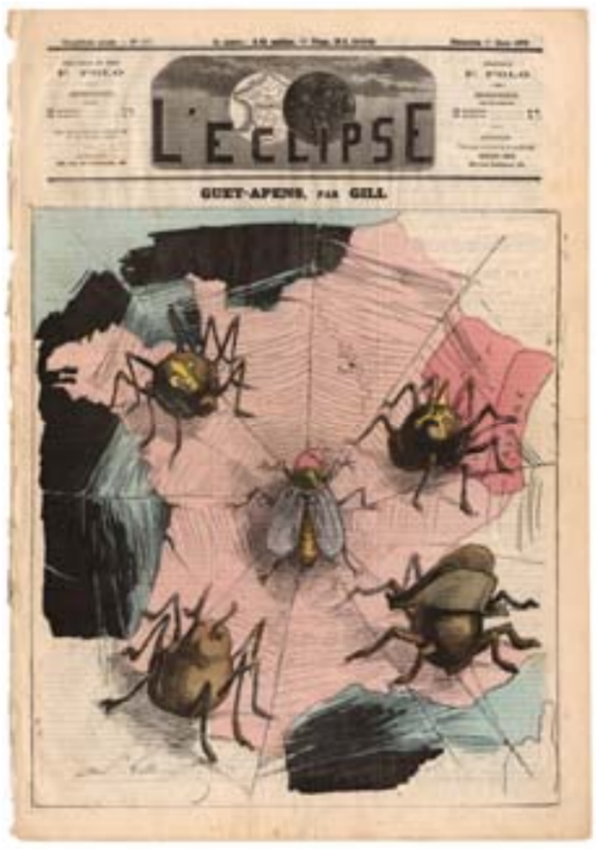

«В оточенні»,
художник Андре Гілл
17 березня 1872 р.

Барикада перед церквою Святої Магдалини,
місто Париж, фотограф Андре-Адольф-Ежен Дісдері,
після 18 березня 1871 р.

Утім, поразка Франції у війні не призвела до відновлення монархії. Хоча роялісти отримали перемогу на виборах, Адольф Тьєр пере-

йшов до республіканців. У 1875 р. ухвалено нову Конституцію, яка започатковувала III Республіку (під час волевиявлення за цю форму правління переважив один голос). Законодавча влада належала Національним зборам — двопалатному парламенту. На його засіданнях обирали президента, який очолював виконавчу владу сім років. Він керував урядом, що мав звітувати перед депутатами. Солдати, жінки й мешканці колоній права голосу не отримали. Упродовж 1880-х рр. поступово помилували комунарів, повернули свободи друку й преси, ввели безкоштовну початкову освіту, зокрема й для дівчат. Нащадкам королівських династій заборонили висувати свої кандидатури до Національних зборів чи на пост президента. Проте навіть такі помірковані реформи критикували радикали, серед яких **Жорж Клемансо (*1841–†1929)**, медик за освітою, але політик за покликанням. Завдяки невгамовному темпераменту й хисту, він очолив прихильників утвердження першості Франції в Європі. У кінці XIX ст. ця ідея стала нав'язливою у французькій зовнішній діяльності.

Жорж Клемансо, художник Едуар (Едуард) Мане, 1879–1880 рр.

Наприкінці XIX ст. Франція значно розширила власні неєвропейські володіння. В 1883 р. вона захопила Туніс, згодом — інші країни. До 1900 р. її територія за рахунок приросщень в Африці й Азії збільшилася чи не у двадцятеро! Загалом, на межі століть французьке панування утвердилось у Північній, Західній і Центральній Африці. Також вона, завдяки угодам із Великою Британією, освоїла острови в Тихому океані, розширила впливи в Індокитаї. Французьку III Республіку вважали другою за площею колоніальною імперією у світі.

Мовою історичного джерела

Витяги з декларації Паризької комуни «До французького народу», 19 квітня 1871 р. (переклад з французької авт. кол.): «…Визнання та зміцнення республіки — єдиної форми правління, сумісної із правами народу, із правильним і вільним розвитком суспільства…

Призначення через обрання чи конкурс … чиновників і посадовців…

Повна гарантія свободи особи, свободи совісті і свободи праці.
Організація міської оборони й національної гвардії, що самостійно обирає командирів — єдиної сили, що має підтримувати в місті порядок...» (Офіційний журнал Французької Республіки. URL: https://cutt.ly/Stn4PZmS).

Міркуємо і діємо!

***1.** Розгляньте карикатуру «В оточенні». Яка на ній відображена держава? Кого символізують муха і павуки? Чому такий малюнок з'явився саме в середині березня 1872 р.? **2.** Прочитайте витяги з декларації. Чи справедливі вимоги комунарів? Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся й розкажіть у класі, які рішення і вчинки комунарів сучасні французи оцінюють позитивно, а які — негативно. **3.** Покажіть на мапі, що на форзаці, колонії Франції на початку XX ст.*

У той час, коли у світі…		***Тоді на теренах України…***
19 липня 1870 р. – 10 травня 1871 р. — розгортання французько-прусської війни		**1873 р.** — заснування громадівцями Південно-Західного відділу Російського географічного товариства
4 вересня 1870 р. — проголошення III Республіки у Франції		

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/ntlLHIs2
12.1. Панамська афера.

Корисна гра:
https://cutt.ly/vtlLH5si

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.
1. Виготовте чи намалюйте в зошиті ілюстровану стрічку часу, де відобразіть події: французько-прусської війни, проголошення III Республіки, Паризької комуни, біографії Жоржа Клемансо. **2.** Поясніть, як ви розумієте поняття «експансіонізм», «колоніальна імперія». Послуговуючись мапою, доведіть, що ці поняття доречно вживати для характеристики Франції початку XX ст.
Працюємо з історичною інформацією.
3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Послуговуючись різновидовими джерелами інформації, поясніть походження прізвиськ Жоржа Клемансо — «Тигр», «Повалювач міністерств». Дізнайтеся про його відвідини міста Буськ, що в сучасній Львівщині, та враження від побаченого.
Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.
5. Обговоріть у парах особливості суспільно-політичного розвитку Франції впродовж другої половини XIX – початку XX ст. **6.** Обговоріть у групах вплив французько-прусської війни на розвиток Франції.

§ 13. Велика Британія

Чи знаєте ви, що…

… згідно з деякими версіями, під час Східної (Кримської) війни солдати британської армії так сильно мерзли біля містечка Балаклава, що придумали і вдягали в'язані шапки, які сьогодні знані як балаклави;

… у 1893 р. групи селян зі Львівщини дорогою до Північної Америки зупинилися в місті Манчестер і залишилися, поклавши початок історії українців у Великій Британії;

… українець Антон Омельченко брав участь у британській антарктичній експедиції Роберта Скотта, що 18 січня 1912 р. досягла Південного полюса Землі, поступившись першістю норвежцям, яких очолював Руаль Амундсен.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Домініон (від однойменного англійського слова або латинського «домініум» — «володіння») — самоврядна держава, що входить до складу Співдружності, очолюваної Великою Британією; у минулому — колонія Великої Британії.

13.1. Як Велика Британія втратила економічну першість?

До останньої чверті XIX ст. Велика Британія залишалася найможутнішою державою. Чому ж наприкінці XIX ст. вона втрачала першість у Європі і світі? Сподіваємося, ви пам'ятаєте, що її цілком справедливо називали «володаркою морів», «майстернею світу», «світовим банкіром», бо, виробляючи нечувану кількість товарів, британці збували їх не тільки на європейських теренах, а й на колонізованих. Проте впродовж 1870–1890-х рр. острівне королівство спіткала криза надвиробництва, яка спричинила кризу економічну. Ситуація ускладнилася ще й тому, що устаткування британських заводів і фабрик застарівало й значно поступалося технічним досягненням держав-конкурентів. Хто ж став суперником Великої Британії? Насамперед — це США, що, оговтавшись після Громадянської війни, подолали рабство, і щойно об'єднана Німеччина — вельми амбітна молода імперія, яка впевнено крокувала до світового лідерства. На кінець XIX ст. промисловий переворот у цих країнах лише закінчувався, тож їхня технічна база виглядала досконалішою, а вироблена продукція ставала якіснішою, дешевшою і конкурентнішою на світовому ринку. Британські ж виробники, спраглі до легкої наживи, не бажали вкладати додаткові кошти в оновлення, тому економіка втрачала лідерські позиції. Наприкінці XIX ст. Велика Британія поступилася першістю Німеччині у виплавці сталі, США — у виплавці чавуну та видобутку кам'яного вугілля.

Як ви пам'ятаєте, ще в першій половині XIX ст. у Великій Британії утвердилось індустріальне суспільство. Це призвело до швидкого утворення монополій, що теж негативно вплинуло на економіку. Всі фінанси контролювали кілька великих банків, а промисловці ство-

рювали великі корпорації, поглинаючи малі підприємства. Так, у суднобудуванні монополістом стала компанія «Дорман-Лонг», у військовій справі — «Армстронг-Уїнтворс» тощо. Що ж до сільського господарства, то воно не було успішним, адже британці й давніше не хизувалися своєю аграрною галуззю. Тож наприкінці XIX ст. їхній ринок заполонили дешеві продукти зі США й Росії. Річ у тім, що дрібні фермери-орендарі не володіли достатніми коштами для технічного оснащення, тому часто розорялися, поступаючись іноземцям.

«Будівництво “Великого Левіафану” (“Великого Сходу”)»,
художник Вільям-Семюел Парротт, 1858 р.

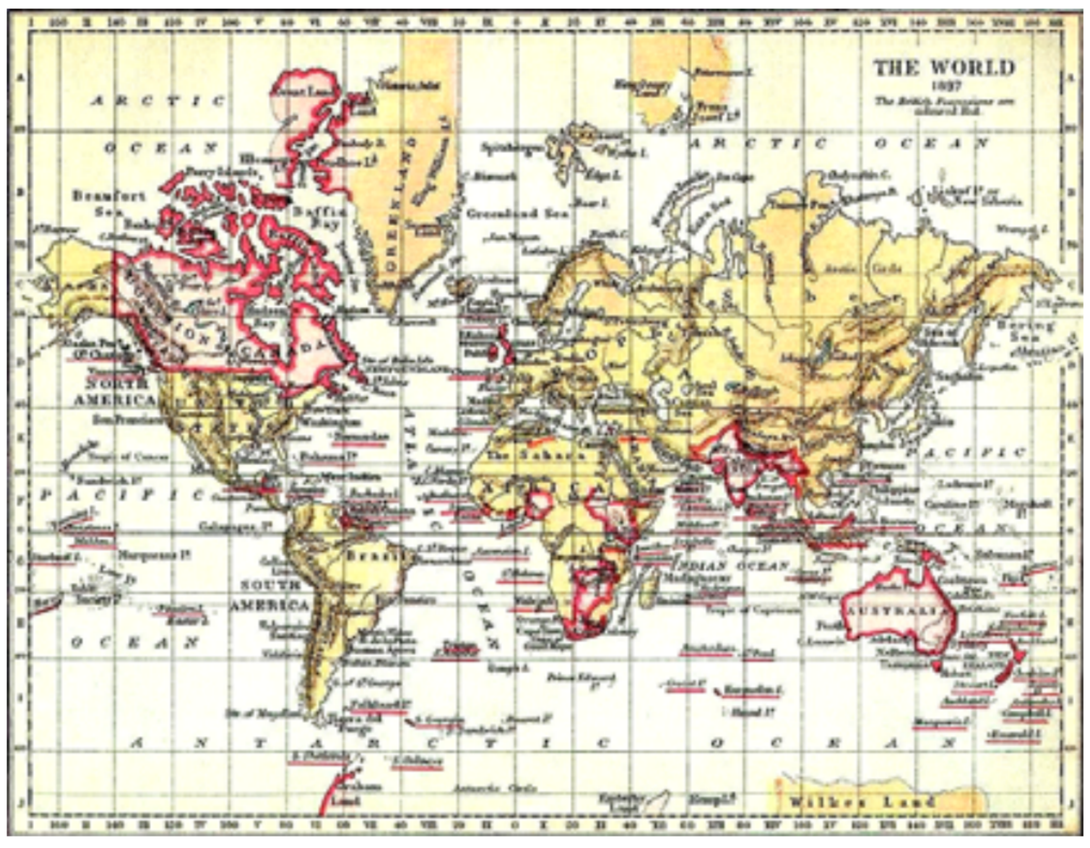

Для детального перегляду мапи скористайтесь покликанням https://cutt.ly/3txRIMeH або QR-кодом.

«Світ. 1897 р.»
(«Британські володіння забарвлено червоним»),
автор невідомий, 1897 р.

Ще однією ахіллесовою п’ятою британської економіки виявилося вивезення капіталу. Можновладці, шукаючи способи для отримання надприбутків із меншими затратами, активно виводили гроші з Британських островів, адже будувати промислові підприємства було вигідніше там, де сировина, дешева робоча сила, чималі ринки збуту. Так, станом на 1914 р. Велику Британію «покинули» близько 4 млрд фунтів стерлінгів. Це завдало відчутного удару її господарству. Водночас така колоніальна зорієнтованість, певною мірою, дозволяла про-

тистояти Німеччині та США. Тому в зовнішній політиці британці прагнули не лише утримати, а й розширити заокеанські володіння, адже вони забезпечували добробут імперії. Інтересів населення підконтрольних територій, звичайно ж, не враховували. Отже, саме завдяки колоніальній спрямованості економіки Велика Британія втримувала міцні позиції у світі, хоча про першість уже не йшлося. Період її лідерства добігав кінця.

Міркуємо і діємо!

1. *Як ви розумієте поняття «криза надвиробництва»? Чому така криза здатна спричиняти економічні проблеми?* ***2.*** *Розгляньте репродукцію картини на с. 102. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся технічні характеристики пароплава, будівництво якого відобразив художник.* ***3.*** *Скориставшись QR-кодом, розгляньте мапу колоніальних володінь Великої Британії. Чи здатні колоніальні імперії існувати довговічно?*

13.2. Які реформи проводив Девід Ллойд Джордж?

У другій половині XIX ст. у Великій Британії остаточно утвердилася парламентська монархія. Діяв принцип «відповідального уряду», який залишався при владі доти, поки мав довіру і підтримку палати громад. Нагадаємо, що за урядування змагалися партії консерваторів і лібералів. Важливу роль у тогочасному політичному житті відігравав робітничий рух. Тред-юніони суттєво впливали на рішення парламентарів. Загалом, дедалі більше британців прагнули виявляти громадянську активність, тому домагалися розширення виборчого права. Віги і торі пропонували різні способи пожвавлення економіки. Так, перші обстоювали фритредерство, натомість другі підтримували заходи контролю та протекціонізму. В 1867 р. уряд консерваторів, очолюваний *Бенджаміном Дізраелі*, провів уже відому вам виборчу реформу. Також саме цей прем'єр-міністр запропонував ідею «єдиної нації», коли влада повинна відчувати відповідальність перед простими людьми. Його гаслом слугували слова: «Палац не буде спокійним, коли нещасна хижа». У 1871 р. ліберальний уряд *Вільяма Гладстона* визнав законною діяльність профспілок, дозволив страйки, запровадив таємне голосування на виборах до парламенту. Знову ж таки, наступний уряд консерваторів задовольнив певні вимоги робітництва (увів 54-годинний робочий тиждень, обмежив дитячу працю, узаконив діяльність кооперативів тощо). Ліберали ж у 1884 р. продовжили реформи виборчої системи. Ще більше громадян отримали право голосу.

Утрата Великою Британією економічного лідерства болісно позначилася на становищі робітництва, яке дедалі гучніше заявляло про бажання долучитися до політики. Як наслідок, у 1900 р. постала Лейбористська (Робітнича) партія. Її висуванці вже на перших виборах здобули перемогу і потрапили в парламент. Це не лише похитнуло двопартійну систему, а й загострило соціальні суперечності.

Трударі-бідняки вимагали захисту, розширення прав, натомість промисловці-багатії, звісно, обстоювали свої інтереси. В таких умовах набули популярності ідеї лідера Ліберальної партії **Девіда Ллойда Джорджа (*1863–†1945)**. За його ініціативою ухвалили закони про безкоштовну початкову освіту й харчування дітей із малозабезпечених сімей. Запровадили лікарняні виплати та допомогу через втрату працездатності. В 1908 р. увели 8-годинний робочий день. Розпочали виплачувати пенсії, допомогу безробітним. Для наповнення бюджету вирішили збільшити податки на земельні володіння. Це призвело до спротиву з боку лендлордів і фінансової аристократії, адже вони все ще відігравали помітні ролі в житті країни. Тож представники палати лордів (а їх призначала королева) блокували реформу. Але в 1911 р. палата громад домоглась обмеження повноважень лордів. Відтоді, якщо закон тричі ухвалювався громадами, то набирав чинності.

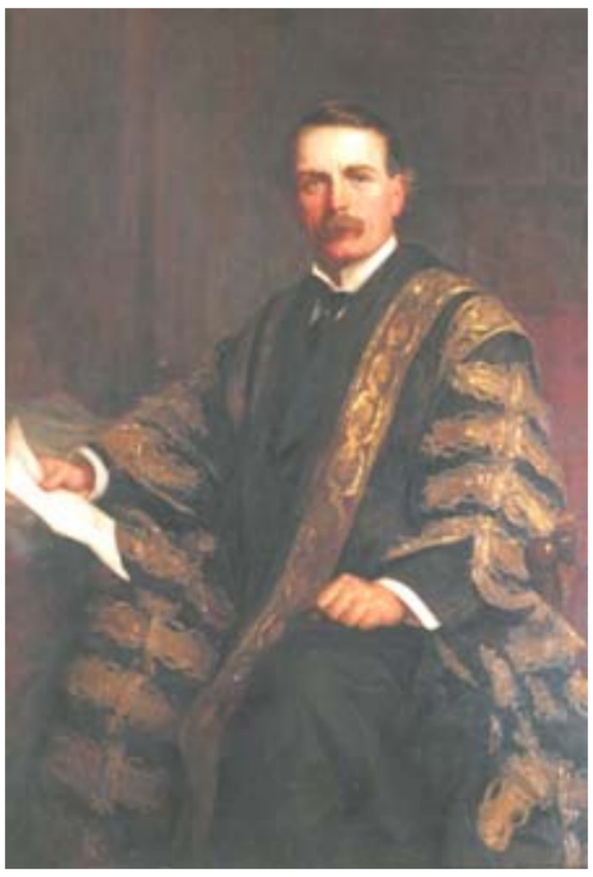

«Портрет Девіда Ллойда Джорджа», художник Крістофер Вільямс, 1911 р.

«Некваліфікований помічник», художник Бернард Партрідж, 1912 р.

Пам'ятник Девіду Ллойду Джорджу, скульптор Глінн Вільямс, Парламентська площа, місто Лондон, 2007 р.

Велика Британія вкотре продемонструвала мистецтво компромісу. Вона подолала суспільну кризу мирним парламентським способом, без бунтів і повстань. На початку XX ст. світ виходив на інший історичний виток. Політика британських урядів якраз і сприяла становленню демократичних принципів правової держави.

Міркуємо і діємо!

__1.__ Чому і консерватори, і ліберали, впроваджуючи реформи, діяли в інтересах громадян Великої Британії? __2.__ Назвіть імена й прізвища найвідоміших лідерів британських консерваторів і лібералів. Чому діяльність Девіда Ллойда Джорджа описано докладніше? __3.__ Розгляньте карикатуру «Некваліфікований помічник». Які з реформ Девіда Ллойда Джорджа відобразив художник? Перевірте свої припущення за допомогою пошукових систем інтернету.

13.3. Як відбувалася британська колоніальна експансія?

У зовнішній політиці Велика Британія дотримувалася принципу «блискучої ізоляції». Лондонські уряди не бажали брати на себе хоч якихось зобов'язань перед іншими державами. Тому за доволі тривалий період британські дипломати не уклали жодної обопільної угоди, не приєдналися до жодного блоку чи союзу. Така позиція абсолютно збігалася з гаслом, що його сповідувала імперія в міждержавних відносинах: у неї немає постійних друзів чи ворогів, у неї є тільки постійні інтереси. Це приносило користь лише до певної пори. Наприкінці XIX ст. світове співвідношення сил, яке встановилося на той час, похитнулося. У сусідній Франції, що могла би стати партнеркою, раз у раз вибухали бунти і революції. Об'єднана Німеччина та США з їхніми республіканськими традиціями потужно й нестримно втрутилися в змагання за лідерство. Отож на початку XX ст. в Лондоні вирішили переглянути доцільність «блискучої ізоляції».

«Міняю стару корону на нову» («Прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі вручає королеві Вікторії корону Індії»), художник Джон Тенніел, 1876 р.

У другій половині XIX ст. Велика Британія залишалася найбільшою колоніальною імперією світу. Але, проводячи ліберальні реформи вдома, її урядовці не могли похизуватися демократичними принципами й поступками щодо підконтрольних територій. Правителька туманного Альбіону, як і раніше, демонструвала неабияку зацікавленість Азією. В 1876 р. британські парламентарі проголосували за закон, яким королеві надали титул імператриці Індії. Ця країна виявилася справжньою «перлиною Британської корони». Цікавила монархиню ще й Африка. В 1875 р. уряд Бенджаміна Дізраелі викупив єгипетський пакет акцій (44 %) на Суецький канал — надзвичайно важливу водну артерію, адже нею пролягав найкоротший шлях на Схід, що приносив немислимі прибутки. Тоді ж зародилася думка про опанування просторами в межах осі Каїр–Кейптаун. Із цією метою Велика Британія завоювала Східний Судан, Кенію, Уганду, Нігерію, частину Сомалі, Танганьїку, інші африканські терени. Бажання загарбати Південну Африку призвело до англійсько-бурських війн у 1880–1881 рр. та в 1899–1902 рр. Річ у тім, що південноафриканські терени ще раніше колонізували європейці, зокрема нідерландці-бури, які чинили відчайдушний опір нападникам. Воювалося з ними складно, передусім через морально-ідеологічні причини. Що це означало? В тодішній Європі не помічали жорстокості щодо корінних народів Африки, а от війну з колоністами-європейцями жваво обговорювали, навіть засуджували. Врешті,

вдалося досягти компромісу. В 1910 р. Південно-Африканський Союз визнали **домініоном** Великої Британії. Отак нідерландські переселенці разом із британськими «господарями» поєдналися у прагненні впокорювати і грабувати корінне населення. Ще давніше статуси домініонів отримали інші колонії, де переважали вихідці з Європи. Як наслідок, їхні представники могли брати участь у політичному житті Великої Британії: у розв'язанні проблем щодо фінансів, торгівлі, оборони тощо. Першим домініоном стала Канада (1867 р.), далі — Австралія (1900 р.), Нова Зеландія (1907 р.).

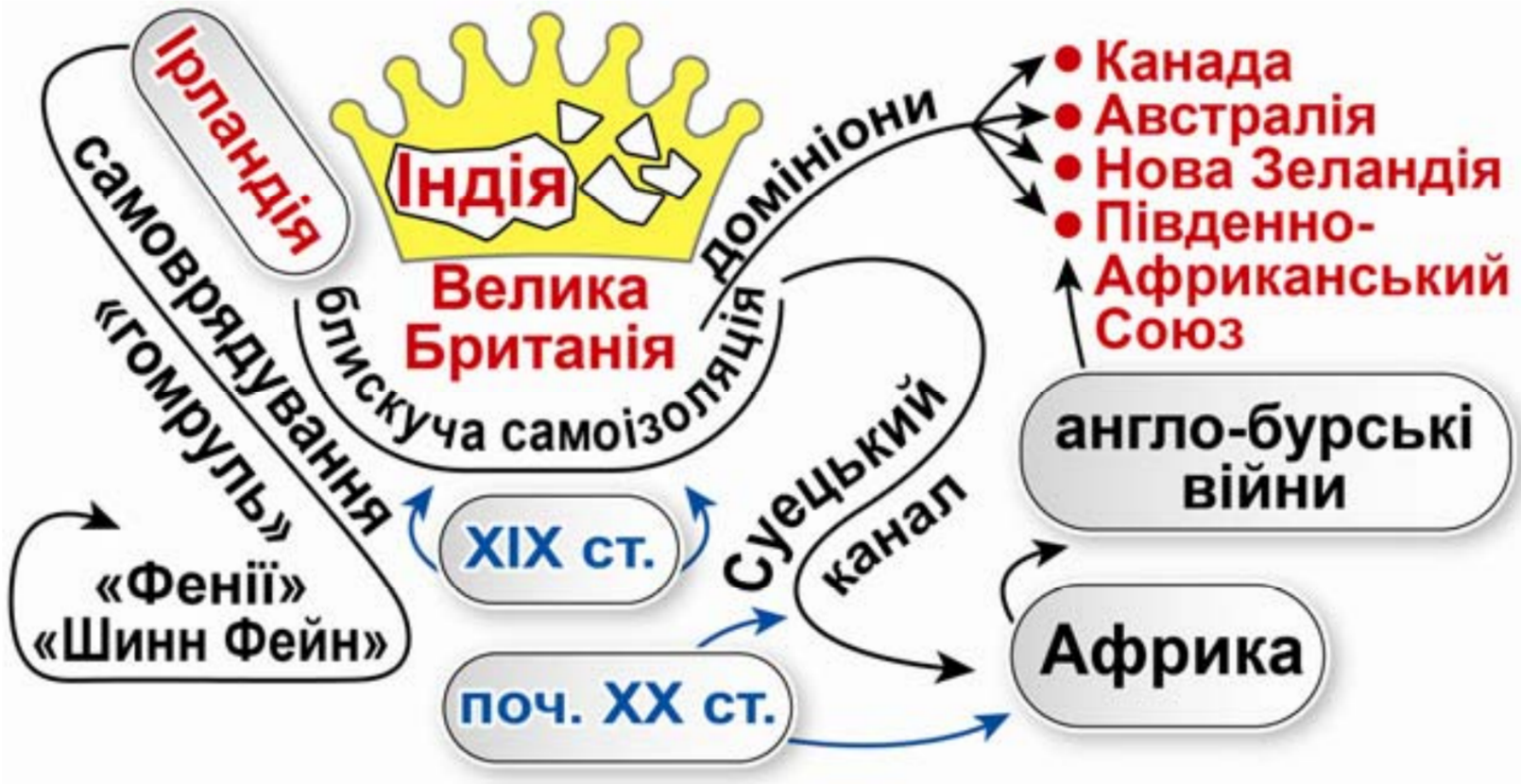

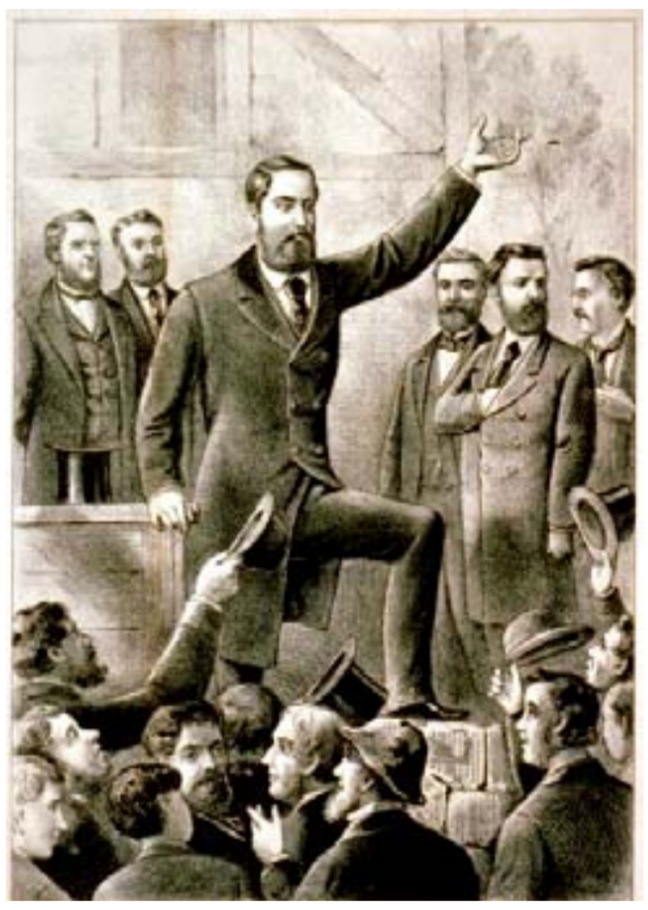

«Виступ Чарльза Стюарта Парнелла на мітингу», автор невідомий, 1881 р.

У другій половині XIX ст. залишалося невирішеним «ірландське питання». Лондонська влада, йдучи на деякі поступки, надала ірландцям місця в парламенті, що привело до політизації їхнього визвольного руху. Новообрані депутати відстоювали інтереси рідного краю. Найактивніше вони домагалися земельної реформи та самоуправління — *гомрулю*. Після виборів 1874 р. гомрулери згуртувалися в окрему парламентську групу, яку очолив *Чарльз Стюарт Парнелл*. Для тиску на політиків вони здебільшого використовували законні способи: затягували парламентські засідання, подавали численні запити і позови, вдавалися до бойкотувань. Як би дивно це не виглядало, але ірландці відчутно впливали на британських політичних діячів, тому з ними періодично загравали і ліберали, і консерватори. Білль про гомруль двічі обговорювали в парламенті (1886 р. та 1912 р.), однак щоразу відхиляли. Це призвело до радикалізації ірландського визвольного руху. Створювались підпільні угруповання, які підтримували ідею збройної боротьби. Так, у 1858 р. постала організація «Фенії» (назва давніх воїнів), якою керував Джон Френсіс О'Магоні. У 1867 р. фенії

почали повстання, що було жорстоко придушено. За волю також боролася створена в 1905 р. організація «Шинн Фейн» («Ми самі»). Незважаючи на тривале англійське панування, ірландці пам'ятали свою історію, зберігали рідну мову, самобутню культуру. Але на початку XX ст. «ірландське питання» так і залишалося без відповідей.

Міркуємо і діємо!

1. *Поясніть значення поняття «блискуча ізоляція» в контексті зовнішньої політики Великої Британії.* ***2.*** *Чому Велика Британія надавала права домініонів деяким своїм колоніям? Як це впливало на взаємини між метрополією та її володіннями?* ***3.*** *Розгляньте малюнок. Який спосіб політичної боротьби ірландців відобразив художник?*

У той час, коли у світі…		***Тоді на теренах України…***
1900 р. — утворення Лейбористської партії у Великій Британії		**1900 р.** — утворення Революційної української партії в підросійській Україні

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/RtILL1I0
13.1. Pax Britannica.

Корисна гра:
https://cutt.ly/ptILXxLY

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Виготовте чи намалюйте в зошиті ілюстровану стрічку часу, де відобразіть події британської зовнішньої політики. **Б.** Покажіть на мапі напрямки експансії й колоніальні володіння Великої Британії. **2.** Поясніть, як ви розумієте поняття «домініон». За допомогою мапи розкажіть про домініони Великої Британії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Історик Мартін П'ю вважає, що Девід Ллойд Джордж вплинув на суспільне життя Великої Британії більше, аніж будь-який інший діяч XX ст., адже він заклав основи соціальної держави. Послуговуючись різновидовими джерелами інформації, доберіть факти на підтвердження думки англійського науковця.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Взаємонавчаючись у парах, проаналізуйте особливості суспільно-політичного та економічного розвитку Великої Британії впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Назвіть чинники, що призвели до втрати державою першості у світі. **6.** Взаємонавчаючись у групах, оцініть наслідки реформ, що їх упроваджували у Великій Британії в другій половині XIX – на початку XX ст.

§ 14. Сполучені Штати Америки

Чи знаєте ви, що…

… у 1860-х рр. у США з'явилися перші українські емігранти, які оселялися в штаті Пенсільванія, де працювали здебільшого у вугільних шахтах і на металургійних заводах; наступні переселенці влаштовувалися на підприємства у штатах Нью-Джерсі, Коннектикут, Нью-Йорк;

… у 1885 р. греко-католицький священник із Тернопільщини Іван Волянський організував у Пенсільванії перше в США українське товариство взаємодопомоги (Братство Святого Миколая), що згодом долучилося до заснування Українського народного союзу, який діє дотепер та налічує близько 60 тис. активістів;

… 15 вересня 1893 р. в місті Джерсі-Сіті розпочали друкувати найдавнішу українську газету в США — «Свобода», що видається й досі.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Антимонопольне законодавство (від слів «проти», «монополія», «закон») — сукупність законів, урядових актів, що запобігають утворенню монополій чи обмежують їхню діяльність.

Дискримінація (від латинського слова «діскрімінаціо» — «розрізнення») — 1) обмеження або позбавлення прав певних груп громадян за расовою, статевою чи національною належністю, політичними або релігійними переконаннями; 2) у міжнародних відносинах — створення умов, що ставлять яку-небудь державу (групу держав), її організації і громадян в гірше становище порівняно з іншими.

Расизм (від однойменного французького слова або «рас» — «рід», «порода») — ідеологія, що з огляду на біологічні особливості людських рас намагається довести їхню нерівноцінність, обґрунтувати поділ на «вищі» раси, які нібито творять культуру, і «нижчі», нездатні до розвитку.

Сегрегація (від латинського слова «сегрегаціо» — «відділення») — відокремлення суспільних груп за статевими, расовими, соціальними, релігійними, мовними чи іншими ознаками, а також обмеження їхніх прав: спільного проживання, навчання, професійної діяльності.

Суфражизм (від англійського слова «сафредж» — «голос», «виборче право») — із другої половини XIX ст. у США, Великій Британії та інших державах — рух за здобуття жінками виборчого права, а також проти політичних та економічних обмежень.

14.1. Як розвивалися Сполучені Штати Америки наприкінці XIX – на початку XX ст.?

Після Громадянської війни США змогли розв'язати проблеми, що тривалий період гальмували розвиток держави. В минуле відійшло рабство. Наділення американців гомстедами підштовхнуло зростання в сільському господарстві. Його основою було *фермерство* (приватне підприємництво), яке сприяло прибутковості кожного зокрема та прогресу всіх загалом. Американська промисловість здійснила неймовірний стрибок. Цьому сприяв чималий ринок вільнонайманої праці. Його поповнювали як колишні раби, так і європейські іммігранти. За останню чверть XIX ст. у різні штати прибуло близько 25 млн осіб. Нова батьківщина відчинила двері кваліфікованому робітництву, пра-

цьовитому селянству, талановитим діячкам / діячам наук і мистецтв. Відтак США розпочали впевнену ходу до статусу супердержави, претендуючи на світову першість за технічними здобутками, продуктивністю праці, обсягами виробництва. Демократія довела свою життєздатність. Формувалося громадянське суспільство.

Чи легко бути серед лідерів? Першими приймати виклики й шукати способи розв'язання проблем? Згадайте, Велика Британія зіштовхнулася з кризою надвиробництва та залежністю від колоній, Німеччину поступово затягувало в прірву націоналізму. Величезною проблемою для США виявилася надмірна *концентрація* ресурсів, праці і капіталів, що настала в результаті індустріалізації. Оскільки промисловий стрибок відбувся надто швидко, економіка не встигла отямитись, як опинилася в руках власників монополій. Найбільшими вважалися сталева корпорація Ендрю Карнегі, електротехнічний трест «Дженерал електрик» Томаса Едісона, бензинова корпорація «Стандарт Ойл» Джона Рокфеллера, металургійний трест Джона Моргана. Так, 1 % осіб володіли більшою частиною багатств держави. Монополісти виробляли й продавали левову частку продукції, розорюючи дрібні підприємства, порушуючи основи вільної конкуренції, руйнуючи господарство. Тож розгорнувся антитрестівський рух, тому уряд втрутився, впроваджуючи **антимонопольні закони.** В 1890 р. видано *Акт Шермана*, за яким перешкоджання вільній торгівлі визнавалося злочином. Американці знову довели, що свобода — політична чи економічна — їхня головна цінність.

John D. Rockefeller, satirized in a 1901 Puck cartoon, is enthroned

«Король комбінацій» («Імператор промисловості»), автор невідомий, 1901 р.

Мовою історичного джерела

Із акта Джона Шермана, 1890 р. (переклад з англійської авт. кол.): «Будь-який договір (контракт), об'єднання у формі тресту чи в будь-якій іншій формі, а також договір з метою обмеження комерції чи торгівлі між штатами чи з іноземними державами оголошуються незаконними». (Вікіпедія. URL: https://cutt.ly/ytn7rnBZ)

У США великою внутрішньою проблемою став **расизм.** Ще від Громадянської війни темношкіре населення в державі визнавали вільним, однак упереджене ставлення до нього зберегли. Расова **дискримінація** виявлялась у **сегрегаціях** (ізольованому проживанні), виборчих обмеженнях (наявності майнового цензу, забороні неписьменним брати участь у голосуваннях), окремих школах, кав'ярнях, інших закладах для афроамериканців. Нав'язування ідей другосортно-

сті спричиняло спротив. Із початку XX ст. рух за права темношкірих набував організованих форм. Водночас пожвавилися **суфражистки** (активістки жіночих товариств), які вимагали рівного з чоловіками статусу в суспільстві. Проте ці розбіжності не перешкодили США провадити наступальну зовнішню політику. Її основу становив відомий вам експансіонізм. Упроваджуючи принципи «доктрини Монро», у столичному Вашингтоні зосередили увагу на латиноамериканських країнах і Далекому Сході. А для цього, як ви вже зрозуміли, США потребували могутнього військово-морського флоту. Тож невдовзі вони його розбудували і взяли під контроль острови Пуерто-Рико, Самоа, Філіппінські та Гавайські. Згодом американський вплив поширився на Кубу. Також на противагу Колумбії створено лояльну Панамську державу. Політична експансія тісно переплелася з економічною. Федеральний уряд перетворював підлеглі території на власні господарські сфери впливу. То був період, коли в Європі існували імперії, тому США теж намагалися не відставати, всіляко задовольняючи свої експансіоністські прагнення.

Церемонія завершення будівництва Першої трансконтинентальної залізниці, фотограф Ендрю Джозеф Рассел, 10 травня 1869 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Кого, на вашу думку, зображено на карикатурі «Король комбінацій»?* ***2.*** *Доведіть фактами, що монополії негативно впливали на американську економіку.* ***3.*** *Чому у США навіть після скасування рабства виявлялися расистські настрої? Висловте свої міркування, взаємонавчаючись у парах.*

14.2. Яким був «справедливий курс» Теодора Рузвельта?

Теодор Рузвельт,
фотограф невідомий,
приблизно 1904 р.

Республіканець **Теодор Рузвельт (*1858–†1919)** став президентом у 1901 р. Його номінували на посаду після вбивства попереднього очільника Вільяма Мак-Кінлі. Посівши президентське крісло, досвідчений політик уміло керував державою. Вже в 1902 р. його уряд успішно подолав кризу у вугільній промисловості, посадивши за стіл переговорів власників шахт і представників профспілок. Невдовзі взялися й за проблему монополій. Для цього Теодор Рузвельт звернувся по допомогу до Конгресу. Не отримавши підтримки, адміністрація Білого дому ініціювала пів сотні судових процесів. За президентом закріпилася репутація «руйнівника трестів». Він стверджував, що держава має відігравати роль посередника між підприємцями і робітництвом, протистояти нечесним способам ведення бізнесу, таким як спекулювання цінами чи навмисне знищення конкурентів. Також уряд почав контролювати якість харчової продукції і медикаментів. Уперше звернули увагу на проблему охорони природи. Такі регулювальні функції влади Теодор Рузвельт вважав доцільними, тому його політику назвали «справедливим курсом».

«Ну, але це жахлива розтяжка!», художник Удо Джозеф Кепплер, 1904 р.

Американський експансіонізм найефективніше виявлявся теж у період президентства Теодора Рузвельта. Це він утілив у життя ідею могутнього військово-морського флоту. «Доктрину Монро» доповнив «поправкою Рузвельта», згідно з якою Штати набували права втручатися у справи в Латинській Америці, якщо вважали, що уряди тамтешніх країн надто корумповані. Тож, коли Колумбія змінила умови будівництва Панамського каналу на невигідні для Вашингтона, там підтримали проголошення незалежності провінції Панама, уклавши саме з нею угоду, і добудували знаменитий канал.

Варто підкреслити, що наступальну зовнішню діяльність США компенсувала ліберальна внутрішня політика. Так, за Теодора Рузвельта його адміністрацію вперше відвідав представник темношкірих. Президент став першим американцем, якому вручили Нобелівську премію миру. Її він отримав за посередництво в припиненні японсько-російської війни 1904–1905 рр.

Закон дозволяв Теодорові Рузвельту балотуватися на третій термін (бо, як пам'ятаєте, на перший не обирався), однак той відмовився. Щоправда, невдовзі він таки втягнувся в чергові президентські перегони, задля перемоги в яких навіть наважився на створення нової — Прогресивної партії. Невдача у виборах і два замахи призвели до падіння популярності «невгамовного Теодора».

Міркуємо і діємо!

1. *Чому політику, яку провадив Теодор Рузвельт, назвали «справедливим курсом»?* ***2.*** *Які події засвідчували експансіоністські наміри Білого дому в другій половині XIX – на початку XX ст.?* ***3.*** *Чому, на відміну від наступальних зовнішніх дій, уряди США проводили ліберальну внутрішню політику?*

14.3. Що таке «нова демократія» Вудро Вільсона?

«Президент і місіс Вільсон», фотограф невідомий, між 1915–1921 рр.

Упродовж **1913–1921 рр.** президентом США був **Томас Вудро Вільсон.** Представник Демократичної партії, політолог, історик, він опирався на голоси дрібних і середніх підприємців та фермерів. Його управління тривало під гаслами лібералізації, що передбачала підтримку приватної власності, вільнонайманої праці. Реформи Вудро Вільсона назвали «новою демократією», хоча насправді вони продовжували ті, що їх реалізовували попередники. Новообраний президент усі сили спрямував на розвиток правової держави та ухвалював рішення, враховуючи інтереси різних верств американського суспільства.

Насамперед Вудро Вільсон продовжив боротьбу з монополіями. У 1914 р. видано новий антитрестівський закон, вигідний для робітництва та фермерства, фірми якого не вважали трестами. У тому самому році набув чинності закон про притягнення до відповідальності прихильників «брудної» конкуренції. Президент доклався і до впорядкування фінансів, створивши Федеральну резервну систему, що відігравала роль центрального банку, контрольованого урядом. Також змінено порядок обрання сенаторів. Давніше їх призначали законодавчі збори того чи того штату, відтепер обирали на загальнонаціональному рівні. Таким чином, принципи демократії дедалі глибше укорінювалися поміж американців.

У зовнішній політиці Вудро Вільсон теж дотримувався попереднього курсу. Головними напрямками експансії залишалися Латинська Америка й Далекий Схід. Бажаючи усунути тамтешніх корумпованих владоможців, США ввели війська до Мексики, Гаїті, Домініканської

республіки, втрутилися у внутрішні справи Філіппін. Із наростанням у Європі суперечностей, які наближали збройне зіткнення, американський президент намагався стати миротворцем. Це йому добре вдавалося, за що теж отримав Нобелівську премію миру. Отож лідери США, які очолювали державу на початку XX ст., провадили виважену внутрішню політику, враховуючи інтереси різних суспільних груп, сприяли економіці, утверджували демократію. На міжнародній арені дбали про збереження статусу могутніх і впливових.

Міркуємо і діємо!

1. *Оцініть політику Вудро Вільсона. Доведіть або спростуйте твердження про те, що вона продовжила курс Теодора Рузвельта.* ***2.*** *Поясніть, чи справді демократія Вудро Вільсона виявилася «новою».* ***3.*** *Поміркуйте, чому США утримувалися від втручань у європейські справи.*

У той час, коли у світі…	***Тоді на теренах України…***
1890 р. — упровадження в США антитрестівського законодавства — Акта Шермана	**1890 р.** — заснування Русько-Української радикальної партії в Галичині

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/JRmXk4O
14.1. Теодор Рузвельт.

Корисна гра:
https://cutt.ly/ltlZeQxn

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Визначте, на ваш погляд, чільну трійку подій історії США другої половини XIX – початку XX ст. Поясніть свій вибір. Складіть із вибраними датами 2–3 хронологічні задачі. Запишіть їх у зошит. **Б.** Послуговуючись мапою або глобусом, розкажіть про експансіоністські наміри США.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте слова і словосполучення «антимонопольне законодавство», «дискримінація», «расизм», «сегрегація», «суфражизм». Укладіть із них «асоціативні грона». **4.** Визначте характерні особливості соціально-економічного розвитку США наприкінці XIX ст. **5.** Послуговуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірки усталених висловів, що належать Теодорові Рузвельту та Вудро Вільсону. Прочитайте в класі ті цитати, які відображають ваші погляди.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Взаємонавчаючись у групах, порівняйте внутрішньо- й зовнішньополітичні рішення Теодора Рузвельта та Вудро Вільсона. Доберіть відповідні історичні факти.

§ 15. Німецька імперія

Чи знаєте ви, що…

… Іван Франко, досконало володіючи німецькою мовою, створив низку німецькомовних оповідань, переклав німецькою поезії Тараса Шевченка й українською твори Фрідріха Шиллера, Йоганна Вольфганга Гете, Генріха Гейне та ін., написав чимало німецькомовних суспільно-політичних, історично-літературних статей;

… у 1874 р. німець за походженням Фрідріх фон Фальц-Фейн заснував на Херсонщині зоопарк, а згодом природний заповідник «Асканія-Нова»;

… у 1899–1901 рр. за проєктом архітектора німецького походження Віктора-Йоганна-Готліба Шретера споруджено приміщення сучасного Національного академічного театру опери та балету України імені Тараса Шевченка.

15.1. Якою сформувалася система влади в Німецькій імперії?

Устрій Німецької імперії визначала Конституція, ухвалена 16 квітня 1871 р. Згідно із цим Основним Законом, держава проголошувалася конституційною монархією, правити якою могли лише королі Пруссії. На кайзера Вільгельма I із династії Гогенцоллернів покладались обов'язки головнокомандувача збройних сил, «контролера» за діями всіх посадових осіб. Він також мав право вносити на обговорення закони, відповідав за дипломатію. Канцлер Отто фон Бісмарк підкорявся тільки волі імператора, виконував лише його розпорядження. Уряду в Німеччині не існувало. Статс-секретарі очолювали окремі відомства, але вважалися помічниками канцлера. Він же втручався в роботу парламентських комісій (торгівлі й митниць, армії та флоту тощо), формував бюджет, що робило його посаду впливовою.

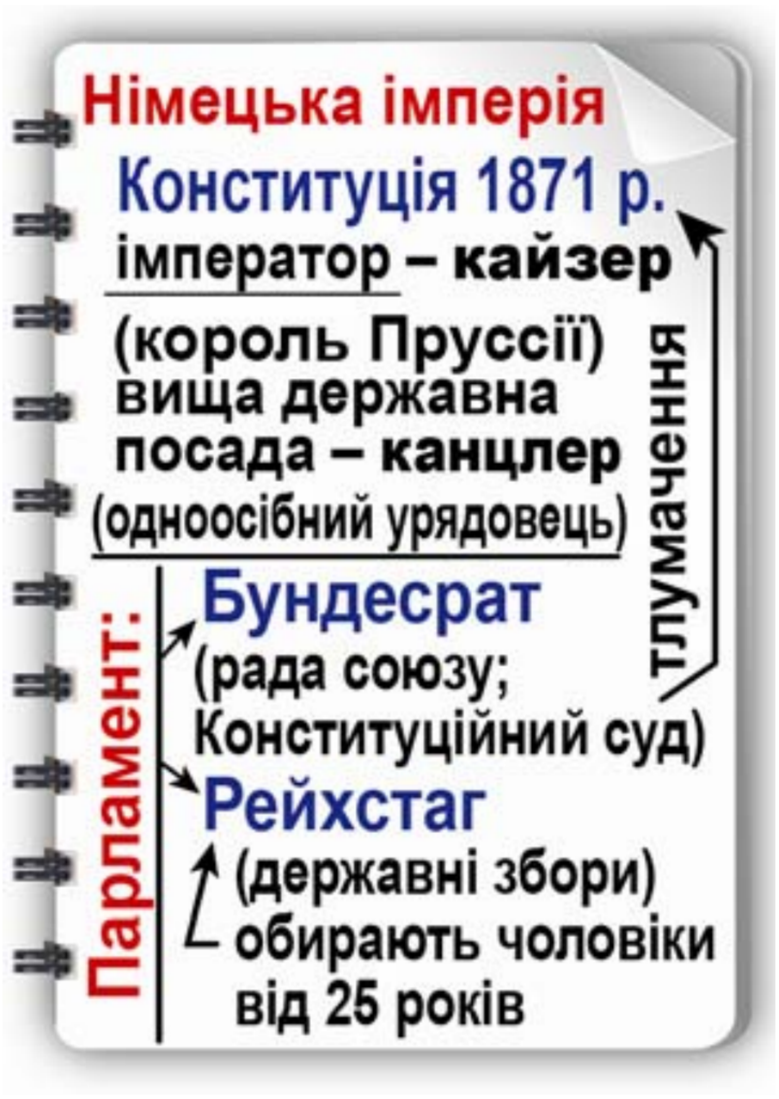

«Портрет Отто фон Бісмарка»,
художник Франц фон Ленбах, 1894 р.

Парламент, що відав законотворчістю, складався із двох палат. Верхня — *бундесрат* — представляла союзні держави, до неї входило 58 депутатів, де Пруссія мала 17 місць, Баварія — 6, Саксонія і Вюртемберг — по 4, решта земель — від 1 до 3. Для відхилення законопроєктів вистачало лише 14 голосів, тому Пруссія диктувала умови іншим. Бундесрат також міг тлумачити Конституцію, тобто вважався Конституційним судом. *Рейхстаг* був нижньою палатою. Його депутатів обирали на прямих виборах, хоча право голосу мали лише чоловіки, які досягли 25 років. Повноваження рейхстагу були дещо вужчими — якщо «народні» обранці відхиляли законопроєкт, його ухвалював бундесрат, хоча в зміненій редакції.

Конституція 1871 р. гарантувала німцям недоторканність власності, можливість вільно займатися підприємництвом, право обіймати посади, суд присяжних. Водночас Німецька імперія розвивалася на прусський манер — без жодного натяку на справжнє народовладдя, з наявністю цензури, широких повноважень для поліцейських. У політиці переважали консерватори. Німецька консервативна партія, створена в 1876 р., спиралася на прусських дворян, офіцерів і чиновників (здебільшого протестантського віросповідання). Її прихильники підтримували політику канцлера та кайзера. Буржуазія, інтелектуали, частина робітництва схилялися до ліберальної Німецької партії прогресу, прибічники якої противилися державним монополіям, вимагали, аби канцлер звітував перед рейхстагом. Владні рішення частково не підтримувала Католицька партія центру (1870 р.). Вона користувалася популярністю на Півдні. Чималого впливу досягла Соціалістична єдина партія Німеччини (1875 р.) — виразниця республіканських поглядів. Її активісти обстоювали інтереси робітництва.

«Імператорська сім'я в парку Сансусі, 1879 р.», художник Фрідріх Георг Вільям Папе, 1891 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Покажіть на мапі територію Німецької імперії після її об'єднання.* ***2.*** *Чи можна вважати демократичною систему влади в Німецькій імперії?* ***3.*** *Розгляньте портрет на с. 114. Чому особистий художник канцлера намалював свого патрона переважно темними фарбами?*

15.2. Як розвивалась економіка Німецької імперії? Яку політику провадив канцлер Отто фон Бісмарк?

На початку XX ст. промисловість об'єднаної Німеччини посідала другу позицію у світі (після США). Такого разючого показника молодій державі вдалося досягти завдяки створенню спільного ринку,

Експериментальний швидкісний локомотив, створений за участі компанії «Сіменс і Гальске», фотограф невідомий, 1903 р.

налагодженню банківської справи, торгівлі, а також завдяки працьовитості й ощадливості німців. Підприємці використовували найновіші досягнення наук і техніки. У відібраних від Франції Ельзасі та частині Лотарингії видобували вугілля, залізну руду, виплавляли сталь. Наприкінці XIX ст. державу вкрила сітка залізниць, прокладали електромережі. Набула піднесення хімічна галузь — 2/3 фарб світу виробляли в Німеччині. Процвітанню сприяли й виплата Францією 5 млрд франків контрибуції та величезні військові замовлення. Пізніше з цього приводу генерал Рюдігер фон дер Гольц писав: «Ми завоювали наше становище завдяки гостроті наших мечів, а не розуму». Виконуючи урядові замовлення, значно збагатились окремі родини. Наприклад, компанія Сіменсів стала лідером з виробництва електротехнічних товарів (у 1881 р. саме вони запустили перший у Європі трамвай). Натомість Круппи монополізували важку промисловість і озброєння. На початку XX ст. на їхніх підприємствах працювало понад 120 тис. осіб.

Канцлер Отто фон Бісмарк усіляко сприяв німецькій промисловості. Задля вигоди місцевих виробників увели протекційні мита — додаткові стягнення з іноземних товарів, на які одразу зростали ціни. Будучи прихильником зростання військової міці, «залізний канцлер» добився збільшення армії до 400 тис. солдатів у мирний час. Утримання такої величезної кількості збройних сил створило багато робочих місць. Адже військовики потребували харчування, одягу, озброєння і безлічі інших супутніх послуг. А от у сільському господарстві зміни відбувалися мляво. Подекуди зберігалися залежні прошарки селянства, такі як «садибні поденники», безземельні «саксонські ходаки» та ін. Прусські дворяни-юнкери зосередили у своїх руках величезні землеволодіння. Селянству залишалось або працювати на них, або найматися на роботу в міста.

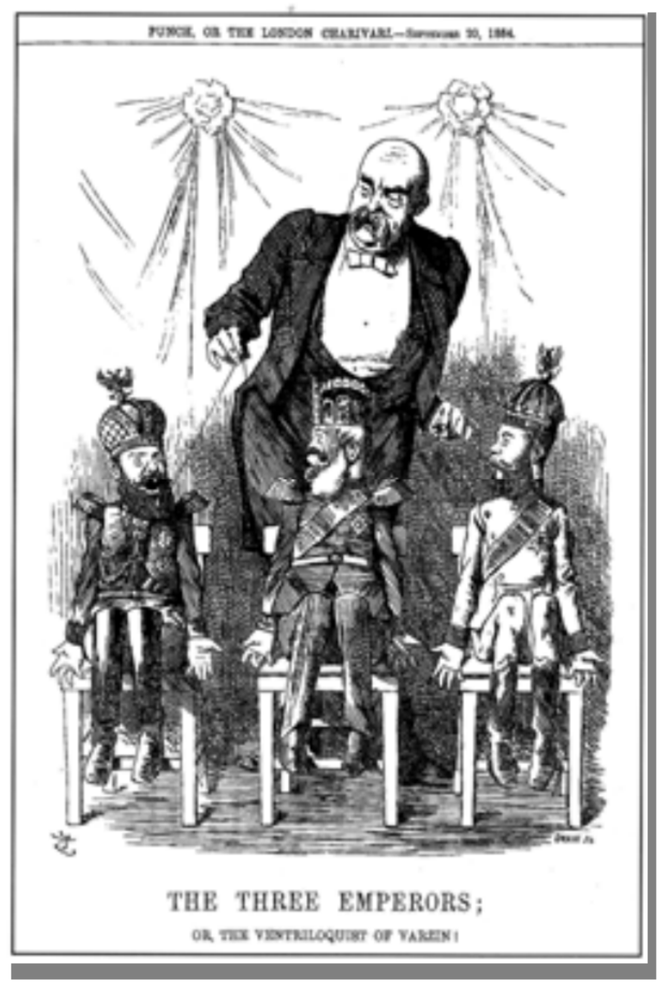

«Три імператори», художник Джозеф Свейн, 1884 р.

Звісно, утримуючи потужну армію, Німеччина проводила агресивну зовнішню політику. «Залізний канцлер» боявся, що після поразки Франція «оточить» німців, уклавши договори із сусідніми державами. З цієї причини вже в **1873 р.** він зініціював **Союз трьох**

імператорів: німецького, австро-угорського та російського. (Ця «дружба» закінчилася через десятиліття, коли протистояння між Росією і Німеччиною переросло в митну війну.) Випереджаючи події, у 1879 р. Отто фон Бісмарк поновив угоду з Австро-Угорщиною, а в 1882 р. домовився з Італією, започаткувавши Троїстий союз. На межі століть Німеччина теж поступово перетворювалася в колоніальну імперію.

Міркуємо і діємо!

1. Назвіть чинники, що сприяли економічному піднесенню Німецької імперії у другій половині XIX ст. 2. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтесь, які німецькі компанії, що постали в другій половині XIX – на початку XX ст., існують дотепер. 3. Розгляньте карикатуру «Три імператори». Дехто називає її «Маріонетки Отто фон Бісмарка». Поясніть цю назву карикатури.

15.3. Яку політику проводив кайзер Вільгельм II?

«Кайзер Вільгельм II», художник Макс Конер, 1890 р.

Упродовж 1888–1918 рр. німецьким кайзером був *Вільгельм II*. Вихований у прусському військовому середовищі, він понад усе цінував армію і дисципліну. Бажав обмежити впливовість Отто фон Бісмарка, а ще — знайти спільну мову з робітництвом. Однак «залізний канцлер» наполегливо боровся із соціалістичними впливами в державі. Тому, коли в 1890 р. рейхстаг зі згоди імператора не підтримав протиробітничих законів, урядовець подав у відставку. Отак вольовий 29-річний вінценосець усунув упертого підлеглого, замінивши його на покірного *Лео фон Капріві*. В 1890 р. Вільгельм II сприяв ухваленню соціальних законів: запроваджено 11-годинний робочий день, неділю оголошено вихідним днем, жінкам заборонили працювати в нічні зміни, також не дозволяли працювати дітям, яким не виповнилося 14 років. Увели прогресивне оподаткування — що більше німці заробляли, то більше сплачували.

У зовнішній політиці імператор звернув погляд на країни Близького Сходу. Зокрема, на пільгових умовах чималі кредити отримала Османська імперія. Ці капітали вона вкладала в балканські володіння, у Месопотамію. Навзаєм частину грошей османи витратили, купляючи озброєння в концерну Фрідріха Круппа й інших німецьких промисловців. У 1899 р. розпочали прокладати важливу трансконтинентальну залізницю Берлін–Багдад.

Одна з причин добровільної відставки Отто фон Бісмарка — його пасивність у здобутті колоніальних володінь. Канцлер прибирав до рук тільки ті землі, за які не треба було воювати із сильними сусідами. Завдяки цьому протягом 1884–1885 рр. Німецька імперія

захопила території в Південно-Західній Африці, завоювала сучасні Того, Камерун, Папуа-Нову Гвінею з населенням 12 млн осіб. Проте імператор Вільгельм II вимагав нових приєднань, тому його дипломати брали участь у розділенні Китаю. Нові колонії планували використати як сировинні придатки для промисловості та ринки збуту для німецьких товарів. Однак світ уже «перекроїли» вправніші гравці, і без воєнних дій досягнути більшого було неможливо. Будівництво Німеччиною потужного військово-морського флоту турбувало Велику Британію, яка сприйняла це як посягання на статус «володарки морів». Французи теж не забули війну 1870–1871 рр. Німецька настирливість не подобалась іншим європейським державам. Урешті, імперські амбіції Німеччини підштовхнуть її до Великої війни.

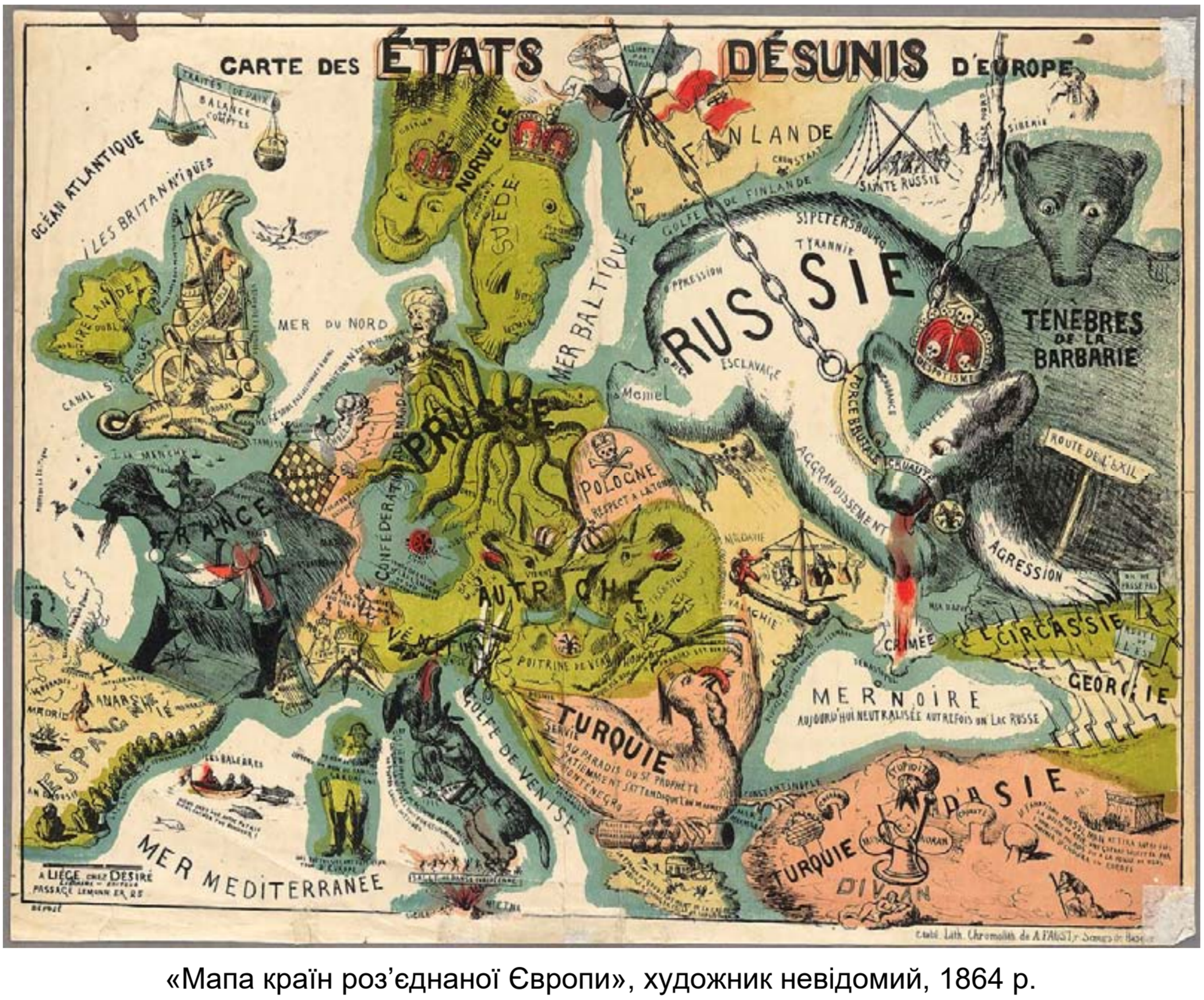

«Мапа країн роз'єднаної Європи», художник невідомий, 1864 р.

Мовою історичного джерела

Витяги про обов'язки дружини і чоловіка із Цивільного кодексу, 1896 р. (переклад з німецької авт. кол.): «…Дружина не зобов'язана коритися рішенням чоловіка, якщо вони є зловживаннями… Дружина бере прізвище чоловіка… Дружина має право і обов'язок відати спільним господарством… Дружина зобов'язана виконувати домашню роботу та

допомагати чоловікові в його справах… Чоловік зобов'язаний утримувати дружину співмірно зі своїм суспільним становищем, власним майном і своєю працездатністю…» (Вікіпедія. URL: https://cutt.ly/4tn5TNmr).

Міркуємо і діємо!

1. *Чому імператор Вільгельм II домагався відставки канцлера Отто фон Бісмарка?* ***2.*** *Як німецький Цивільний кодекс врегульовував сімейні стосунки?* ***3.*** *Поміркуйте, як могло позначитися на міжнародних відносинах будівництво залізниці Берлін-Багдад. Розгляньте «Мапу країн роз'єднаної Європи». Чому її автор так назвав?*

У той час, коли у світі…	*Тоді на теренах України…*
1873 р. — утворення Союзу трьох (німецького, австро-угорського та російського) імператорів	**1876 р.** — підписання (в німецькому місті Бад-Емс) російським імператором Олександром II розпорядження проти вживання української мови

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/6RmZ3tS
15.1. Культуркампф.

Корисна гра:
https://cutt.ly/BtICvQo7

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Виготовте чи намалюйте в зошиті ілюстровану стрічку часу, де відобразіть події: французько-прусської війни, діяльності Отто фон Бісмарка, утворення Союзу трьох імператорів, Троїстого союзу, правління Вільгельма II. **2.** Послуговуючись мапою, доведіть, що поняття «експансіонізм», «колоніальна імперія», які ви опрацьовували в попередніх параграфах, доречно вживати для характеристики Німеччини другої половини XIX – початку XX ст.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Оцініть вплив французько-прусської війни на суспільний розвиток Німеччини. **5.** Біографія Отто фон Бісмарка завжди цікавила істориків, політологів і митців. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірку карикатур, що відображають епізоди діяльності німецького канцлера. Продемонструйте найцікавіші, на ваш погляд, у класі.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Взаємонавчаючись у групах, проаналізуйте особливості суспільно-політичного та економічного розвитку Німеччини впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Як ви вважаєте, чому, попри певну консервативність внутрішньої політики, Німеччина однією з перших запровадила соціальні закони?

§ 16. Російська імперія

Чи знаєте ви, що…

… організаторами вбивства російського імператора Олександра II виявилися вихідці з України чи нащадки українців Андрій Желябов (співзасновник першої в Росії «Робітничої газети»), Микола Кибальчич (винахідник гранати, що нею підірвали самодержця, розробник першої у світі схеми реактивного літального апарата), Софія Перовська (правнучка гетьмана Кирила Розумовського, співзасновниця «Робітничої газети»);

… 1 (14) вересня 1911 р. у Київському міському оперному театрі (нині — Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка) здійснено замах на голову Ради Міністрів Росії Петра Столипіна, який через кілька днів помер і був похований на території Києво-Печерської лаври.

16.1. Які «великі реформи» провели в Росії у 1860-х – на початку 1870-х рр.?

«Росія», художник Вільям Гарві, з ескізів 15-річної Ліліан Ланкастер, 1869 р.

У середині XIX ст. Росія залишалася країною із середньовічними пережитками. Тут не були сформовані конституціоналізм, парламентаризм, демократичні свободи та й загалом громадянське суспільство. Росіян майже не торкнулися промисловий переворот та індустріалізація. Несміливі спроби запровадити промислово-виробничі відносини виявилися нерезультативними через відсутність ринку вільнонайманої праці, адже більшість населення імперії становили кріпаки. Тому й сільське господарство не приносило значних прибутків, бо залежне селянство не бажало якісно працювати. Поміщики часто банкрутували. Оскільки кріпацтво гальмувало розвиток, то його скасування видавалося неминучим. Необхідність перетворень стала очевиднішою після поразки у Східній війні. Це завдання випало на долю імператора **Олександра II (1855–1881).** Положення аграрної реформи розробляли спеціальні комітети. **19 лютого 1861 р.** оприлюднено *маніфест* про скасування кріпосного права та *«Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності»*. Селянство отримувало свободу і певні громадянські права (могло обирати місце проживання, володіти деяким майном, займатися підприємництвом, свідчити в судах, навчатися тощо). Землею наділяли не задарма. За неї належало сплатити поміщикам не менше 20 % вартості. Решту кредитувала держава. Борг

перед нею новопосталі землевласники мали повернути впродовж 49 років. До дати укладення викупної угоди боржники вважалися «тимчасово зобов'язаними» і змушені були відпрацьовувати повинності. Крім того, зберігались общинні відносини. Хоч аграрна реформа й не розв'язала багатьох питань, однак Росія почала модернізуватися.

«Читання маніфесту 19 лютого 1861 року», художник Григорій М'ясоєдов, 1873 р.

«Земство обідає», художник Григорій М'ясоєдов, 1872 р.

Імперський уряд не обмежився лише однією реформою. У 1860 р. взялися за **фінансову** галузь, а в 1863–1864 рр. здійснили перетворення в **освітній.** Запровадили єдину систему безкоштовного початкового навчання. Середню освіту зробили доступною представникам усіх верств. Навчатися могли й жінки. Університетам надали автономію. В 1864 р. реалізували **земську** реформу, створивши земства — губернські та повітові виборні самоврядні органи, які розв'язували проблеми місцевих громад: опікувалися дорогами, благоустроєм, медициною, шкільництвом. За зразком земської в 1870 р. провели **міську** реформу. Містяни обирали думи та управи, що теж розв'язували повсякденні проблеми. В 1864 р. упровадили реформу **судів.** Вони стали незалежними, гласними, позастановими. У судових процесах брали участь прокурор, адвокат. Важливу роль відігравали присяжні. Із 1862 р. розпочали **військову** реформу, що тривала 15 років. Скасували рекрутчину, натомість увели загальну військову повинність. Термін служби становив 6 років на суші, 7 — на флоті. Створили головний штаб і спеціальні військові освітні заклади. Позаяк «великі реформи» Олександра II виявилися радше «косметичними», продиктованими невідворотністю, то, звісно, не могли докорінно змінити Російську імперію.

Міркуємо і діємо!

1. *Чому до середини XIX ст. Росія залишалася країною із середньовічними відносинами й порядками?* ***2.*** *Чому селянство зустріло маніфест від 19 лютого 1861 р. здебільшого з глибоким розчаруванням і невдоволенням?* ***3.*** *Якими виявилися наслідки реформ 60–70-х рр. XIX ст. для Російської імперії? Чи перетворилася вона в модерну державу?*

16.2. Як розгорталася революція 1905–1907 рр. у Росії? У чому сутність селянської реформи Петра Столипіна?

«Великі реформи» в Росії мали неоднозначні наслідки. Селянство попри те, що не отримало достатньо землі, ще й потрапило в борги. Становище робітництва, чисельність якого збільшувалася, теж виявилося складним. Прогресивне дворянство так і не дочекалось обмеження самодержавства. Підкорені народи намагалися вирватися з неволі. Таку спадщину отримав цар *Микола II (1894–1917)*. Йому не вдалося подолати відсталості імперії. Понад те, Росію охопила загальна економічна криза, а після поразки у війні з Японією 1904–1905 рр. — криза політична. Зростала соціальна напруга. Бракувало лише спалаху до повстання. Цією іскрою стала жорстока розправа над робітництвом у Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 р. На площі перед Зимовим палацом за царським наказом розстріляли мирну демонстрацію. Вбили близько тисячі осіб, понад 5 тисяч поранили. «Кривава неділя» сколихнула російське суспільство. Країну охопила революція (1905–1907). Заворушення серед військових стали тією краплею, що змусила самодержця піти на поступки. 17 жовтня 1905 р. він видав маніфест, яким «дарував» демократичні свободи, а ще — дозвіл на вибори до першого представницького органу — Державної думи.

Депутати не могли похвалитися широкими повноваженнями. Через політичні причини цар розпустив три перші скликання Державної думи. Зокрема, її українським представникам не вдалося досягти будь-яких поступок. Тим часом революційний запал згасав, і уряд, оговтавшись, перейшов у наступ. Настав період реакції. Влада вдалася до переслідувань, репресій і навіть убивств. Активність пореволюційному налаштованих громадян звелася нанівець. Однак Росія дещо змінилася, адже народ отримав цінний досвід боротьби з режимом.

«Маніфестація 17 жовтня 1905 року», художник Ілля Рєпін, 1907–1911 рр.

Революція 1905–1907 рр. насамперед загострила селянське питання. Здійснити чергові перетворення доручили Петрові Столипіну (міністру внутрішніх справ, а згодом прем'єр-міністру). Його **селянська реформа (1906–1911)** мала на меті врешті вивести російське село з безнадійної середньовічної відсталості. Пропоновані зміни мали б втягнути селянство в капіталістичні відносини, що вже запанували у світі. Невже доля простолюду так турбувала владу? Насправді імператор хотів забезпечити собі прихильність підданих. Оскільки жителі й жительки сіл становили більшість населення Росії, такий проєкт виглядав логічно. У разі успішності нововведень самодержець міг би не хвилюватися про можливі масові протести. То що ж планувалося? Зруйнувати селянську общину та замінити її самостійним господарюванням. Отже, кожен селянин, розраховуючи на свій хист, ставав би фермером-підприємцем і монетизував би свою працю. Для цього вільними земельними угіддями наділяли всіх охочих. Вони могли зібрати наділи у «відруб» або й переселитись у власні володіння — *хутори*. Оскільки не завжди землі надавали поблизу місця проживання, селянство ще й освоювало незаселені простори Сибіру. Столипінські заходи могли б зробити аграрну галузь розвиненою і прибутковою. Однак руйнування селянської общини сприйняли з пересторогою. Російське суспільство виявилося до цього не готовим. Консерватори не розуміли ідеї загальнодоступної приватної власності. Радикали прагнули революцій, тому добробут звичайних людей був їм невигідний. У вересні 1911 р. в Києві вчинено замах на Петра Столипіна. По його смерті реформа зійшла нанівець. Лише на українських теренах, де збереглися традиції індивідуального господарювання, вона мала чималий успіх.

Міркуємо і діємо!

1. *Чому розпочалася революція 1905–1907 рр. у Росії? Як ви вважаєте, чому українці були представлені лише в I і II Державних думах? Обміркуйте в парах.* ***2.*** *У чому сутність післяреволюційної реакції в Російській імперії? Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся значення усталених словосполучень «столипінський вагон», «столипінська краватка».* ***3.*** *Чому російське селянство не відгукнулися на аграрні реформи Петра Столипіна, натомість їх позитивно сприйняли українські землероби?*

16.3. Яку зовнішню політику проводила Російська імперія?

Поразка у Східній війні похитнула становище Росії в Європі. Імперія залишалася в зовнішньополітичній ізоляції, до того ж утратила можливість безборонно втручатися в події на Балканах. Тому російські дипломати невпинно працювали над тим, щоб відновити статус потужної держави. Це їм вдалося. Завдяки старанності досвідченого й обережного міністра закордонних справ Олександра Горчакова, країна повернулась до великої політики й наприкінці XIX – на початку XX ст. узяла участь у формуванні блокової сис-

теми. Така російська настирливість неабияк бентежила конкурентів. Представники Троїстого союзу домагалися хоча б нейтралітету, якщо не підтримки. Також Франція докладала всіх зусиль, щоб знайти спільника у протистоянні з Німеччиною, і в результаті схилила на свій бік не тільки Росію, а й Велику Британію.

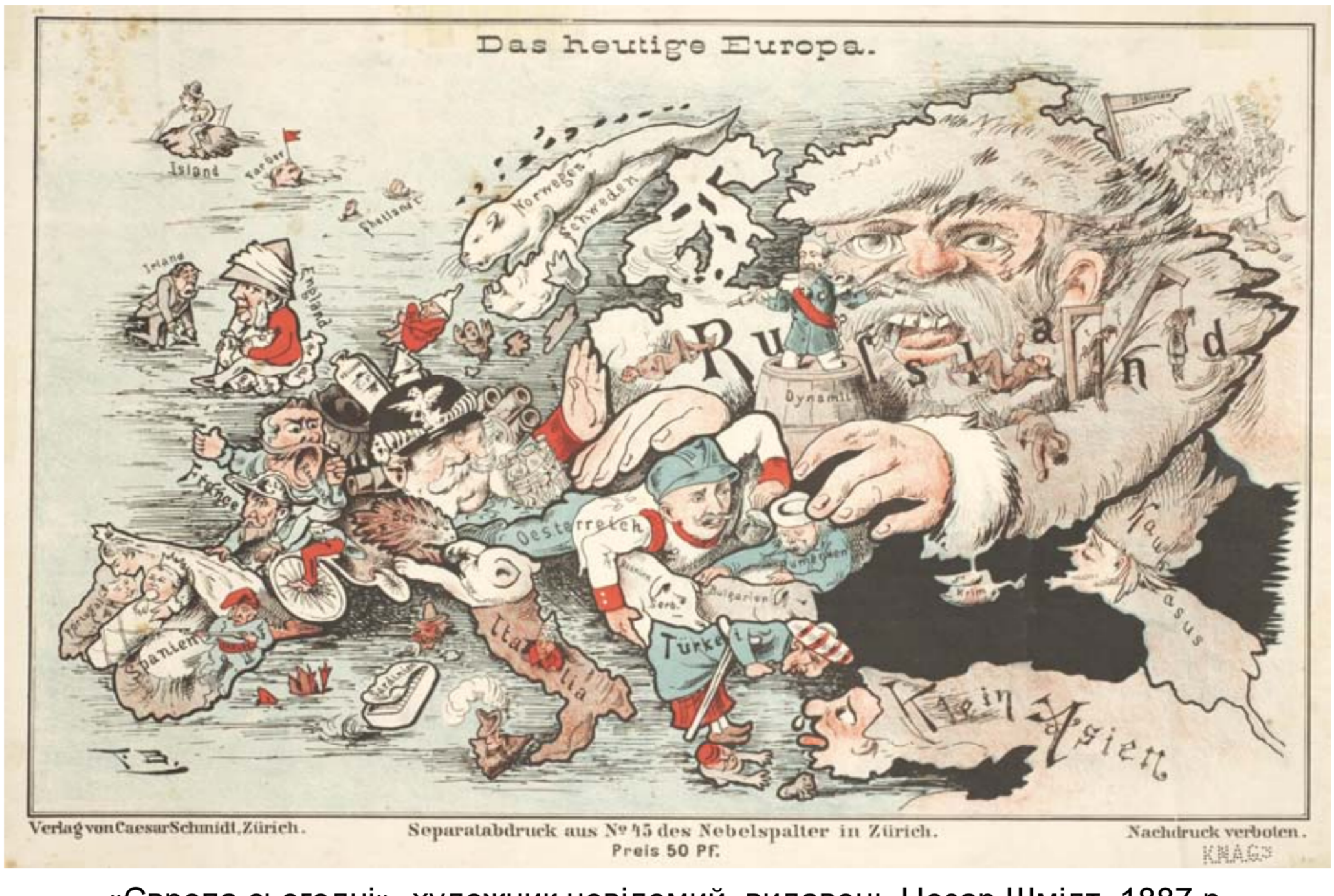

«Європа сьогодні», художник невідомий, видавець Цезар Шмідт, 1887 р.

Із кінця 70-х років XIX ст. Росія відновила експансію на Балкани і Закавказзя, які були володіннями Османської імперії. Після успішної війни (1877–1878 рр.) з османами росіянам дісталися деякі закавказькі міста з околицями. Водночас переможцям не вдалось відчутно просунутися на балканські території. Щоб заручитись підтримкою тамтешніх народів, російські пропагандисти використали ідею панслов'янізму — об'єднання слов'ян. Але, на відміну від демократичних, взаємоприйнятних варіантів, настійливо просували свій — єднатися під зверхністю самодержців. Це, звичайно ж, виявилося утопією, бо зріднити розмаїті культури та сформовані нації неможливо, однак тривалий час панслов'яністська ідея слугувала ширмою для загарбницьких ненаситних апетитів. Якщо ж розглядати східний напрямок, то після війн із Китаєм і Японією Росія захопила Приамур'я, Примор'я, острів Сахалін. Згодом під її вплив потрапила Монголія. В 1891 р. почалося будівництво Транссибірської залізниці, що значно полегшило освоєння та завоювання далекосхідних земель. Щоправда, в Азії російські інтереси перетнулися з британськими, однак це не завадило царській армії заволодіти неозорими середньо-

азійськими просторами — від Аральського моря до кордону Афганістану, від Каспійського моря до гірського масиву Тянь-Шань та Ірану.

Упродовж другої половини XIX ст. Росія «обростала» колоніями. Проте вони не розпросторювалися по світу, як у європейських державах, тому й управляти ними було «зручніше». Урядовці, численні чиновники проводили агресивну колоніальну політику, насаджуючи свої порядки і волю всім, кого вдалося підкорити. Показний лібералізм, до якого вимушено вдавалися царі-реформатори, аніскілечки не передбачав задоволення національних потреб підлеглих народів. Натомість вони відповідали непокорою та повстаннями. А як же демократичні гасла, народжені Французькою революцією? Хіба вони не вплинули на ставлення самодержців до підданих? На всі спроби національного самоусвідомлення, відродження, прагнення до відокремлення імперія відповідала незмінно — репресіями. Так, скажімо, російське військо жорстоко придушило польське повстання 1863–1864 рр. Несміливі напівлегальні просвітницькі наміри українських громад закінчилися заборонами повсюдного вживання рідної мови. За найменші прояви самовизначення переслідували білорусів, литовців, латишів, естонців. Хіба що фінам надали дещо на зразок автономії, а до прибалтійських німців демонстрували навіть певну культурну й релігійну терпимість. Хоча це були радше винятки із правил ведення російської імперіалістичної політики.

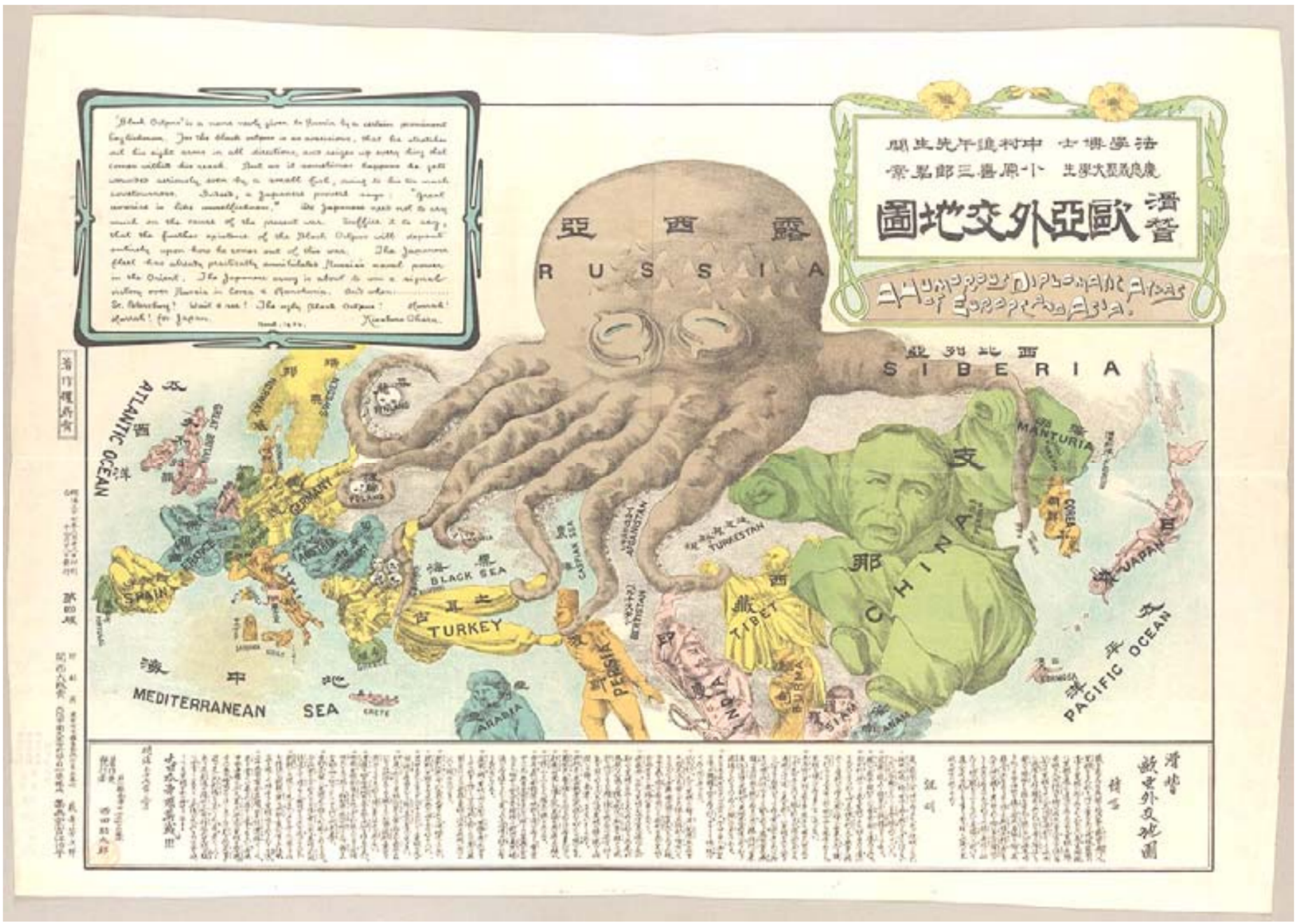

«Мапа Євразії з російським восьминогом», автор Кісабуро Охара, 1904 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Обговоріть у групах. Чому Франція та Велика Британія домагалися союзницьких відносин із Росією, натомість Німеччина й Австро-Угорщина уникали домовленостей із самодержцем Миколою II?* ***2.*** *Розкажіть про перебіг відносин Росії з Османською імперією. Чому російські правителі активно цікавилися балканським питанням?* ***3.*** *Розгляньте мапи-карикатури. Як їхні автори відобразили зовнішньополітичні наміри та дії Російської імперії? Доведіть фактами.*

У той час, коли у світі…	***Тоді на теренах України…***
19 лютого (3 березня) 1861 р. — ухвалення маніфесту про скасування кріпосного права в Росії	**26 лютого (10 березня) 1861 р.** — помер Тарас Шевченко
1905–1907 рр. — розгортання революції в Росії	**1905 р.** — видання в місті Лубни першої українськомовної газети «Хлібороб», заснування в місті Одеса товариства «Просвіта»

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/aRmX3lo
16.1. Геноцид черкесів.

Корисна гра:
https://cutt.ly/ZtlCmK1Y

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Розташуйте дати «великих реформ» у Росії в хронологічній послідовності. Складіть із ними 2–3 хронологічні задачі. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про експансіоністські наміри Російської імперії.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте слова і словосполучення «великі реформи», «хутір», «відруб», «експансіонізм», «колоніальна імперія». Укладіть із них «асоціативні грона». **4.** Проаналізуйте причини й наслідки «великих» реформ 1860–1870-х рр., Російської революції 1905–1907 рр., столипінських реформ. **5.** Оцініть міжнародне становище Росії впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Доберіть аргументи й факти для підтвердження своїх оцінок.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Об'єднайтеся в групи. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про мотиви убивств імператора Олександра II та прем'єр-міністра Петра Столипіна. Обговоріть версії в класі.

§ 17. Австро-Угорська та Османська імперії

Чи знаєте ви, що…

… впродовж другої половини XIX – початку XX ст. депутатами австро-угорського парламенту постійно обирали українців: у верхній палаті (панів) засідали митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький, науковець Іван Горбачевський, педагог Олександр Барвінський; у нижній палаті (послів) з 1861 р. по 1906 р. — від 10 до 14 депутатів українського походження, після 1907 р. — до 32 осіб, а в 1910 р. віцепрезидентом палати послів обрали українця Юліана Романчука;

… Михайло Чайковський, нащадок гетьмана Івана Брюховецького, політик, письменник, представник «української школи» в польській літературі XIX ст., автор творів «Козацькі повісті», «Гетьман України», відомий також як Мехмет Садик-паша, сформував козацький корпус, що впродовж 1853–1877 рр. героїчно воював на боці Османської імперії, зокрема проти російської армії.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Дуалістична монархія (від слів: латинського «дуаліс» — «двоїстий» та давньогрецьких «монос» — «один» і «архе» — «влада») — 1) державне правління, за якого разом із монархом правлять парламент і уряд, при чому глава держави призначає та контролює урядовців, а також володіє правом вето на закони, ухвалені парламентарями; 2) в іншому значенні — Австро-Угорщина, що складалася з двох автономних частин — Австрійської імперії та Угорського королівства під владою єдиного монарха.

«Пробудження Азії» — поняття, що ним деякі, зокрема соціалістичних поглядів історики називають період (від початку XX ст. до закінчення Другої світової війни) національно-визвольних рухів народів Азії.

17.1. Як Австрійська держава перетворилася в дуалістичну імперію?

«Весна народів» виснажила Австрійську монархію. Саме в такий непростий час її очолив молодий та амбітний **Франц-Йосиф I (1848–1916).** Незважаючи на відносне затишшя, його багатонаціональна країна повільно занурювалася в політичну та економічну кризи. Окремі її провінції дуже різнилися темпами й рівнями промислового розвитку, через що виникали внутрішні суперечності. Зовнішні обставини теж складалися несприятливо. Позаяк італійці об'єдналися, деякі їхні терени позбавилися австрійського підпорядкування. Загальнонімецької першості активно домагалася Пруссія. (Річ у тім, що в Німецькому союзі, створеному 1815 р., Австрія числилася лише однією із 41 (згодом 35) його суб'єктів.) Тому натискові амбітного Берліна спокійний Відень протистояти не міг і поступово втрачав позиції. Поразка 1866 р. в семитижневій війні з пруссами ще дужче ослабила австрійців. Також не згасали національно-визвольні рухи чехів, поляків, хорватів. Але найбільшу небезпеку становили сепа-

ратистські настрої угорців. Здолати їх силою зброї австрійцям не вдалося. Довелося йти на поступки. Таким компромісним рішенням виявилося виокремлення в межах Австрійської монархії автономного Угорського королівства. Після ухвалення Конституції в **1867 р.** на політичній мапі світу з'явилася **Австро-Угорщина**. Австрійський імператор отримав титул короля Угорщини. Угорці набули широких прав, власні уряд і парламент. Отже, «переформатована» країна стала **дуалістичною (двоєдиною) монархією**, федерацією Австрії та Угорщини, гаслом якої слугували слова: «Неподільні й нерозлучні».

Перетворення на дуалістичну дозволило імперії Габсбургів втримати статус великої держави. Демократичні свободи, рівність громадян перед законом, недоторканність приватної власності, відповідальність урядів як Австрії, так і Угорщини, перед парламентами забезпечували вдаваний спокій. Імперія, за словами Нормана Дейвіса, дедалі більше нагадувала «слов'янський будинок із німецьким фасадом». Правління Франца-Йосифа I для багатьох стало символом урівноваженості, хоча він називав себе «останнім монархом старого стилю». На його територіях співіснували сповідники чотирьох напрямів християнства, а також юдаїзму та ісламу. Два народи утримували панування над дев'ятьма (українцями, поляками, чехами, румунами, хорватами, словаками, сербами, словенцями та італійцями, які сукупно становили 56 % населення, утім не маючи вирішальних політичних впливів). Загалом, Австро-Угорщина розвивалася суперечливо. Її столиця з неймовірним поєднанням народів, релігій і поглядів перетворилася в осередок прогресу і вільнодумства. Зокрема, видатні художники Густав Клімт, Егон Шіле пропагували мистецтво свободи. Розвитку культури сприяли й іммігранти, яких вабила віденська атмосфера. Та чи всім це було до вподоби? В 1897 р. бургомістром обрали Карла Люґера. З його іменем пов'язують розвиток віденського трамваю, електрифікацію та газифікацію міста. Однак очільник ненавидів «приїжджих» та їхні нові задуми і одним із

перших висунув моторошну ідею чистоти німецької нації, яка, утвердившись, стрясла світ у першій половині XX ст.

Після смерті Франца-Йосифа I австро-угорський престол мав би посісти *кронпринц* (наступник) *Франц-Фердинанд*. Прогресивний і далекоглядний політик, прихильник лібералізму, він чудово розумів, що, не зважаючи на показову стабільність, імперія поволі наближалась до краху. Ще не вступивши на трон, прагнув реформувати її на зразок США. Та, на жаль, початок XX ст. не сприяв виваженим рішенням, поступкам і компромісам. То був період радикалізму, екстремізму і терору. *28 червня 1914 р.* в місті Сараєво активіст націоналістичної організації «Молода Боснія» *Гаврило Принцип* убив спадкоємця престолу Австро-Угорщини. Ця подія не тільки стала приводом до початку Першої світової війни, а й назавжди змінила світ. У 1916 р. імператор Франц-Йосиф I помер уві сні. А от епоха, яку він уособлював, відходила під страхітливий воєнний гуркіт, захлинаючись людською кров'ю.

Міркуємо і діємо!

***1.** Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела інформації, складіть історичний портрет Франца-Йосифа I. **2.** Передбачте ймовірні наслідки ідеї Карла Люґера про чистоту німецької нації. **3.** З'ясуйте значення слова «терор». Згадайте гучні політичні вбивства другої половини XIX – початку XX ст. Чи можна стверджувати, що саме в цей період зародився політичний тероризм?*

17.2. Як модернізувалася Османська імперія?

У XIX ст. індустріалізація, демократизація, формування громадянського суспільства стали явними ознаками модернізації. Однак не всі великі держави встигали за шаленими темпами перетворень. Деякі з них занепадали і переставали відігравати провідні ролі. Така доля спіткала й Османську імперію. Ще наприкінці XVIII ст. спроби модернізувати військо зустріли опір з боку яничар, які не хотіли втрачати свого привілейованого становища. Султан *Махмуд II (1808–1839)* укомплектував професійну армію, оновив державний апарат і адміністративний устрій, узаконив право приватної власності на землю. За *Абдул-Меджида I (1839–1861)* впорядковано законодавчу, фінансову та освітню галузі, розгорнулося промислове будівництво, з'явилися залізниці, телеграф. Проголошено рівність усіх перед законом. Відповідно до Конституції 1876 р. держава ставала конституційною монархією. Розпочались засідання парламенту, упроваджували деякі демократичні свободи. Однак ці перетворення консерваторам здавалися надто прогресивними. Суспільство розкололося. Реформи *Абдул-Гаміда II (1876–1909)* супроводжувались палкими дискусіями між прихильниками і противниками. Новації то вводили, то скасовували. Згодом султан установив диктатуру.

У *1908 р.* вибухнула *Молодотурецька революція*. Її організували військові та представники інтелігенції. Головна їхня мета — повалення деспотичної влади султана Абдул-Гаміда II, повернення до Конституції 1876 р. Очолив революціонерів Ахмед Реза, і вони перемогли. Молодотурки повернули конституційну монархію, сформували новий уряд. Однак їм не вдалося модернізувати Батьківщину, звільнитися від європейської економічної залежності та врятувати Османську імперію від загибелі.

Листівка з гаслом «Хай живе Батьківщина, хай живе нація, хай живе свобода» турецькою (османською) та французькою мовами, автор невідомий, 1908 р.

Алегоричне зображення Молодотурецької революції, літограф Сотіріс Хрістідіс, 1908 р.

Урядовці й фінансисти Великої Британії та Франції, запропонувавши допомогу, зуміли встановити певний контроль над економічним життям країни. Вона ж відчайдушно боролася за свою державність, однак на початку XX ст. міжнародна ситуація ускладнилася. Жодні спроби реформування не могли вберегти Османську імперію, час існування якої добігав кінця.

Міркуємо і діємо!

1. *Розкажіть про модернізаційні заходи, здійснені очільниками Османської імперії.* ***2.*** *Спираючись на текст параграфа та ілюстрації, установіть причини і наслідки Молодотурецької революції.* ***3.*** *Чому Молодотурецька революція не змогла врятувати Османську імперію від кризи? Обміркуйте в парах.*

17.3. Які незалежні держави утворилися на Балканах?

За національним і релігійним складом Османська імперія вирізнялася строкатістю. На її балканських територіях зазвичай було неспокійно через потужні національні рухи, підтримувані Росією. Влітку 1875 р. в Боснії та Герцеговині спалахнуло повстання. Воно й започаткувало Балканську (Східну) кризу (1875–1878), що послугувала приводом до чергової російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Перемогу росіян зафіксовано в умовах *Сан-Стефанського договору* (*лютий 1878 р.*). У червні-липні того року на *Берлінському конгресі*

Велика Британія та Австро-Угорщина, для яких посилення Російської імперії несло серйозні загрози, домоглися перегляду сан-стефанських домовленостей, про що ви дізнаєтеся далі.

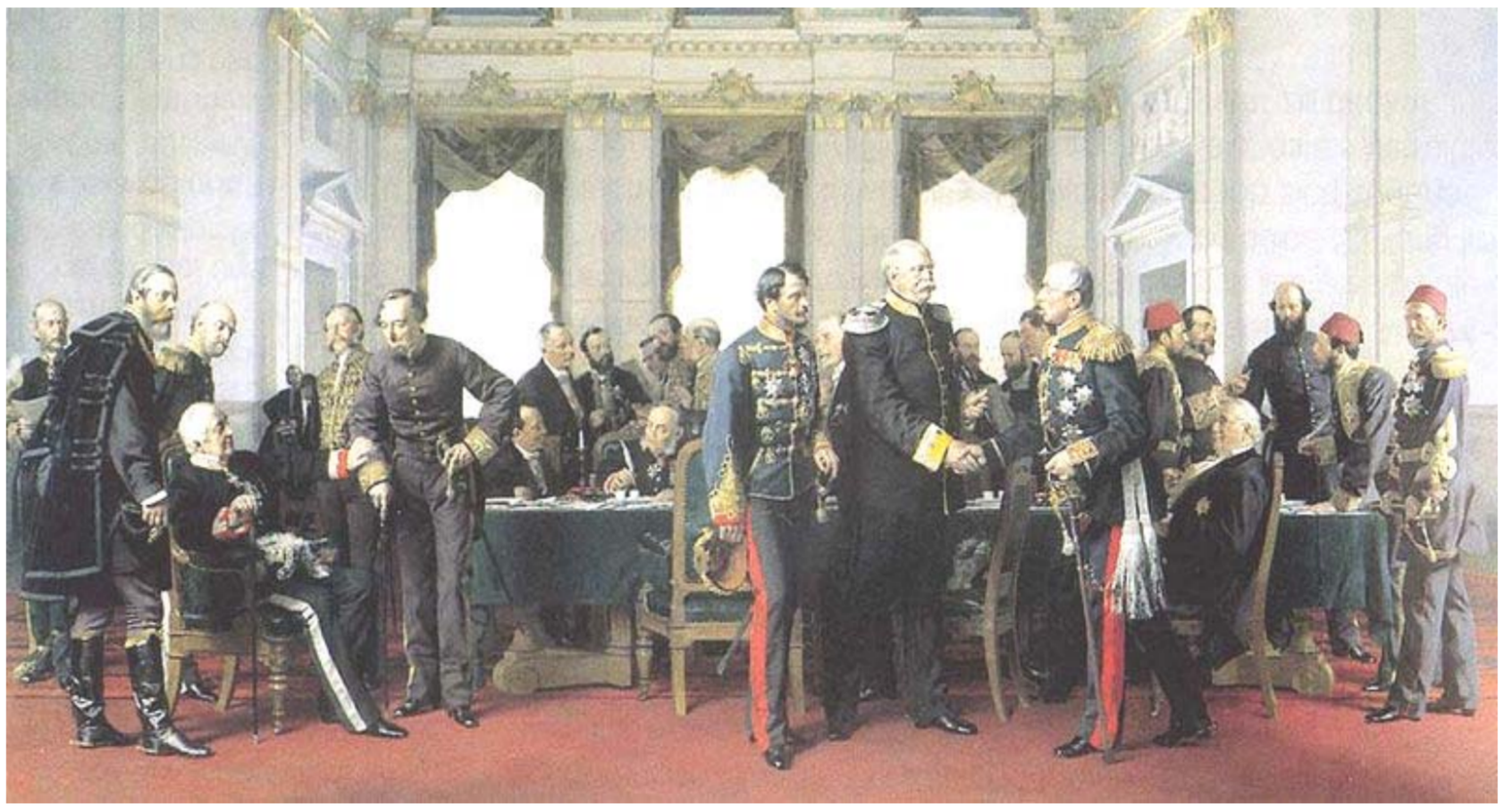

«Берлінський конгрес», художник Александр Антон фон Вернер, 1881 р.

Мовою історичного джерела

Із російсько-османського мирного договору, містечко Сан-Стефано (передмістя Стамбула), 19 лютого (3 березня) 1878 р. (переклад з англійської авт. кол.): «Ст. 2. Пишна Порта визнає незалежність князівства Чорногорії... Ст. 3. Сербія визнана незалежною... Ст. 5. Пишна Порта визнає незалежність Румунії... Ст. 6. Болгарія утворює самоврядне Князівство, що платить данину, із християнським урядом і власним військом. <…> Остаточні кордони Болгарії будуть встановлені спеціальною російсько-османською комісією до звільнення Румунії російською імператорською армією. Ст. 24. Босфор і Дарданелли будуть відкриті, як під час війни, так і під час миру, для торговельних суден нейтральних держав, що прибувають із російських портів або відправляються до них. Пишна Порта зобов'язується надалі не <…> блокувати порти Чорного та Азовського морів...» (Університет Орегону. URL: https://cutt.ly/EtmtncNZ)

Як же склалася подальша доля держав, що утворилися на Балканах? Усі ті, які за умовами Берлінського конгресу отримали незалежність, не маючи досвіду державотворення, зіштовхнулись із серйозними внутрішніми та зовнішніми проблемами. Болгарія, як автономне князівство, потрапила під російський вплив. Серби, сподіваючись на допомогу, уклали угоду з Австро-Угорщиною, але умови цієї угоди важко було назвати партнерськими. Відстала Чорногорія теж не могла опиратися наполегливим сусідам. Румунія бажала розширити територію, приєднавши Трансильванію, Бессарабію, Буковину, однак не мала для цього достатніх ресурсів. Греція, здобувши незалежність ще в 1829 р., також домагалася перегляду кордонів.

Отож Османська імперія розпадалася. Поява новопосталих держав неминуче породжувала боротьбу між велетами міжнародної полі-

тики за можливість перетворити Балкани на зони впливу. Півострів став «пороховим льохом» («пороховою діжкою») Європи. Ситуація загострилася до краю. Світ готувався до війни.

Міркуємо і діємо!

1. *У чому сутність Балканської (Східної) кризи другої половини XIX ст.?* ***2.*** *Послуговуючись мапами з підручника, покажіть країни Балканського півострова, які здобули / отримали незалежність до 1914 р.* ***3.*** *Чому на початку XX ст. і згодом Балканський півострів називали «пороховим льохом» («пороховою діжкою») Європи? Аргументуйте свої пояснення фактами.*

У той час, коли у світі…	*Тоді на теренах України…*
1867 р. — утворення Австро-Угорської імперії	**1868 р.** — заснування народовцями товариства «Просвіта» у Львові
1908 р. — розгортання Молодотурецької революції в Османській імперії	**1908 р.** — заснування таємної позапартійної громадсько-політичної організації — Товариства українських поступовців

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/LRmCi8r
17.1. Імператриця Сісі.

Корисна гра:
https://cutt.ly/3tlCWOHs

Перевірте себе!

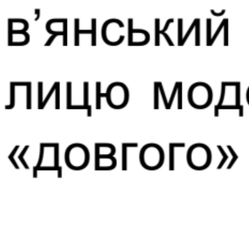

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Послуговуючись мапою, розкажіть про територіальні зміни в Австро-Угорській та Османській імперіях упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте поняття «дуалістична імперія», «пробудження Азії». Чи доречно вживати друге словосполучення щодо Османської імперії? **4.** Оцініть внесок Франца-Йосифа I в модерну історію Австро-Угорщини. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про ставлення українців до імператора. У чому відмінності між ставленнями пересічних селян чи містян та громадсько-політичних діячів?

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Взаємонавчаючись у групах: а) проаналізуйте складові Молодотурецької революції; б) поясніть твердження Нормана Дейвіса про Австро-Угорщину як про «слов'янський будинок із німецьким фасадом». **6.** Колективно укладіть порівняльну таблицю модернізаційних реформ в Австро-Угорській та Османській імперіях упродовж «довгого» XIX ст.

§ 18. Японія та Китай

Чи знаєте ви, що…

… упродовж кінця XVIII – XIX ст. значний внесок у дослідження Китаю зробили: уродженець міста Ніжин, російський історик Микола Бантиш-Каменський; уродженець Полтавщини, мандрівник і китаєзнавець Георгій Тимківський; уродженець Чернігівщини, дипломат, секретар російського посольства в китайській столиці Іван Коростовець;

… уродженець Київщини, лікар Йосип Войцеховський відзначився в боротьбі з холерою, за що йому ще за життя встановили пам'ятник у місті Пекін;

… кінцем XIX ст. датується одна з перших згадок про Україну в японських книжках, зокрема в енциклопедії «Кодзіруйен» («Сад старожитностей») у розділі «Дипломатія» в статті «Росія» описано захоплення росіянами козаків.

18.1. Як розвивалися Японія і Китай у другій половині XIX ст.?

У доколумбовому світі Азію вважали одним із найпрогресивніших і найрозвиненіших регіонів на Землі. Опісля обставини склалися так, що першість дісталася Європі. Саме Європейській (Західній) цивілізації судилося стати *глобальною* (всеохопною). Проникаючи у всі куточки відомого їм світу, європейці, звичайно ж, спрямовували свої погляди і на Схід. Багатства та ресурси робили Азію привабливо бажаною для колонізаторів, однак існування тут розвинених держав виявилося значною перешкодою для завоювань. Азійці чинили всілякий спротив експансіоністським намаганням. Лише в другій половині XIX ст. неймовірною ціною Велика Британія змогла остаточно підпорядкувати Індію. А от Японію і Китай, незважаючи на всі зусилля, остаточно підкорити так і не вдалося.

Країна Вранішнього (Світанкового) Сонця — саме так назвали Японію китайці. Цю поетичну назву, вочевидь, підказало розташування. В умовах відрізаності від континенту, на островах, у стані постійної «війни» із «власною землею» формувався національний характер японців. Витривалі та наполегливі, вони зуміли протистояти настирливому європейському натискові. Для цього вдалися до *самоізоляції*. Японці боялися проникнення західних впливів, особливо християнства, вважаючи, що саме воно здатне розладнати їхнє суспільство, і «закрилися». Це рішення, як вам відомо, ухвалив у XVII ст. *сьоґун* (голова уряду) Токуґава Ієясу. Виняток зроблено лише для нідерландців, яким дозволили торгувати в порту Наґасакі. Окрім того, відгороджуючись, японці оберігали свої традиції, що їх шанують дотепер. Але наприкінці XIX ст. світ став затісним. Від політики самоізоляції відмовилися всі. Японія не була винятком.

Як велика і впливова держава Далекосхідного регіону, розвивався Китай. Ви, мабуть, пам'ятаєте, що китайці першими винайшли порох, папір і друкарський верстат. Однак вони майже не скористалися,

зокрема, двома останніми винаходами, що згодом здійснили інформаційну революцію у Європі та допомагали європейцям займатися просвітництвом на захоплених територіях. У 1757 р., остаточно закрившись від решти світу, Китай відгородився й від прогресивних змін. Урешті країна перетворилась на відсталу напівколонію. Величезна і багата, вона не давала спокою амбітним європейським імперіям, які неодноразово намагалися встановити і посилити свій вплив у Піднебесній. Так відбулися дві *опіумні війни* (у 1839–1842 рр. з Англією та у 1856–1860 рр. з Англією і Францією), після яких китайці вимушено «відкрилися». На той час їхня Батьківщина перебувала у глибокій кризі: маньчжурська династія поступово занепадала; населення бідніло внаслідок економічної експансії європейців; демократія, капіталізм і технології майже не проникли в китайське традиційне суспільство. Як і у випадку з Японією, ізоляційна політика себе не виправдала.

Мовою історичного джерела

Із книжки Генріха Дюмолара «Японія. Політичне, економічне і соціальне становище країни», 1904 р. (переклад із французької авт. кол.):
«…Уявіть собі квартал із рядом халуп кількістю 400 або 500, напівзруйнованих і невимовно брудних, струмки якоїсь клейкої і смердючої рідини, що текли з усіх боків, зігнилі трупи щурів і <…> худі постаті нещасних людей, які в цих халупах знаходять собі єдиний притулок…
…На просторі кількох квадратних футів, вкритому брудним і подертим солом'яним килимком, де вовтузяться маленькі діти, живе ціле сімейство. Так зване "хібаті", у якому жевріють кілька вуглин, і незмінний в усіх халупах "буцудан" — маленький, розміщений над дверима буддистський вівтар, до якого в тяжкі хвилини звертаються погляди нещасних, — ось і все облаштування халуп. Всі будинки цього кварталу належать підприємцям, які всіляко примудряються мати з них значний дохід…» (Інтернет-архів. URL: https://cutt.ly/TtmyMsgL)

Міркуємо і діємо!

***1.** Назвіть плюси й мінуси політики самоізоляції для розвитку Японії та Китаю. Покажіть ці країни на мапі, на глобусі. **2.** Прочитайте уривок зі спогадів Генріха Дюмолара. Що він розповідав про облаштування міських вулиць у Японії? Які чинники впливали на повсякдення японців? **3.** Поміркуйте, чим Китай міг приваблювати лідерів європейських країн? Які з них змагалися за впливи на Піднебесну?*

18.2. Які реформи здійснив імператор Мейдзі в Японії?

Із другої половини XIX ст. Японія потрапила в поле зору США, які впевнено рухалися до світового лідерства й визначили сферами свого впливу Латинську Америку і Далекий Схід. Отож, у 1854 р., під натиском «переконливих аргументів» американських гармат Країна Вранішнього Сонця відкрила кордони. Це одразу погіршило її внутрішнє становище. У 1863–1868 рр. між світською і релігійною владами, що їх уособлювали сьоґун Іємоті та імператор Комей, роз-

горілася громадянська війна. Вона закінчилася після приходу до влади нового імператора, який зумів розгромити військо сьоґуна і захопити його столицю, місто Едо (Токіо). Відтак світська й релігійна влада об'єднались, а Японія ступила на шлях модернізації. Новопосталий «небесний господар» **Муцухіто** започаткував період «освіченого правління» — **Мейдзі (1868–1912).**

«Протистояння нового і старого на початку "доби" Мейдзі в Японії», художник невідомий, близько 1870 р.

«Портрет імператора Мейдзі», фотограф Учіда Куїчі, 1873 р.

Імператор Мейдзі, впроваджуючи радикальні зміни майже у всіх галузях, ураховував і досвід європейських країн, і особливості своєї. За **адміністративною** реформою (1870–1872) Японію поділили на префектури, а князівства ліквідували. Таким чином подолали роздробленість та усунули від влади князівські клани, які противилися нововведенням. Провели й **аграрну** реформу (1872–1873), остаточно ліквідувавши середньовічні пережитки. Селянство отримало землю, а разом із нею змогу долучитися до товарно-грошових відносин. Ті, які не витримували конкуренції, згодом поповнили робітничу верству. Модернізуючи **фінансову** систему, у 1868 р. увели в обіг нову грошову одиницю — єну. Того ж року взялися за перетворення в **армії**. Її укомплектували за європейським зразком, упровадивши загальну військову повинність. Водночас зберегли дух і вишкіл самурайства. Створили спеціальні військові освітні заклади. У 1872 р. почали реформувати **освіту**. Відкрили мережу початкових шкіл та універси-

тети. Велику увагу приділяли національному вихованню молоді, її відданості імператору й Батьківщині. Щоб стимулювати промисловість, вдалися до всіляких заохочень і пільг. У 1890 р. набула чинності Конституція Великої Японської імперії. Згідно із цим Основним Законом правління країни набувало форми обмеженої монархії, але з широкими правами для імператорів. Завдяки реформам Японія перетворилася на модерну державу зі злагодженим управлінням, розвиненою промисловістю, боєздатною армією. Імперія набувала значущості не лише на Далекому Сході, а й загалом у світі.

«Імператори та президенти обговорюють майбутнє світу»,
автор невідомий, між 1902–1903 рр.

Країна Вранішнього Сонця впевнено й активно розпочала територіальну експансію. Спершу японська армія проникла в корейські землі. Далі вона здобула перемогу у війні з Китаєм (1894–1895), захопивши острови Тайвань, Пенху, Ляодунський півострів. Укладено вигідні для Токіо торгові угоди, а значну контрибуцію, отриману від китайців, спрямовано на промисловість і військо. Натхненна такими успіхами, Японія зважилася на війну з могутнішим конкурентом — Росією (1904–1905). І знову блискуча перемога! Колись невелика острівна країна перетворилась у могутню колоніальну імперію.

Міркуємо і діємо!

1. *Розкажіть про реформи Мейдзі, розглянувши картину «Протистояння нового і старого…». **2.** Зіставте та порівняйте перетворення, що їх здійснили імператори Муцухіто й Олександр II. Чому обидва правителі вдалися до корінних змін у своїх країнах? **3.** Розгляньте ілюстрацію «Імператори та президенти…». Послуговуючись QR-кодом та пошуковими системами інтернету, увідповідніть (позначені числами) портрети найвідоміших діячів з їхніми іменами й прізвищами. Як ви вважаєте, навіщо вони зібралися за круглим столом із глобусом у центрі?*

18.3. Як розгорталася Сіньхайська революція в Китаї?

Відсталість Китаю, а передусім недієздатність його влади сприяли зростанню соціальної напруги, яка вилилася в протести, повстання й революції. Ще в 1840–1850-х рр. країною поширився рух *тайпінів*, натхненником і очільником якого став *Хун Сюцюань (*1814–†1864)*. Його погляди базувались на суміші утопічних ідей із християнства та конфуціанства. Він закликав до повстання з метою повалення влади імператора й проголошення «царства рівності» («тайпін тяньго»). Спочатку тайпіни здобули низку перемог і навіть утворили власне омріяне «царство» із центром у місті Нанкін. Щоправда, наступні спроби запровадити нереальні порядки провалилися. Європейські

держави, насторожені розмахом повстання, втрутилися в його події. У 1864 р., скориставшись зовнішньою допомогою, імператор не лише здолав бунтівників, а й повернув втрачені регіони. Проте це призвело до ще більшого засилля іноземців. А невдача у війні з Японією (1894–1895) оголила всі проблеми Китаю. Цим скористалися європейські правителі, розділивши китайські терени на сфери впливу.

Питання реформ та модернізації Піднебесної стали надважливими. Мислитель Кан Ювей переконував чиновників у необхідності оновлення. Він навіть здійснив спробу втілити свої задуми. Однак через державний переворот і побоювання за життя втік за кордон, у Японію. Наприкінці XIX ст. набув поширення рух *іхетуанів*, яких у Європі називали «боксерами». Вони вважали іноземців причиною всіх нещасть. За невтручання влади захопили столицю Пекін, де влаштували європейцям жахливу різанину. У відповідь одразу вісім великих держав увели власні війська в Китай, чим ще більше загнали його в залежність ізовні. 7 вересня 1901 р. підписано багатосторонній Пекінський протокол, згідно з яким іноземним військам надавалося право залишатись у Пекіні. Крім того, Китай повинен був виплатити 333 млн доларів за причинені повстанням збитки і надіслати в Японію та Німеччину посланців з вибаченнями за вбивства їхніх дипломатів.

«Китай — пиріг королів та імператорів», художник Анрі (Жак) Мейєр, 1898 р.

«Імператриця Ци Сі», фотограф Юнлінь, 1903–1904 рр.

На початку XX ст. Маньчжурська династія вичерпала свою спроможність, а сили, які прагнули оновлення Китаю, діяли дедалі рішучіше. Їхнім ідеологом був **Сунь Ятсен (*1866–†1925)**. Він розробив і обстоював «три народні принципи»: *націоналізм, народовладдя, народний добробут*. Остерігаючись революції, імператриця Ци Сі погодилася на реформи. Консервативні китайці сприйняли їх зі спротивом. А після смерті правительки перетворення узагалі призупинили. Почалась революція, що її іменували **Сіньхайською**, бо **1911 р.** за китайським календарем звався «сіньхаєм». Революціонери, очолювані Сунь Ятсеном, захопили місто Нанкін і проголосили Китайську республіку. Їм протистояли монархісти, якими керував генерал *Юань Шикай*. Події розгорталися на ко-

ристь обох сторін почергово. У березні 1912 р. ухвалено Конституцію, що узаконила республіканську форму правління. У 1913 р. розпочав засідати парламент. Попри це, політичні пристрасті вирували. Вдавалися навіть до убивств. Урешті Юань Шикай набув диктаторських повноважень, однак не наважився відновити монархію. В такому неспокої Китай зустрів Першу світову війну. Закрита від світу, відстала й слабка держава, що противилася модернізації... Піднебесна не змогла повторити досвіду сусідньої Японії, яка, не боячись *вестернізації* («західного впливу»), зустріла світовий конфлікт «у повній бойовій готовності».

Поштова марка з портретом Сунь Ятсена, 1949 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Чому в Китаї набув поширення рух тайпінів? Чому вони зазнали поразки? До яких наслідків призвели дії іхетуанів?* ***2.*** *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся значення слова «вестернізація». Обміркуйте відповідь на запитання: «Чи можлива була модернізація Китаю без його вестернізації?».* ***3.*** *У чому сутність «народних принципів» Сунь Ятсена? Чи перемогла Сіньхайська революція?*

У той час, коли у світі…	***Тоді на теренах України…***
1868 р. — започаткування реформ Мейдзі в Японії	**1861 р.** — започаткування діяльності Галицького крайового сейму
1911 р. — розгортання Сіньхайської революції в Китаї	**1911 р.** — запровадження земств на території Правобережної України

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/sRmCfOT
18.1. Китайське літочислення.

Корисна гра:
https://cutt.ly/ptICTHhC

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Укладіть у зошиті синхроністичну таблицю подій, що відбулися в Японії і Китаї впродовж другої половини XIX – початку XX ст. **Б.** Послуговуючись текстом параграфа і мапою чи глобусом, розкажіть про територіальні зміни в Японії та Китаї напередодні Першої світової війни.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте поняття «“доба” Мейдзі», «Сіньхайська революція». Чи узгоджуються вони зі словосполученням «пробудження Азії»? **4.** В енциклопедіях діяльність імператора Муцухіто оцінена так: «Він перетворив відсталу федеративну аграрну країну в передову унітарну індустріальну державу». Доведіть чи спростуйте справедливість цієї оцінки.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. У парах проаналізуйте причини відмінностей у темпах розвитку держав Європи, Америки й Азії. **6.** У групах обміркуйте, чому Сунь Ятсена називають «Конфуцієм у політиці». Послуговуючись пошуковими системами інтернету, довідайтеся, як сучасні китайці увічнюють пам’ять про цього діяча. Доберіть 2–3 ілюстрації для унаочнення відповідної інформації, яку повідомте в класі.

Практична робота «УКРАЇНА В СКЛАДІ ІМПЕРІЙ: РЕВОЛЮЦІЇ, РЕФОРМИ, МОДЕРНІЗАЦІЯ»

1. Міркуємо і діємо!

Прочитайте уривки з публікацій істориків. Обміркуйте відповіді на запитання і виконайте завдання, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За необхідності послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

І. «…У квітні 1848 року, під час … подій “Весни народів”, у Львові Головна Руська рада обрала синьо-жовтий прапор символом національного руху. Уперше він замайорів над львівською Ратушею в червні того року. Саме відтоді поєднання синього й жовтого закріпилося як національні барви українців…» (Синьо жовтий стяг: історія Державного Прапора України. *Верховна Рада України.* 2025. 23 серпня**)**

ІІ. «…На перших виборах до австрійського парламенту — Державної ради — обрано 96 послів від Галичини (рейхстаг загалом налічував 383 депутати). … Серед них … 35 русинів-українців (23 селянина, 8 священників та 4 представники інтелігенції). … Українському представництву … вдалося вибороти право на перекладача, навіть на державному забезпеченні. … Перша сесія … парламенту тривала з 10 липня до

1 листопада 1848 р. … За повернення панщини, скасованої цісарським патентом від 17 квітня 1848 р. у Галичині, ніхто вже не наважився виступати, але про … відшкодування суперечки тривали більше місяця…» (Кавацюк Д. Перший парламентський досвід русинів-українців Галичини в австрійському парламенті (1848–1849 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* 2019. № 32. С. 35–37)

III. «…Беручи до уваги, з одного боку, нинішній тривожний стан суспільства, збуреного політичними подіями, а з іншого боку, беручи до уваги, що питання про навчання грамотності місцевими говірками не отримало ще остаточного вирішення в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне … надати розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропуск же книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити. Це розпорядження було подане на найвищий розгляд царя імператора і Його Величність зволив надати йому своє монарше схвалення…» (Сюндюков І. Ще раз про Валуєвський циркуляр. *День.* 2013. № 125. 18 липня. Переклад із російської авт. кол.)

IV. «…Емський акт … — таємне розпорядження про повну заборону українського письменства, підписане імператором Олександром II у німецькому курортному містечку Емс (нині м. Бад-Емс, Німеччина). ... Емський акт заборонив друкувати українською мовою оригінальні та перекладні твори (навіть тексти до нот), завозити українські книги й брошури, надруковані за кордоном, ставити українські вистави, влаштовувати концерти українських пісень та декламацій. Призвів і до заборони діяльності громад, … закриття наукового осередку тодішнього українофільства — Південно-Західного відділу Російського географічного товариства — та прихильної до українців газети “Кієвскій тєлєґраф”; зазнали репресій від царських властей і деякі професори Київського університету…» (Сарбей В. Емський акт 1876. *Енциклопедія історії України:* Т. 3: Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. С. 37)

V. «…Попри незавершеність революція 1905 року стала поворотним моментом в історії українського національного руху Російської імперії. Це був перший випадок, коли українським діячам вдалося понести ідеї в народ і випробувати їхню силу та популярність. Уперше їм було дозволено звернутися до мас українською мовою й використовувати засоби масової інформації... Вони формували українські клуби та засновували осередки товариства “Просвіта” по всій Україні. Українофіли старих часів могли лише мріяти про такий прорив у суспільний простір. Українські діячі дійсно змогли багато зробити за короткий період. Але кінець революції, а потім реакційна політика імперської влади, що спиралася на радикальний напрямок російського націоналізму, залишили українські партії в стані хаосу й розчарування...» (Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Клочка. Перероб. і доп. вид. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. С. 264)

***1.** Впізнайте описані події. **2.** Покажіть на мапі Європи, де ці події відбувалися. **3.** Розташуйте події в хронологічній послідовності. **4.** Зіставте і порівняйте можливості для української національної діяльності в Австрійській і в Російській імперіях. Зробіть висновки.*

2. Міркуємо і діємо!

Розгляньте світлини, обміркуйте відповіді на запитання та виконайте завдання, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

Місто Львів, Галицька площа, 1915 р., фотограф невідомий

Місто Київ, вулиця Хрещатик, 1912 р.,
фотографи Олександр Губчевський і Володимир Гудшон

1. *Зіставте і порівняйте вияви модернізації в українських містах Російської та Австро-Угорської імперій. Що свідчить про якісні зміни в житті українського містянства? Чи так само модернізувалось українське село?* ***2.*** *Послуговуючись знаннями з історії України, згадайте реформи, що їх втілювали імперські уряди впродовж XIX ст. Зіставте й порівняйте їх за критеріями часу, простору та впливу на українське суспільство.* ***3.*** *Які елементи на світлинах засвідчують колоніальний статус українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій?*

3. Міркуємо і діємо!

Прочитайте уривки з публікації історика. Обміркуйте відповіді на запитання і виконайте завдання, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

«…У 1870–1914 роках майже вся промислова технологія походила з Європи, а [українська] економіка була однією з найдинамічніших у Європі й перебувала на передовій лінії модернізації. Катеринослав і Юзівка (теперішні Дніпро та Донецьк) стали відповідно центрами виробництва заліза й видобутку вугілля; Харків, Київ, Херсон, Одеса — металообробної і машинобудівної промисловості; Правобережна Україна — виробництва цукру. … Українські губернії стали … базою Російської імперії в її змаганні за статус супердержави…

…Промисловість у Габсбурзькій імперії зосереджувалася в центрі. Периферійні Галичина, Буковина та Закарпаття залишалися бідними й аграрними провінціями. Єдиним винятком був Бориславсько-Дрогобицький нафтовий басейн у Галичині. Але якщо назагал говорити про колоніальний статус українських земель, то ця характеристика більше годиться для опису стану справ Австро-Угорської імперії. По той бік австрійсько-російського кордону українські землі були не колонією, а частиною політичного й економічного ядра Російської імперії…

…Головне місце в структурі [української] промисловості займали не високотехнологічні галузі, а видобуток і первісна переробка сировини. Українські губернії постачали близько 75 % вугілля й металу та 80 % цукру в Російській імперії, а Бориславські нафтові родовища забезпечували Австро-Угорщині статус третьої найбільшої нафтовидобувної держави у світі після США та Російської імперії…» (Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. С. 180–181)

1. *Яку роль відігравала Україна в модернізаційних процесах Російської та Австро-Угорської імперій? Відповідь доведіть фактами з уривка.* ***2.*** *Світлина Галицької вулиці у Львові доводить чи спростовує думку автора про «бідну й аграрну» Галичину в Австро-Угорській імперії? Поясніть свої міркування.* ***3.*** *Автор стверджує, що українські землі не були колонією в складі Російської імперії. Чи підтверджують цю думку числові показники, що в третьому абзаці уривка? Доведіть колоніальний статус українських земель Російської імперії.*

4. Міркуємо і діємо!

Виконайте пізнавальні завдання та / або вправи, навчаючись самостійно, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

«Хронологічний колаж»

Укладіть хронологічний колаж у вигляді таблиці, що синхронізуватиме революції, реформи і процеси модернізації на українських теренах Австрійської (Австро-Угор-

ської) та Російської імперій. Для цього розділіть сторінку в комп'ютері або аркуш у зошиті на дві вертикальні смуги. Ліворуч зафіксуйте заголовок «Українські терени Австрійської (Австро-Угорської) імперії», а праворуч — «Українські терени Російської імперії». Поміж ними накресліть вертикальну лінію / шкалу / стрічку часу. На ній ліворуч і праворуч згори вниз, використовуючи олівці різних кольорів, позначайте дати та вказуйте відповідні ключові події.

«Території та їх трансформації»

На контурній мапі України різними кольорами або штрихуванням позначте українські території, що належали до Австрійської (Австро-Угорської) і Російської імперій у XIX – на початку XX ст. Позначте основні промислові та аграрні регіони, великі міста, що стали центрами модернізації. Стрілками покажіть напрямки міграційних процесів (наприклад, за океан на захід, на схід, всередині територій). Заповніть легенду мапи.

«Маятник прогресу»

Оберіть одну з ключових реформ (наприклад, скасування панщини в Австрійській імперії, звільнення селян із кріпацтва в Російській імперії) та один революційний період (наприклад, «Весна народів» 1848 р. у Австрії, революція 1905–1907 рр. у Росії). Створіть схему, що відображатиме: а) дореформенне / дореволюційне становище українства; б) основні положення реформ / вияви революцій; в) наслідки для українського населення (позитивні / негативні) з огляду модернізації.

«Голос доби: "за" і "проти"»

Оберіть одне з понять, що стосується змін упродовж XIX – початку XX ст. (наприклад, «індустріалізація», «капіталізм», «міграція», «модернізація», «монополія», «революція», «реформа», «урбанізація»). Створіть мінідіалог (4–6 реплік) між двома уявними сучасниками з українських земель (наприклад, представниками / представницями поміщиків і селянства, робітництва та інтелігенції), які обговорюють це поняття або відповідне явище. Один / одна із персонажів має відстоювати позитивні ознаки й переваги для суспільства, другий / друга — висловлювати занепокоєння або вказувати на негативні ознаки.

«Етичний компас. Чи завжди прогрес — позитивний?»

Проаналізуйте одне з явищ модернізації (наприклад, розвій фабричної промисловості, будівництво залізниць, урбанізацію) з огляду його впливу на різні верстви українського населення. Напишіть коротке (до 100 слів) есе, у якому розкрийте: а) як це явище змінило життя підприємців, робітництва, селянства, чиновництва, людей розумової праці); б) чи виявилися ці зміни прогресивними, чи вони породили нові виклики.

«Парламентська законотворчість»

Уявіть, що ви — депутат від української спільноти в парламенті Австро-Угорщини або Російської імперії на початку XX ст. У парах або в групах розробіть проєкт закону «Про...» (наприклад, «Про земельну реформу в Галіції і Володимирії / в Малоросії», «Про підтримку промислових галузей у Галіції і Володимирії / у Малоросії», «Про монополії», «Про еміграцію», «Про громадські організації», «Про розширення виборчих прав українського населення», «Про статус української мови»). У ході підготовки проєкту обґрунтуйте його ціннісні принципи. Передбачте, які аргументи «проти» можуть бути висунуті представниками інших національностей або імперської влади та підготуйте контраргументи, демонструючи толерантність, але й твердість у відстоюванні прав українства. Підготуйте виступ-представлення законопроєкту в залі засідань.

Узагальнення до розділу 3
«МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ ТА В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. ДЕРЖАВИ АЗІЇ»

1848–1916 рр.	Франц-Йосиф I — імператор Австрії (Австро-Угорщини)
1852 р.	Проголошення Другої імперії у Франції
1861–1877 рр.	«Великі реформи» Олександра II в Росії
1861 р.	Скасування кріпацтва в Російській імперії
1867 р.	Утворення Австро-Угорської імперії
1868 р.	Початок доби Мейдзі в Японії
1870–1871 рр.	Французько-прусська війна
1871 р.	Конституція Німецької імперії
1873 р.	Союз трьох імператорів
1875 р.	Проголошення Третьої республіки у Франції
1888–1918 рр.	Вільгельм II — імператор (кайзер) Німеччини
1890 р.	Запровадження антитрестівського законодавства у США
1900 р.	Утворення Лейбористської партії у Великій Британії
1901–1909 рр.	Теодор Рузвельт — президент США
1904–1905 рр.	Японсько-російська війна
1905–1907 рр.	Революція в Росії
1908 р.	Молодотурецька революція в Османській імперії
1911 р.	Сіньхайська революція в Китаї
1913–1921 рр.	Вудро Вільсон — президент США

Розділ 4.
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
(друга половина XIX – початок XX ст.)

1

2

3

4

5

6

1. «Мапа Європи. 1859», Джеймс Йоханнес ван Бредероде, 1859 р.
2. «Мапа театру війни», Андре Гілл, 1866 р.
3. «Модерний Мойсей» («Сучасний вихід з Єгипту»), Фредерік Берр Оппер, Джозеф Фердинанд Кепплер, 1881 р.
4. «Руки через море», Віктор Гіллам, 1898 р.
5. «Джон Булл та його друзі», Фредерік Вільям Роуз, 1900 р.
6. «Світ: добро проти зла», Джеймс Монтгомері Флеґґ, 1908 р.

§ 19. Міжнародні відносини наприкінці XIX – на початку XX ст.

Чи знаєте ви, що…

… наприкінці XIX ст. в німецьких урядовців зародилась ідея завоювання України та привласнення її природних багатств, зокрема в 1897 р. при Міністерстві закордонних справ Німеччини створили спеціальний відділ із вивчення українського регіону, а представники німецьких політичних партій, депутати рейхстагу заповзялися налагоджувати контакти з українськими політиками Галичини; … від кінця XIX ст. урядовці Австро-Угорщини прагнули за допомогою галицьких українців схилити рутенів (наддніпрянців) до австрійської ідеї, окремі навіть сподівалися (за сприятливої міжнародної ситуації) приєднати західну частину Наддніпрянщини (Волинь і Поділля).

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Військово-політичний союз (від однойменних слів) — об'єднання двох чи більше держав для спільних дій у розв'язанні політичних і воєнних проблем: підготовки війни чи запобігання їй, захисту спільних інтересів, підтримання світової, регіональної або національної безпеки.

Геополітика (від поєднання грецьких слів «гео» — «земля» і «політікос» — «мистецтво управління державою») — наука про взаємозв'язки, взаємовпливи географічного простору та політики; владні рішення й дії, що враховують впливи географічних чинників держав на їхні політичні цілі та інтереси.

Метрополія (від поєднання грецьких слів «метро» — «матір» та «поліс» — «місто-держава») — 1) у Стародавній Греції — місто-держава (поліс), що засновувала поселення (колонії) в інших землях; 2) держава, що володіє колоніями та використовує їх у своїх інтересах.

Мілітаризація (від латинського слова «мілес» — «воїн», «солдат», «боєць») — 1) поширення військових правил і дисципліни на цивільне життя; 2) воєнізація промисловості; 3) дії влади, спрямовані на укріплення військової спроможності держави.

19.1. Які міжнародні події призвели до утворення Союзу трьох імператорів?

XIX століття для Європи видалося доволі стабільним і спокійним. Із 1815 р. тут не відбувалося гучних воєнних конфліктів, а ті, що виникали, невдовзі закінчувалися. «Диригували» тогочасною **геополітикою** п'ять провідних держав, що заявили про себе на Віденському конгресі: Велика Британія, Австрія (Австро-Угорщина), Пруссія (Німеччина), Франція та Росія. Як ви вже переконалися, ідея європейської рівноваги, втілена в домовленостях Священного союзу, виявилася доволі ефективною. До певного моменту.

Інтереси найвправніших гравців міжнародної політики перетиналися дедалі частіше. Адже «довге» століття — це період розквіту імперій, що прагнули лідерства. Водночас США, хоча й розвивалися як класична республіка, поводилися по-імперськи. На Далекому Сході теж не пасли задніх. Свої експансіоністські амбіції настирливо демонструвала Японія. Отож на планеті ставало «затісно».

«Імперська федерація: мапа світу, що демонструє простори Британської імперії в 1886 році», художник Волтер Крейн, 1886 р.

Чи не найгостріше брак колоній відчувала Німеччина, позаяк пік її могутності припав на час, коли інші вже розподілили світ. У другій половині XIX ст. Пруссія, як німецьке осердя, модернізувалася надто прискорено. Перемігши у французько-прусській війні (1870–1871) та об'єднавшись, німці гучно брязкали зброєю, і це неабияк тривожило їхніх недругів. Окрім того, Франція внаслідок поразки втратила багаті вугіллям провінції Ельзас і Лотарингію, тому бажала реваншу. Для цього, звісно, потребувала союзників. Подальшим загостренням німецько-французьких відносин скористалася Росія, адже опинилася в ізоляції після ганебного розгрому в Східній війні. Так розпочалося російсько-німецьке зближення. Водночас шукала спільників ще одна держава, Австро-Угорщина. На цю роль найкраще підходила сусідня Німеччина. Отож у **1873 р.** сформувався черговий **військово-політичний союз** XIX ст. — **Союз трьох імператорів** — німецького, австро-угорського та російського. Найбільших зусиль до цього доклав німецький канцлер. Але надто серйозними були розбіжності між Австро-Угорщиною і Росією, зокрема щодо присутності на Балканах. Окрім того, росіяни чудово розуміли майже безнадійну ситуацію французів, які потребували нагальної підтримки. Тож невдовзі обидві сторони пішли на зближення, а «три імператори» розбіглися. Воче-

видь, саме тому Отто фон Бісмарк про угоди з Росією висловився, що вони «не варті того паперу, на якому написані». За цими бурхливими подіями прискіпливо спостерігала Велика Британія. З одного боку, вона продовжувала політику «блискучої ізоляції», а з іншого, з кожною із провідних європейських держав у неї існували протиріччя інтересів. Із революційною Францією — найдавнішою «вічною» суперницею у змаганні за території та ресурси; із новоствореною Німеччиною — молодою і потужною, що відтиснула «володарку морів» із п'єдесталу; з нахабною Росією — небезпечною конкуренткою в Середній Азії та на Далекому Сході. У цій складній ситуації Великій Британії таки належало когось вибрати. Ставало очевидним: старі порядки, як і старі кордони, незабаром усі переглядатимуть.

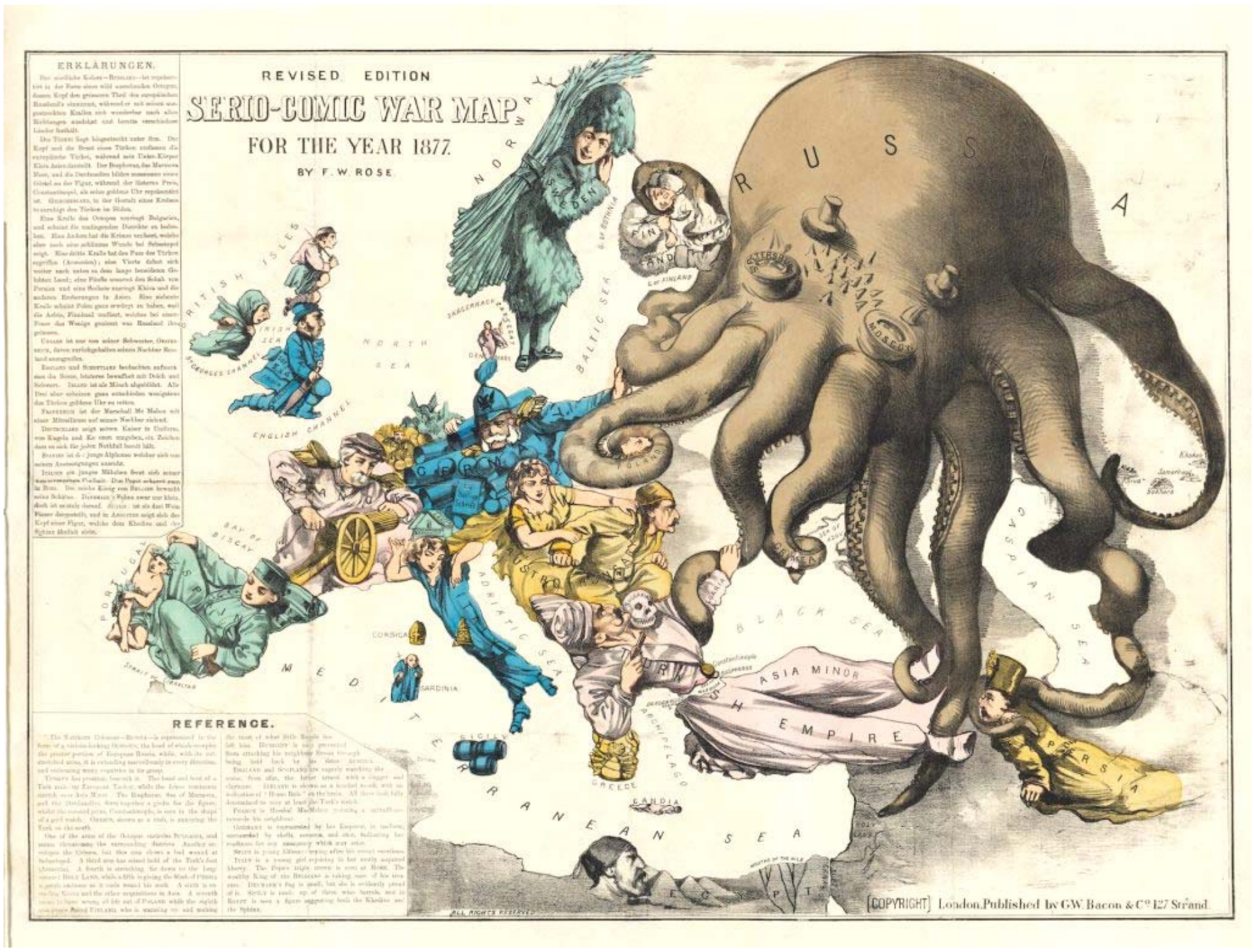

«Серйозно-гумористична військова мапа на 1877 рік»,
художник Фредерік Вільям Роуз, 1877 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Доведіть або спростуйте твердження, що система європейської рівноваги, закріплена рішеннями Віденського конгресу, виявилася дієвою.* ***2.*** *Розгляньте алегоричні мапи Фредеріка Вільяма Роуза і Волтера Крейна. Якими символами художники відобразили внутрішні особливості й зовнішньополітичні наміри провідних держав світу?* ***3.*** *Чому розвалився Союз трьох імператорів? У зошиті схематично відобразіть подальші можливі міжнародні союзи та військово-політичні блоки.*

19.2. Як формувалися Троїстий союз та Антанта?

Дотримуючись рішень Віденського конгресу, велетам європейської зовнішньої політики вдавалося втримувати рівновагу. Проте після французько-прусської війни становище змінилося, і уряди країн-лідерів узялися активно визначатись із союзниками. Модернізована та **мілітаризована** Німеччина вочевидь відчувала свої плюси, однак розташування в центрі Європи загрожувало їй війною на два фронти. Одного з них бажано було б уникнути, заручившись підтримкою котроїсь із сусідок. Навзаєм на німецьку допомогу сподівалася Австро-Угорщина. Неозора, з невичерпними ресурсами Росія, яка конче потребувала якісного (а не вдаваного) оновлення, також не змогла б дати собі ради у разі збройного протистояння. Лідерство на континенті втрачала й Велика Британія, тому її політики розуміли необхідність пошуку надійних партнерів. Революції і проблеми лихоманили Францію, яка теж була не проти на когось опертися. Зважаючи на це, всім довелося закрити очі на обопільні протиріччя, що давніше здавалися нездоланними. Процес формування військово-політичних союзів розтягнувся на понад три десятиліття.

«Друзі миру» («Троїстий союз»), художник Жорж Тіре Боне, кінець XIX ст.

«Сердечна згода» («Антанта»), автор невідомий, 1915 р.

Після переорієнтації Росії на Францію, небезпідставно побоюючись їхнього майбутнього союзництва, інші держави і собі почали зближуватись, діючи на випередження. 7 жовтня 1879 р. між **Австро-Угорщиною** та **Німеччиною** підписано договір про спільні дії у разі загрози з боку Росії. **20 травня 1882** р. до них приєдналась **Італія** — так утворився **Троїстий союз.** Він планувався як оборонний. Якщо напали б двоє і більше супротивників на когось із союзників, вони всі

мали дати збройну відсіч. У разі нападу одного супротивника на когось із союзників, два інші учасники мали дотримувалися сприятливого нейтралітету. Однак різке загострення німецько-британських відносин змусило Італію віддалитися. Вона побоювалася, і то цілком логічно, могутнього британського флоту, та й торгове змагання із Францією їй було невигідне. Формально не порушуючи союзницьких зобов'язань, італійський уряд заповзявся шукати інших коаліцій.

На противагу Троїстому союзу тіснішими ставали відносини Франції, Великої Британії і Росії. Спершу на вимушене зближення погодилися Франція (через конфлікт із Німеччиною) та Росія (через суперництво з Австро-Угорщиною). Щедрі французькі інвестиції тільки сприяли цьому. Обидві держави навіть «забули» про наслідки Східної війни, у 1891–1893 рр. уклавши договір між собою. А от Велика Британія не поспішала відмовлятися від «блискучої ізоляції», хоча її колоніальні амбіції перетиналися фактично з інтересами всіх великих країн. Але невгамовне прагнення Німеччини покінчити з британським пануванням на морях і в колоніях змусило короля Едуарда VII та уряд погодитися на компроміси із Францією (щодо Африки) і з Росією (щодо Азії). Отож після підписання французько-британської угоди в **1904 р.** і британсько-російської в **1907 р.** сформувалася **Антанта** — коаліція **Великої Британії**, **Франції** та **Росії**. Слово «антанта» є скороченим і перекладеним із французької мови словосполученням «сердечна згода». (Та найцікавіше те, що тристоронній документ учасники так і не підписали.)

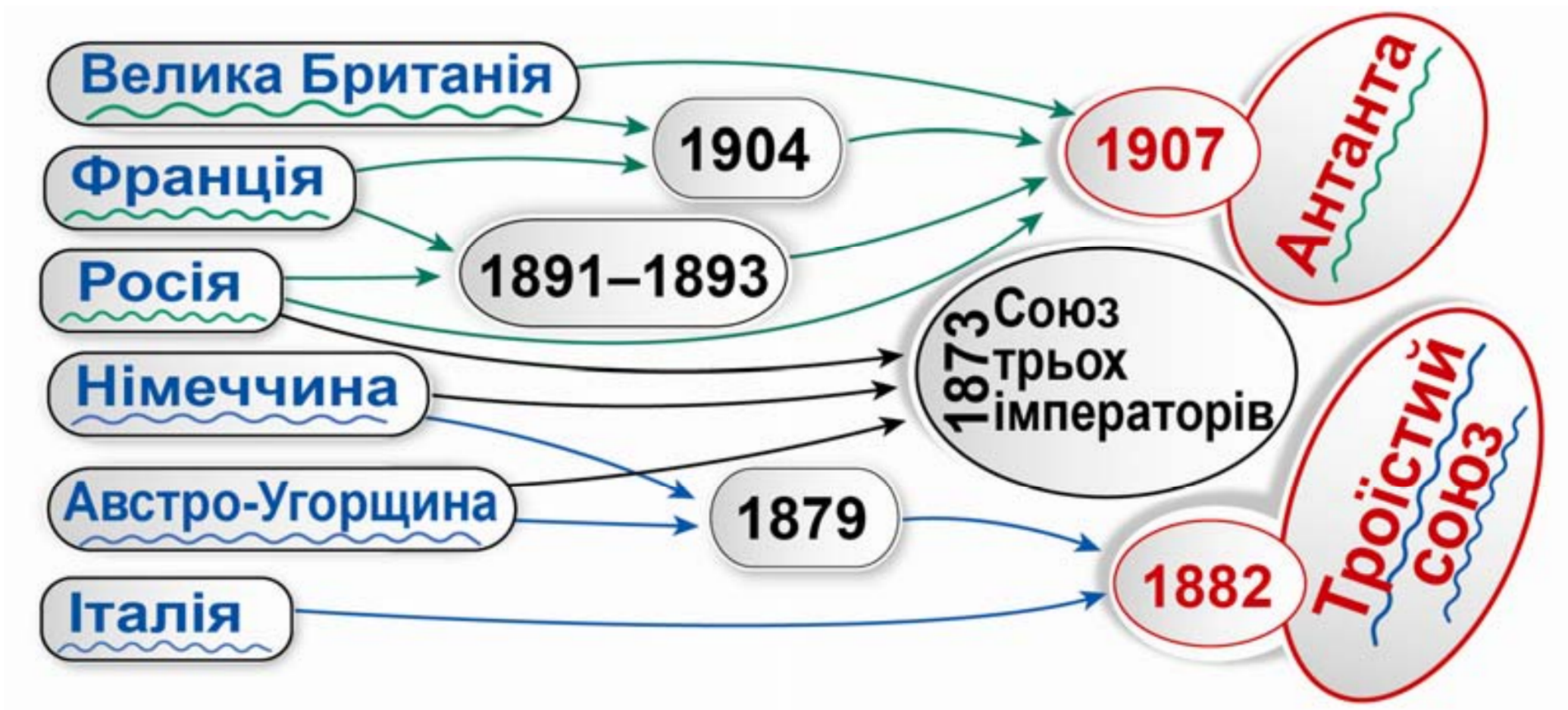

Міркуємо і діємо!

1. *Поміркуйте, чому процес формування військово-політичних блоків розтягнувся на понад три десятиліття. Які чинники перешкоджали досягненню негайних домовленостей між державами?* ***2.*** *Обидва військово-політичні блоки заявляли про свій оборонний характер. Чи так було насправді? Доведіть фактами з попередніх параграфів.* ***3.*** *Розгляньте кари-*

катуру і плакат на с. 150, що ілюструють створення Троїстого союзу й Антанти. Упізнайте постаті, які символізують держав-учасниць. Поясніть свої міркування.

19.3. Як провідні держави боролися за перерозподіл світу?

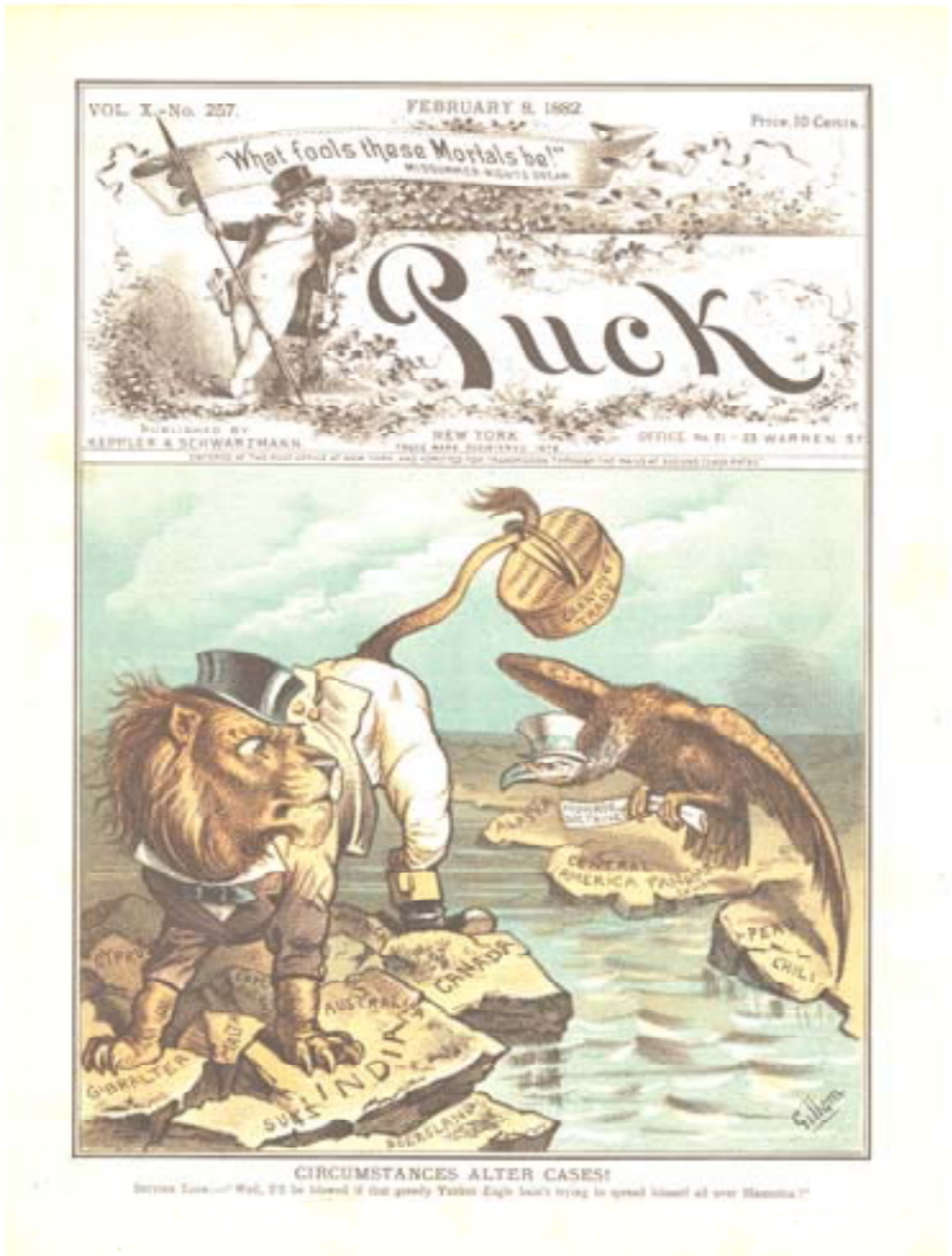

«Обставини впливають на справи!»,
художник Бернхард Гіллам,
8 лютого 1882 р.

«Родоський колос»
(«Прогулянка від Кейптауна до Каїра»),
художник Едвард Лінлі Самборн, 1892 р.

На межі XIX–XX ст. між великими «гравцями» розгорілася особливо запекла боротьба за сфери впливу та колонії. Так, у Латинській Америці розпочалася війна між США й Іспанією. Влада цієї європейської держави виявилася надто слабкою, щоб ефективно протистояти супротивниці. Тому вона втратила Кубу, Пуерто-Рико, Гуам, а також Філіппінський архіпелаг в Азії. Сприятливо закінчилася для штатів Панамська криза 1903 р. Підтримавши щойно утворену Панаму, вони отримали ексклюзивні права на Панамський канал. Не з кліматичної причини спекотно видалося в Південній Африці. Тут знайшли поклади алмазів і дорогоцінних металів, якими намагалися заволодіти і з Лондона, і з Берліна. Окрім того, на цих землях проживали нащадки нідерландських колоністів — бури. Війна з ними тривала в 1899–1902 рр., завершившись перемогою Великої Британії й захопленням нею Трансваалю й Оранжевої Республіки, що стали домініонами. В 1905–1906 рр. Франція, Велика Британія та Німеччина спричинили першу Марокканську кризу. Як наслідок, Марокко отримало незалежність, хоча фактично залишалось під впливом Франції, що розлютило Німеччину. Друга Марокканська криза 1911 р. не змі-

нила політичної мапи. Користуючись слабкістю Османської імперії, Італія і собі розширила володіння в Північній Африці, захопивши Триполітанію та Киренаїку в 1911–1912 рр. Неспокійно складалася ситуація у Європі — кілька Балканських криз не віщували добра.

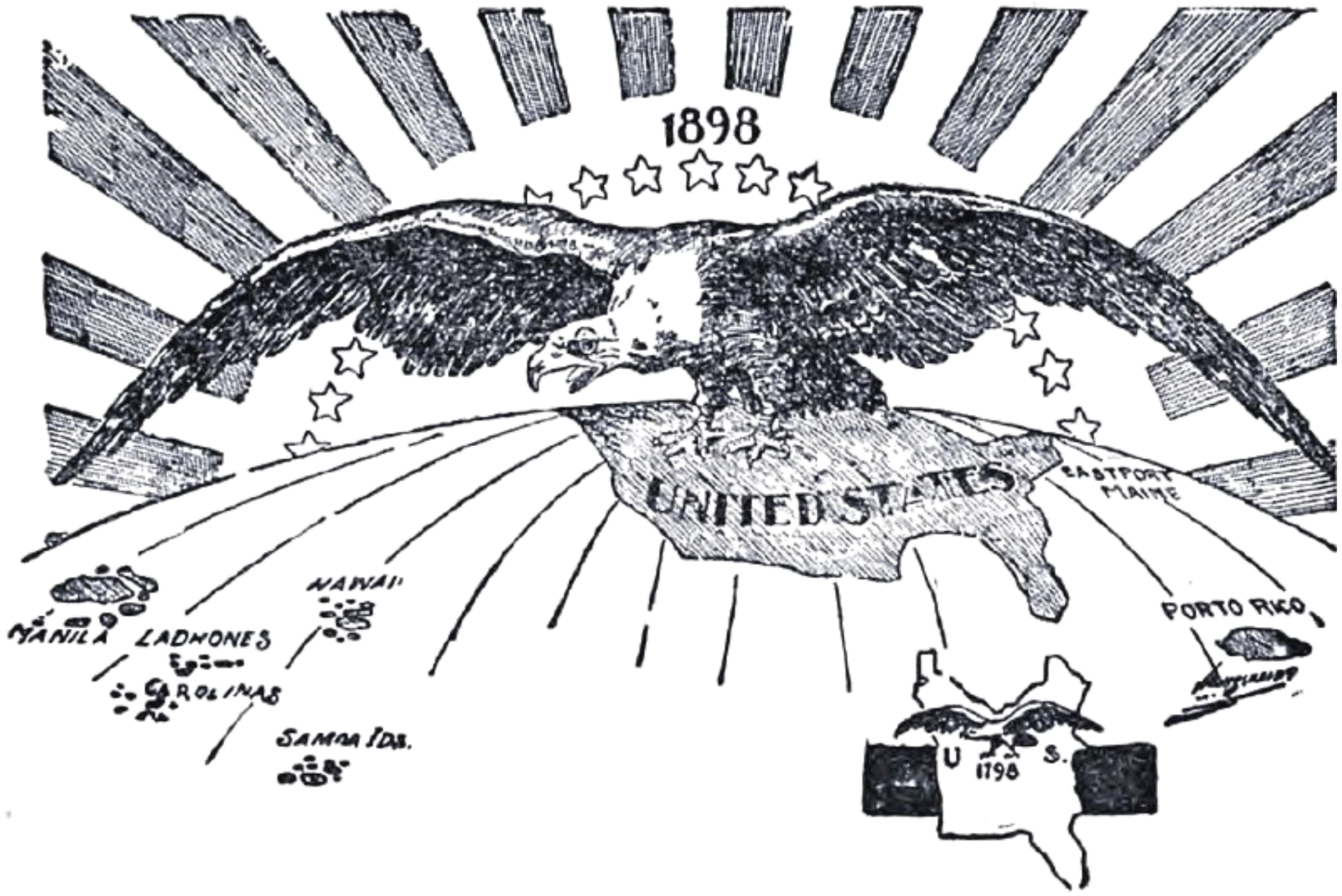

«Десять тисяч миль між кінчиками крил», автор невідомий, 1898–1899 рр.

На початку XX ст. напруженість та тривоги витали над планетою. Дедалі виразніше усвідомлювалося наближення війни. Чи тоді люди замислювалися над тим, як її уникнути? На жаль, миролюбні рухи не набули масового поширення. Натомість загострились радикалізм і нетерпимість. Розгорнулася гонка озброєнь. Протягом 1883–1903 рр. військові витрати зросли вдвічі, а чисельність армій — на 25 %. У першій половині XIX ст. технічний прогрес торкався переважно економіки. Однак пізніша **мілітаризація** сприяла застосуванню винаходів для військової галузі. Упроваджувалися новітні засоби воєнних убивств: далекобійна артилерія, фугасні снаряди, кулемети, хімічна зброя... Ще ніколи людство так ретельно не готувалося до взаємознищення. Прийдешня війна обіцяла бути неймовірно довготривалою та кровопролитною, однак передбачити всіх її жахіть, мабуть, тоді не міг ніхто.

Обопільні територіальні претензії, бажання розширити кордони, створення військово-політичних блоків, участь у гонці озброєнь означали наближення глобального конфлікту. Мабуть, саме на межі XIX–XX ст. набув поширення усталений вислів «у повітрі запахло війною». В 1890 р. у зверненні до рейхстагу військовий теоретик Гель-

мут фон Мольтке сказав: «Якщо ця війна почнеться, ніхто не може передбачити, як довго вона триватиме і чим закінчиться... І горе тому, ... хто першим кине сірника в бочку з порохом».

Міркуємо і діємо!

1. *Розпочніть укладання хронологічно-тематичної таблиці «Міжнародні конфлікти кінця XIX – початку XX ст.». Кількість секторів і їхні назви визначте самостійно.* ***2.*** *Як досягнення наук і винаходи впливали на мілітаризацію? Чому на початку XX ст. миротворчі рухи не поширювались у країнах світу?* ***3.*** *Розгляньте карикатури (с. 152–153). Послуговуючись логічним мисленням, а за потреби — пошуковими системами інтернету, дізнайтеся, які події, явища чи процеси відобразили художники.*

У той час, коли у світі…	***Тоді на теренах України…***
1882 р. — утворення Троїстого союзу	**1882 р.** — заснування в місті Єлисаветград першого українського професійного театру під орудою Марка Кропивницького
1907 р. — завершення формування Антанти	**1907 р.** — заснування з ініціативи Михайла Грушевського Українського наукового товариства в місті Київ

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/WRmVGHP
19.1. Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років.

Корисна гра:
https://cutt.ly/AtlCS0kD

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Послуговуючись мапою, розкажіть про колоніальні володіння і сфери впливу великих держав на межі XIX–XX ст. Покажіть держави Троїстого союзу й Антанти; території розгортання гучних міжнародних конфліктів.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Поясніть, як ви розумієте поняття «військово-політичний союз», «глобалізація», «мілітаризація», «метрополія». Складіть із ними речення у вигляді запитань до кросворда. **4.** Послуговуючись різновидовими джерелами інформації, підготуйте нетривале (до 3 хв) усне повідомлення про місце України в зовнішньополітичних планах держав Європи.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Взаємонавчаючись у парах, проаналізуйте особливості глобалізації наприкінці XIX ст., причини створення військово-політичних блоків. **6.** У групах обміркуйте наслідки змагань провідних європейських держав, США та Японії за перерозподіл світу.

§ 20. Міжнародні кризи та збройні конфлікти на початку XX ст.

Чи знаєте ви, що…

… в японсько-російській війні 1904–1905 рр. брав участь майбутній гетьман Української держави Павло Скоропадський, якого за заслуги в боях відзначено орденом Святої Анни 3-го ступеня;

… саме під час Балканської кризи 1908–1909 рр. відомий англійський історик, один із розробників цивілізаційної теорії Арнольд Тойнбі дізнався про існування українського народу від свого товариша, з яким разом навчався в Оксфордському університеті, уродженця Тернопільщини Льюїса Нем'єра (Людвіга Бернштейн-Немировського).

20.1. Як розгорталася японсько-російська війна 1904–1905 рр.?

«Білий та жовтий», художники: Домані та інші, 1904 р.

На початку XX ст. ситуація в Європі вкрай загострилася. Водночас на Далекому Сході теж було неспокійно. Збройний конфлікт 1894–1895 рр. між Японією і Китаєм викликав стурбованість насамперед європейських держав. Такі, як Німеччина, Франція, Росія відреагували одразу, вимагаючи вивести японську армію із захоплених територій. Вимогу підтримала й Велика Британія, наполягаючи на залагодженні непорозумінь. У результаті звільнені від японців території, це, зокрема, місто Люйшунь (Порт-Артур), а також Корея, Маньчжурія перейшли під контроль Росії та Китаю, що вплинуло на перебіг майбутніх подій. Розуміючи, що російський імператор не поступиться, японський вирішив готуватися до війни. У 1902 р. Японія підписала договір із Великою Британією. Він означав для британців кінець «блискучої ізоляції», водночас настороживши Росію і Китай.

Готуючись до війни, японські дипломати вели тривалі переговори з російськими колегами щодо відмови Санкт-Петербурга від територій на Далекому Сході. Отримавши нечітку відповідь, у лютому 1904 р. Японія оголосила війну Росії. На морі російський флот був розгромлений дощенту. Царське військо поступилося і на суходолі поблизу корейсько-китайського кордону. 2 січня 1905 р. росіяни здали Порт-Артур з неймовірними втратами — близько 30 тис. осіб. (До слова, захисники фортеці, якими командував українець за походженням Роман Кондратенко, оборонялися п'ять місяців. А загалом на боці росіян героїчно воювали тисячі українців.) У лютому–березні

1905 р. неподалік міста Шеньян (Мукден) відбулася вирішальна битва. Впродовж трьох тижнів тривали запеклі бої на лінії фронту протяжністю понад 100 км. Обидві сторони зазнали жахливих людських втрат. Відтак активне протистояння на суші завершилося. У травні 1905 р. перемога японців у морській битві біля острова Цусіма визначила результат війни. Російська влада вже не могла хизуватися ні армією, ні флотом. До того ж, у країні почалася революція.

5 вересня 1905 р. укладено *Портсмутський мирний договір*. Росія визнала Корею сферою впливу Японії, а також задовольнила її претензії на Південний Сахалін і Ляодунський півострів із Порт-Артуром. Переговори вели за участі президента США Теодора Рузвельта, який, як ви знаєте, отримав за це Нобелівську премію миру. Виступаючи посередником, американський очільник у такий спосіб ще й заявляв про свої інтереси на Далекому Сході. Перемога маленької Японії над великою Росією стала непересічною подією. Країна Вранішнього Сонця увійшла до клубу великих держав. Народи Азії отримали моральний поштовх до визвольної боротьби.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте значення словосполучення «блискуча ізоляція». Чому укладений у 1902 р. договір з Японією означав для британців закінчення політики нейтралітету? 2. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про участь українців у японсько-російській війні. Запишіть у зошит 2–3 факти, що вас зацікавили. 3. Чому маленька Японія змогла здобути перемогу над величезною Російською імперією? Як ця перемога сприяла «пробудженню Азії»?

20.2. Чому відбувалися війни на Балканському півострові?

Протягом «довгого» XIX ст. Османська імперія слабшала, втрачаючи контроль над підлеглими територіями та, врешті, цілісність. За нею навіть закріпилося прізвисько «східний пацієнт», а проблеми, пов'язані з її володіннями на Балканському півострові, називали «східним питанням». Довкола нього переплітались інтереси майже всіх впливових тогочасних держав. Найбільш заповзято й наполегливо на Балкани просувалася Росія. Їй украй був потрібний шлях до Середземного моря. Опанування протоками, що з'єднують Чорне та Середземне моря (Босфор і Дарданелли), надавало б необмежений доступ до світових ринків. Для країни, значну частку експорту якої становила торгівля сільськогосподарською продукцією, це мало неабияке значення. Тому царська влада мріяла про протоки ще від часу виникнення міфу про «Москву — Третій Рим», прикриваючись ідеєю захисту християнського слов'янського населення. Однак реалізації намірів російських імператорів всіляко перешкоджала суперниця — Австро-Угорщина (як ви пам'ятаєте, під її короною перебував не один слов'янський народ). Об'єднана Німеччина теж небезпідставно остерігалася посилення російської присутності на півострові. Віддалена

Велика Британія переймалася сполученням з Індією. Але великі імперії виявилися не єдиними гравцями в цьому регіоні.

«Росія, Велика Британія та Австро-Угорщина розв'язують "східне питання"»
(Бенджамін Дізраелі, Олександр Горчаков і Дьюла Андраші),
художник невідомий, 1878 р.

Національно-визвольні рухи, які охопили Європу, з неймовірною силою розгорілися саме на Балканському півострові. Новопосталі Греція, Румунія, Сербія і Чорногорія потерпали від зверхності провідних держав, що задовольняли передусім свої інтереси. Долі «молодих» визначали без їхньої участі. Найбільш небезпечною виявилася територіальна проблема, яка й стала міною сповільненої дії у Європі.

Намагаючись модернізуватися, Османська імперія вкрай вороже сприймала визвольні прагнення підкорених нею народів. Це призвело до Балканської (Східної) кризи. Вона розпочалася, коли болгари підняли визвольне повстання. Зі Стамбула відреагували рішуче й жорстоко. Однак за підтримки Росії Болгарія зуміла вибороти незалежність. Але на Берлінський конгрес 1878 р. її представників не запросили, ухваливши важливі рішення поза спиною. У 1908 р. Австро-Угорщина самовільно окупувала Боснію, спровокувавши чергову кризу. Напередодні Першої світової війни, в 1912–1913 рр., на Балканському півострові спалахнули відразу кілька конфліктів. Албанія та Македонія воювали проти Османської імперії. Болгарії і Сербії ніяк не вдавалося домовитися про кордони. Кожна з держав вважала, що її інтереси зневажені. «Порохова діжка» Європи не могла не вибухнути.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте, чому Балкани називали «пороховою діжкою» Європи? Розгляньте схему. Інтереси яких країн перетиналися довкола «східного питання» і як його розв'язували? 2. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про розгортання визвольних рухів народів Балканського півострова впродовж «довгого» XIX ст. 3. За допомогою мапи спрогнозуйте перебіг подій на Балканах. Поясніть логіку своїх міркувань.

20.3. Яке місце посідала Україна в геополітичних планах провідних євразійських країн?

У XX ст. українці перейшли розділеними між Австро-Угорською та Російською імперіями. Вдале розташування, багатющі природні ресурси гарантували українським землям зручне місце в тогочасній геополітиці. Цінними видавалися вони для Росії, бо невичерпні поклади корисних копалин, перспективні промислові райони, левова частка хлібозаготівель, вихід до Чорного, а відтак і Середземного морів та Світового океану неабияк посилювали її економіку. Врешті, українські простори могли слугувати чудовим стартовим майданчиком для просування на Балкани й далі. Мало хто бажав конфліктувати із росіянами довкола «українського питання». Водночас у Санкт-Петербурзі вибудовували плани приєднання західноукраїнських територій. Позиціонуючи себе захисником усіх слов'ян, імператор зневажав їхні національні прагнення, а за українцями взагалі не визнавав окремішності.

На зламі століть Австро-Угорщина не перебувала на вершині могутності, але прагнула втримати статус великої держави. Саме тому, вона, як і Росія, надто цікавилася балканським напрямком. Проте після формування протиборчих військово-політичних блоків віденський правлячий двір вирішив переглянути свої зацікавлення. На перше місце виходила необхідність стримування росіян. Із цією метою цісарське оточення навіть готувалося розіграти «українську карту» — дозволити автономію. Для протидії російським зазіханням

таке рішення виглядало б логічним. Тим паче, австрійці фактично сприймали українців як окремий народ. У коло інтересів Австро-Угорщини входили також Волинь і Поділля.

Мілітаристська Німеччина розглядала українські землі передусім як колоніальні. Промисловий потенціал і феноменальна родючість ґрунтів робили їх украй привабливими. Звісно, із Берліна також бажали поширити свої впливи на Балкани, Османську імперію, Персію. Тож українські території з Чорним морем розглядали як «відправні». Думка про створення на них держави як сфери впливу, своєрідної буферної зони, що мала б послаблювати, відволікати Росію, теж обговорювалася. Не варто забувати й про те, що націєтворчі та державотворчі процеси нуртували не лише на Балканах. Народи Центрально-Східної Європи і собі прагнули до незалежності. Великі гравці геополітики не зважали на ці прагнення. Проте світ змінювався. Питання ідентичності і кордонів ставали першочерговими, хоча залишалися абсолютно не вирішеними. Могутні держави, переконані у власній невразливості, не могли збагнути, яка небезпека криється у скриньці Пандори, що її необдумано відчинять 28 червня 1914 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Розгляньте схему. Зіставте її з попередньо підготовленим повідомленням про місце України в зовнішньополітичних планах держав Європи наприкінці XIX – на початку XX ст. Обговоріть у парах наявні збіги чи розбіжності.* ***2.*** *Навіщо Росія прагнула приєднати західноукраїнські землі? Чому Австро-Угорщина й Німеччина, які перебували в «спільному» блоці, виношували різні плани щодо українців та їхніх територій?* ***3.*** *Як у разі війни українці могли б скористатися зі свого геополітичного становища? Висловте припущення у вигляді плану дій, зафіксувавши його в зошиті.*

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/NRmVB8M
20.1. Роман Кондратенко. Українець в обороні Порт-Артура.

Корисна гра:
https://cutt.ly/dtlCGITs

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Укладіть у зошиті синхроністичну таблицю конфліктів і війн, що відбулися у світі на початку XX ст. **Б.** Послуговуючись мапою, розкажіть про територіальні зміни в світі унаслідок міжнародних криз і збройних конфліктів початку XX ст.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Послуговуючись пошуковими системами інтернету, доступними словниками, дізнайтеся значення словосполучень і слів «буферна зона», «сфера впливу», «пацифізм», «ультиматум». Використайте їх для розповіді про мілітаризацію та про особливості міжнародних відносин на початку XX ст. **4.** Проаналізуйте передумови і визначте можливі причини розгортання Першої світової війни. **5.** Послуговуючись пошуковими системами інтернету, підручником з історії України, з'ясуйте ставлення вітчизняних політиків, партій, громадських організацій до «українського питання» напередодні Першої світової війни. Повідомте в класі результати своєї пошуково-дослідницької роботи.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Об'єднайтеся в групи. Прочитайте вислови про війну: *«Війна — це лихо і злочин, що поєднує всі лиха і злочини» (Вольтер), «Навіть переможна війна — це зло, що має бути припинене мудрістю народів» (Отто фон Бісмарк), «Війни повторюватимуться доти, поки рішення про них ухвалюватимуть не ті, хто гине на полях боїв» (Анрі Барбюс), «Мета війни полягає в тому, щоб досягти миру на умовах, вигідних для переможця» (Карл Філіп Готліб фон Клаузевіц)*. Який з усіх найдоречніше відображає ситуацію у світі на початку XX ст.? Поясніть свої міркування.

Практична робота «МІСЦЕ І РОЛЬ УКРАЇНИ В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ РОСІЇ, НІМЕЧЧИНИ, АВСТРО-УГОРЩИНИ НА ЗЛАМІ XIX–XX ст.»

1. Міркуємо і діємо!

Розгляньте мапу, прочитайте уривки з публікацій істориків. Обміркуйте відповіді на запитання і виконайте завдання, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України. Результати роботи презентуйте в класі.

І. «…Англійський історик Гью Сетон-Вотсон вважав, що “Росія, можливо, віддала б Німеччині не лише Австрію, а й Чехію. Німеччина, зі свого боку, видно достатньо легко погодилася б на надання Росії Галіції [Галичини], а також, можливо, Румунії та Трансільванії”. … Громадський і політичний діяч … Росії Петро Струве у 1914 р. у своїй статті “Велика Росія та Свята Русь” … на перше місце поставив завдання “возз’єднати й об’єднати з імперією всі частини російського народу”, тобто анексувати “російську Галичину”. … Міністр іноземних справ Росії С[ергій] Сазонов 14 вересня 1914 р. на прохання … союзників підготував проєкт єдиних цілей Росії, Франції та Британії: “Росія анексує нижню течію ріки Неман та східну частину Галіції… Вона приєднає до королівства Польща східну Познань, Сілезію та західну частину Галіції”. … У листопаді 1914 р. Микола ІІ цілком конкретно висловився: “Галіція та Північна Буковина дають змогу Росії досягнути своїх природних меж — Карпат”…» (Слободянюк М. Україна у геополітиці великих держав під час Першої світової війни 1914–1918 років. *Українознавство.* 2019. № 2 (71). С. 100–101)

ІІ. «…Наприкінці XIX – на початку XX ст. у німецькій науковій думці та особливо публіцистиці значна увага “українському питанню” приділялася ідеологами Пангерманської Ліги і прибічниками концепції “Серединної Європи”. … У різних проєктах “Серединної Європи” українські землі або мали безпосередньо увійти до складу “Великої Німеччини” і бути колонізованими, або Україні судилося перетворитися на політично та економічно залежну від Німеччини країну. “Українське питання” розглядалося в Німеччині навіть із погляду захисту Європи від експансії Росії. Пропонувалися проєкти створення Української держави, наприклад, Київського королівства, Русинського (Українського) царства або королівства…» (Гольцов А. Імперська

геополітика Німеччини щодо України під час Першої світової війни. *Грані: науково-теоретичний альманах.* 2021. Т. 24. № 9. С. 78–79)

III. «…Зокрема, в червні 1914 р., останній кайзер (імператор Німеччини у 1888–1918 рр.) Вільгельм II Гогенцоллерн … скликав нараду в замку Конопіште (поблизу Праги), де … вирішено утворити … Королівство Польське, у складі українських, литовських та польських земель... Вже … у серпні 1914 р. німецький рейхсканцлер (1909–1917 рр.) Теобальд Бетман-Гольвег (1856–1921 рр.) в меморандумі до свого посла у Відні зазначав про наміри Німеччини здійснити повстання в Україні, пов'язуючи це з планом створення низки буферних держав із неросійських народів у західних провінціях царської імперії... В той же час знаний німецький військовий історик і політик Ганс Дельбрюк (1848–1929 рр.) стверджував в … журналі "Прусські щорічники", що "Росія має втратити всі чужорідні області на західному кордоні … Росію необхідно перетворити в колишню напівазіатську державу"…» (Лозинський А. Україна в геополітичних планах Німеччини та Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни. *Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб. наук. праць*. Серія: історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 18. С. 159)

IV. «…Австро-Угорщина, крім збереження панування у Східній Галичині, Буковині і Закарпатті, претендувала ще й на російські Волинь і Поділля... Це дозволило б Відню, маючи у своєму підпорядкуванні українців, поляків, чехів, словаків претендувати на керівну роль у слов'янському світі...

Серед чинників, які могли послабити царську Росію, австрійські політики розглядали можливість якісного посилення українського національного руху в Наддніпрянщині. Оцінюючи тогочасну ситуацію в південно-західній частині Російської імперії, вони прагнули за допомогою галичан схилити наддніпрянців до … ідеї утворення Київського королівства… Тим самим Австро-Угорщина хотіла відтіснити Росію від своїх кордонів і узбережжя Чорного моря та усунути небезпеку російської інтервенції на Балкани і в [Османську імперію]…» (Лозинський А. Україна в геополітичних планах Німеччини та Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни. *Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб. наук. праць.* Серія: історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 18. С. 159–160)

***1.** Покажіть на мапі країни, про які мовиться в уривках. До яких військово-політичних блоків вона належали? З'ясуйте їхні територіальні зазіхання напередодні Першої світової війни. **2.** Послуговуючись фактами, що в уривках, покажіть на мапі територіальні інтереси Росії, Німеччини, Австро-Угорщини щодо України напередодні та в перші місяці Першої світової війни. **3.** Чому в той час український народ не міг бути рівноправним учасником європейської геополітики? Поясніть свої міркування.*

2. Міркуємо і діємо!

Виконайте пізнавальні завдання та / або вправи, навчаючись самостійно, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

«Перетин геополітичних інтересів»

На контурній мапі Європи кольорами або умовними позначками виокремте території України, що перебували в складі Австро-Угорської і Російської імперій наприкінці XIX – на початку XX ст. Позначте геополітичні наміри євразійських імперій щодо України. Вкажіть ключові українські регіони та їхнє стратегічне значення для кожної імперії. Стрілками чи іншими символами візуалізуйте: а) економічні (зерно, вугілля, руда) й територіальні (Чорне море, контроль над протоками) інте-

реси Російської імперії; б) економічні (нафта, ліси) та територіальні (Закарпаття, Східна Галичина, Північна Буковина, Поділля, Волинь) інтереси Австро-Угорської імперії; в) економічні (доступ до сировини, ринків збуту) і територіальні (Україна як плацдарм для руху на Схід) інтереси Німецької імперії.

«Хронологія напруженості»

Намалюйте лінію / шкалу / стрічку часу, на якій відобразіть ключові події, що свідчили про зростання геополітичної напруженості між євразійськими імперіями на зламі XIX–XX ст. Зазначте дати: а) формування військово-політичних блоків (Троїстого союзу, Антанти); б) розгортання Балканських війн та їхнього впливу на регіональну стабільність; в) розроблення євразійськими імперіями стратегій і військових планів щодо українських територій; в) розгортання політичних і культурних процесів як елементів геополітичної боротьби між Австро-Угорською й Російською імперіями.

«Етична дилема: лояльність чи самовизначення?»

Уявіть себе українським інтелектуалом або політичним діячем в Австро-Угорській та Російській імперіях на зламі XIX–XX ст. Напишіть короткий (до 100 слів) внутрішній монолог, у якому ви розмірковуватимете над етичною дилемою: чи варто виявляти лояльність до імперії, сподіваючись на поступки та реформи, а чи слід прагнути національного самовизначення, ризикуючи конфліктами. Які цінності (стабільність, права людини, незалежність) будуть для вас пріоритетними? Як на ваше рішення впливатимуть геополітичні плани імперій?

«Аналітика»

Уявіть, що ви є експертом аналітичного центру, який у 1914 р. готує довідку для керівництва однієї з імперій (Німецької, Австро-Угорської чи Російської) щодо України. У довідці обов'язково зверніть увагу на: а) невраховані фактори або основні помилки у ставленні до українства; б) цінності й прагнення українського народу, які були проігноровані імперськими урядами й політиками, в) прогнози щодо можливих негативних наслідків ігнорування «українського питання» у зовнішньополітичній діяльності.

«Резолюція»

Уявіть, що українські політичні діячі із Закарпаття, Східної Галичини, Північної Буковини, Наддніпрянщини, а також представники національних меншин (поляки, євреї, росіяни, німці), які проживали на українських землях, зібралися на таємному з'їзді напередодні Першої світової війни. Підготуйте спільну «Резолюцію» обсягом до 10 статей, яка пропонувала б майбутній шлях поступу для України та її різних народів, заснований на: а) демократичних принципах (прав людини, самовизначення, самоврядування); б) толерантності та взаємній повазі між різними національними меншинами; в) принципах мирного співіснування з народами держав Європи і цивілізованого світу.

«Кого підтримували б ви?»

Уявіть себе пересічною / пересічним українкою / українцем на зламі XIX–XX ст. Яку з потужних європейських держав ви підтримали б у разі можливого воєнного конфлікту, враховуючи її внутрішню політику та ставлення до «українського питання»? Обґрунтуйте свій вибір, спираючись на вивчений матеріал про реформи, революції, геополітичні плани, а також цінності (свобода людини, відсутність дискримінації, економічні можливості, національні права).

Узагальнення до розділу 4
«МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)»

Німеччина Австро-Угорщина Італія	Велика Британія Франція Росія
Троїстий союз	**Антанта**
Військово-політичні блоки Боротьба за перерозподіл світу	
Мілітаризація	
Геополітика	
Гонка озброєнь	
«Східне питання»	
«Українське питання»	
Балканські війни	
Японсько-російська війна	
Колоніалізм	
Метрополії	

Розділ 5.
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ (кінець XVIII – початок XX ст.)

1

2

3

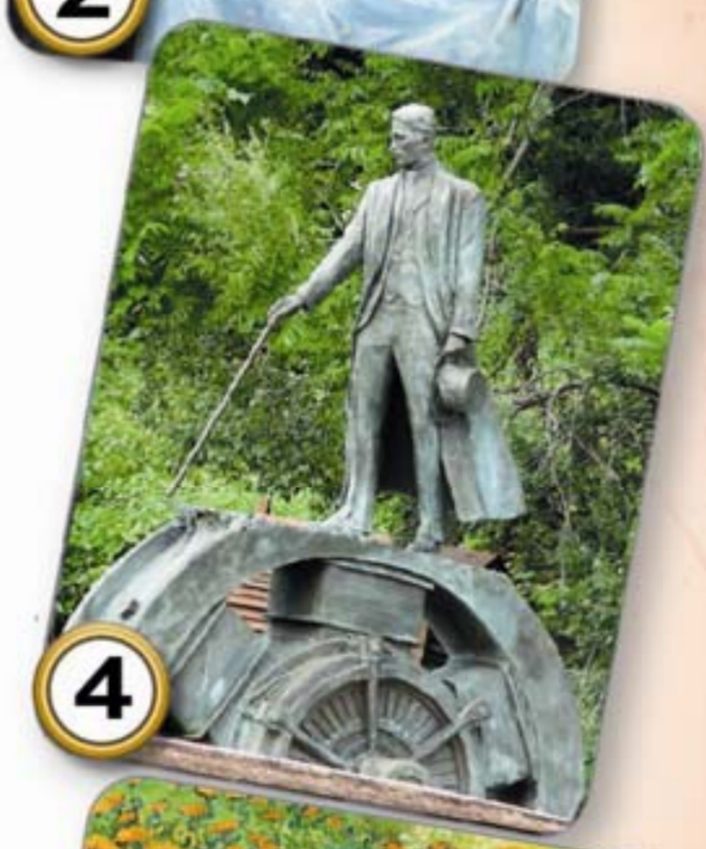
4

5

6

1. «Сувора матрона», Ернст Фрідріх Вільгельм Рогге Старший, приблизно 1889 р.
2. «Портрет мадемуазель Діни» («Молода жінка, яка читає “До питання про розлучення” Александра Дюма»), Марія Башкирцева, 1880 р.
3. «Мислитель», Оґюст Роден, 1888 р.
4. Пам’ятник Ніколі Теслі в парку королеви Вікторії біля Ніагарського водоспаду, Канада, Лес Драйсдейл, 2006 р.
5. «Залізничні вагони», Вінсент ван Гог, 1888 р.
6. «Півники», Вінсент ван Гог, 1889 р.

§ 21. Освіта. Науки. Техніка

Чи знаєте ви, що…

… уродженка містечка Борзна, що на Чернігівщині, Христина Алчевська в 1862 р. заснувала в Харкові першу в Росії безкоштовну недільну жіночу школу з українською мовою навчання, згодом — її філію в селі Олексіївка на Луганщині, де вчителював славновідомий Борис Грінченко;

… уродженець містечка Гримайлів, що на Тернопільщині, Іван Пулюй першим у світі провів дослідження властивостей Х-променів, а ще — очолював виробництво електричних ламп, керував спорудженням електростанцій в Австро-Угорщині, доклався до запуску першого трамваю у Празі; будучи студентом, переклав українською мовою підручник з геометрії; разом із Пантелеймоном Кулішем та Іваном Нечуєм-Левицьким переклав українською мовою Біблію;

… уродженець села Іванівка, що на Харківщині, засновник другої у світі бактеріологічної станції в Одесі, завідувач лабораторії Паризького інституту Луї Пастера Ілля Мечников у 1908 р. став першим «українським» лауреатом Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини (за дослідження імунітету).

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Масове виробництво (від слів «масовий» і «виробництво») — безперервне виготовлення великої кількості однорідної продукції впродовж тривалого часу.

21.1. Як розвивалася освіта наприкінці XVIII – на початку XX ст.?

«Автопортрет»
(імовірно, з мамою і сестрою),
художник Александр Карс, 1795 р.

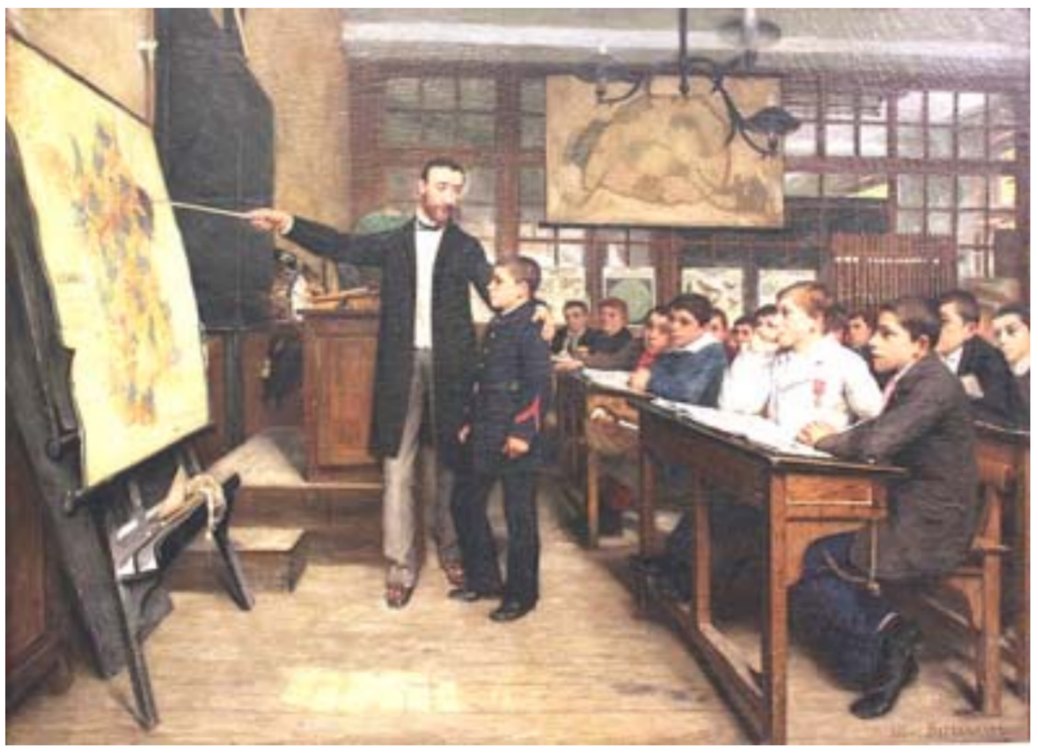

«Чорна пляма на мапі»
(«Урок географії»),
художник Альбер Беттаньє, 1887 р.

Як початкова, так і середня освіта наприкінці XVIII – на початку XX ст. ставали доступнішими. В 1794 р. Пруссія оголосила державними всі школи країни — а отже, уряд брав на себе відповідальність за освітню галузь. Схожі процеси відбувалися у Франції, де в 1824 р. засновано спеціальне міністерство. З 1880-х рр. у французьких школах навчали безкоштовно. (Що цікаво, втрачені у війні з Пруссією Ельзас і Лотарингію на мапах зафарбовували в чорний колір, щоб

учнівство не забувало про ці території.) Парламент Великої Британії від 1830-х рр. виділяв додаткові гроші на організацію навчання, а вже через десять років оголосив початкову освіту загальнообов'язковою. Не всі батьки бажали віддавати своїх нащадків до шкіл, тому британцям навіть довелося створювати комітети, працівники яких ледь не силою зганяли дітвору вчитися. Загалом, шкільництвом у Великій Британії і в США відали місцеві органи влади. Водночас зменшувалась роль церкви. Дешевшало приватне навчання. Однак без освіти залишалося чимало підлітків, особливо тих, які належали до міської та сільської бідноти. Вони, щоб прогодуватися, чимшвидше ставали до праці, тому не знали грамоти і ледь уміли читати.

Розвивались університети. Особливо престижно було навчатися в Англії, де Оксфорд і Кембридж вважали зразковими для здобуття вищої освіти. До провідних також належали вищі навчальні заклади в Лондоні, Ліверпулі, Глазго, інших містах Великої Британії. Поруч зі старими університетськими центрами, що існували ще від Середньовіччя, у Франції, Італії, Німеччині та Іспанії з'являлися нові. Велике значення мало відкриття в 1809 р. Берлінського університету, фундатором якого став видатний мовознавець *Вільгельм фон Гумбольдт (*1767–†1835)*. Приблизно тоді засновували вищі навчальні установи в українських землях. До університету, що вже існував у Львові, додалися Харківський (1805 р.), Святого Володимира в Києві (1834 р.), Новоросійський в Одесі (1865 р.) та Чернівецький (1875 р.).

Як і раніше, вищу освіту опановували в основному чоловіки. На початку XIX ст. жінки вчилися лише в окремих університетах США. Першою європейською країною, яка в 1860-х рр. відкрила двері вищих навчальних закладів для студенток, стала Швейцарія. Наприклад, однією з випускниць Лозаннського університету була *Віра Ґедройць (*1870–†1932)*, вихідка з литовського княжого роду, письменниця, лікарка-хірургиня, відтак одна з перших професорок у світі. Від 1870-х рр. жінкам нарівні з чоловіками надавали докторські наукові ступені. У 1896 р. першою в Австро-Угорській імперії докторкою медицини стала *Софія Окуневська-Морачевська (*1865–†1926)*. У 1910 р. в Російській імперії першою здобула ступінь докторки історії *Олександра Єфименко (*1848–†1918)*, авторка підручників, книжок, у яких описувала минувшину українського народу.

Міркуємо і діємо!

1. *Прочитайте вислови Отто фон Бісмарка: «Успіх у війні забезпечують два чинники: рушниця нового зразка і шкільний учитель», «Ставлення до вчителя — це політика, що демонструє або силу, або слабкість держави». Як вони свідчать про значення освіти в модерному суспільстві?* ***2.*** *Чому в другій половині XIX ст. в Європі та в США набували популярності технічні професії? Чому вони затребувані сьогодні?* ***3.*** *Розгляньте картини на с. 166. Як перша свідчить про освіченість жіноцтва? Шкільну освіту якої з європейських держав відображує друга?*

21.2. Як розвивалися науки в XIX ст.?

Науки в XIX ст. дали світові відкриття, що відчутно змінили подальший поступ суспільства. На мапах з'явилися докладні обриси материків, але їхні внутрішні землі залишалися маловивченими. Тому часто уряди європейських країн споряджали експедиції, які вирушали на пошуки незвіданих територій. Також мандрівники вели своєрідну розвідку для подальшого захоплення й утримання колоній. У 1820 р. кораблі капітанів *Фабіана Готліба фон Беллінсгаузена* (імператорський флот Росії) та *Едварда Брансфілда* (військово-морські сили Великої Британії) досягли берегів Антарктиди. У середині XIX ст. британець *Девід Лівінгстон* здійснив дослідження Центральної та Південної Африки. Російський науковець українського походження *Микола Миклухо-Маклай* обстежив острови Океанії та залишив ґрунтовні записи про побут і вірування тубільців.

Портрет Флоренс Найтінгейл, фотограф Генрі Герінг, приблизно 1860 р.

«Ада Лавлейс у 21 рік», фрагмент картини, художниця Маргарет Сара Карпентер, 1836 р.

Портрет Софії Окуневської-Морачевської, фотограф невідомий, після 1896 р.

Вражали досягнення фізиків і хіміків. Зокрема, у 1869 р. росіянин *Дмитро Менделєєв* уклав періодичну систему хімічних елементів. За легендою, вона йому наснилася, і науковець нібито детально відтворив сон у вигляді таблиці, залишивши порожні клітинки для невідомих елементів. Подружня пара — француз *П'єр Кюрі* та полька *Марія Склодовська-Кюрі* — з'ясували, що деякі елементи здатні випромінювати енергію. В 1898 р. вони повідомили про існування двох радіоактивних елементів — полонію та радію, які відповідно з 84 і 88 атомними номерами поповнили менделєєвську таблицю. Французький фізик *Жан Фуко*, використовуючи для дослідів спеціальний маятник, успішно довів, що Земля робить повний оберт навколо своєї осі впродовж доби. Важливе значення для розуміння будови світу мають дослідження англійця *Джозефа Томсона*, який вивчав електрони — елементарні частинки, з яких складаються атоми. В 1911 р.

британський фізик *Ернест Резерфорд* установив, що атоми своєю будовою нагадують Сонячну систему: електрони із негативним зарядом рухаються довкола позитивно зарядженого ядра. Українець *Іван Пулюй* у 1881 р. вперше сконструював «лампу», що стала прототипом рентгенівського апарата, і зробив за її допомогою знімки руки своєї доньки Наталії та скелета людини. Згодом, у 1895 р., німецький фізик *Вільгельм Конрад Рентген* опублікував статтю про існування ікспроменів, отож «невидиме випромінювання», відкрите українцем, назвали рентгенівським. Британка, графиня *Ада Лавлейс* першою у світі створила обчислювальний прилад і першою «написала» для нього програму.

Швидкими темпами розвивалися біологія та медицина. В 1859 р. англійський науковець *Чарльз Дарвін* опублікував трактат «Походження видів», де вперше описав еволюційну теорію, що стала наріжною для розуміння появи і розвитку людини. Австрієць чеського походження *Георг Мендель* у 1866 р. довів існування спадковості, на підставі чого наприкінці XIX ст. виокремилась наука генетика. Французький дослідник *Луї Пастер* заклав основи мікробіології та імунології. Його досліди продемонстрували вразливі місця багатьох інфекційних захворювань, на підставі чого він розробив щеплення проти сибірки, холери і сказу. Німецький лікар *Роберт Кох* також відзначився в подоланні сибірки та холери, відкрив особливий збудник туберкульозу (сьогодні ці бактерії відомі як «палички Коха»). Знаючи про походження невиліковної тоді хвороби, медики придумали засоби профілактики й вакцину проти туберкульозу, врятувавши мільйони життів. Британська письменниця, феміністка, громадська діячка *Флоренс Найтінгейл* заснувала першу школу медичних сестер, керувала санітарками під час Східної війни. Саме до її дня народження (12 травня) приурочено відзначення Міжнародного дня медичної сестри.

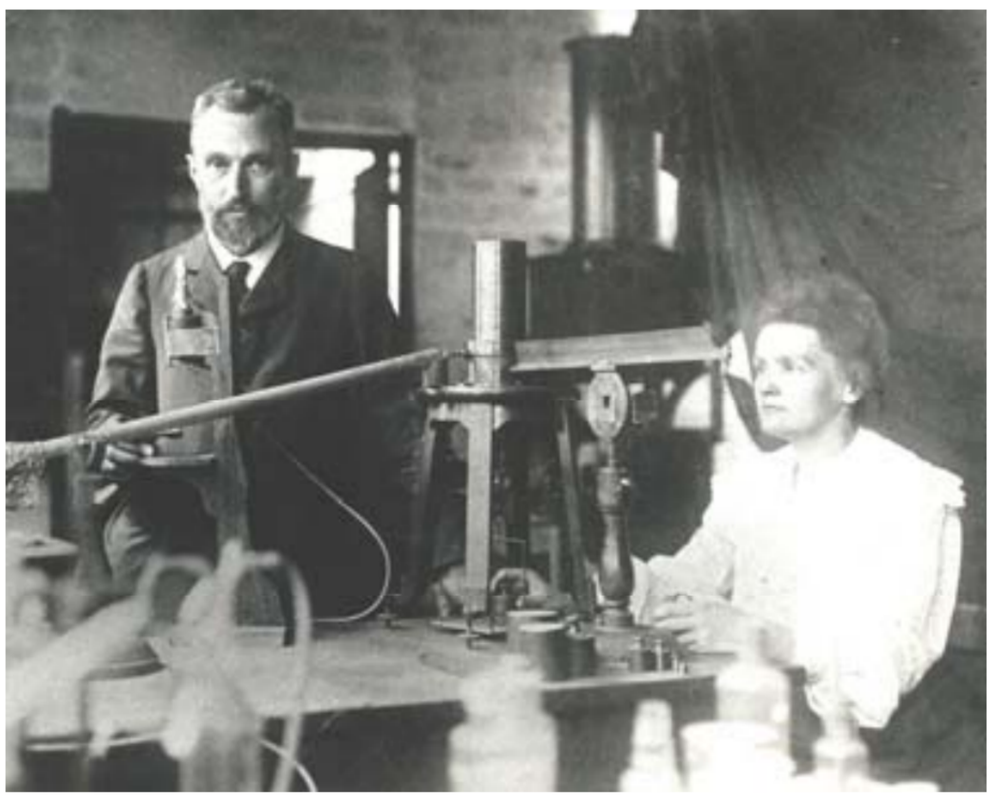

П’єр Кюрі і Марія Склодовська у власній лабораторії, фотограф невідомий, місто Париж, близько 1904 р.

Лікарня на Арморі-сквер, місто Вашингтон, фотограф Метью Бенджамін Брейді, між 1863–1865 рр.

Міркуємо і діємо!

1. *Укладіть перелік найважливіших наукових відкриттів XIX ст., скориставшись підручником і додатковими джерелами інформації.* ***2.*** *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, знайдіть інформацію про те, які важкі хвороби вдалося подолати завдяки вакцинуванню.* ***3.*** *Чому впродовж XIX ст. в побуті жінки перебували в «тіні» чоловіків, а в науках часто перевершували «чоловічі» здобутки?*

21.3. Які технічні новинки запропонувало XIX ст.?

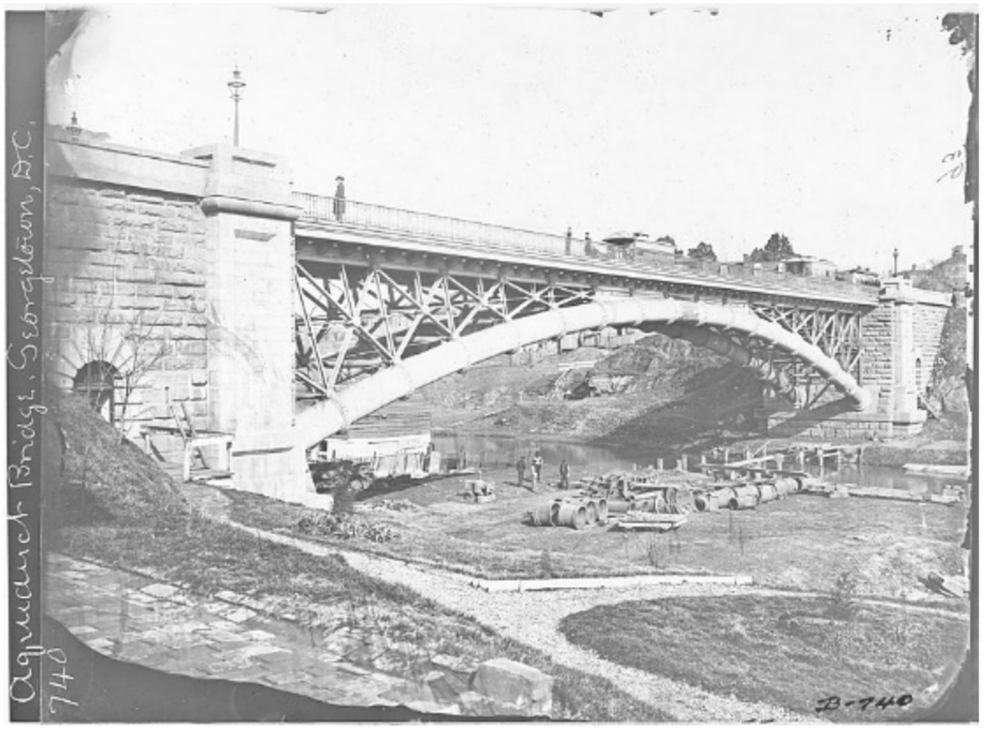

Міст водопроводу («Трубчастий міст»), місто Джорджтаун, округ Колумбія, США, фотограф Метью Бенджамін Брейді, між 1860–1865 рр.

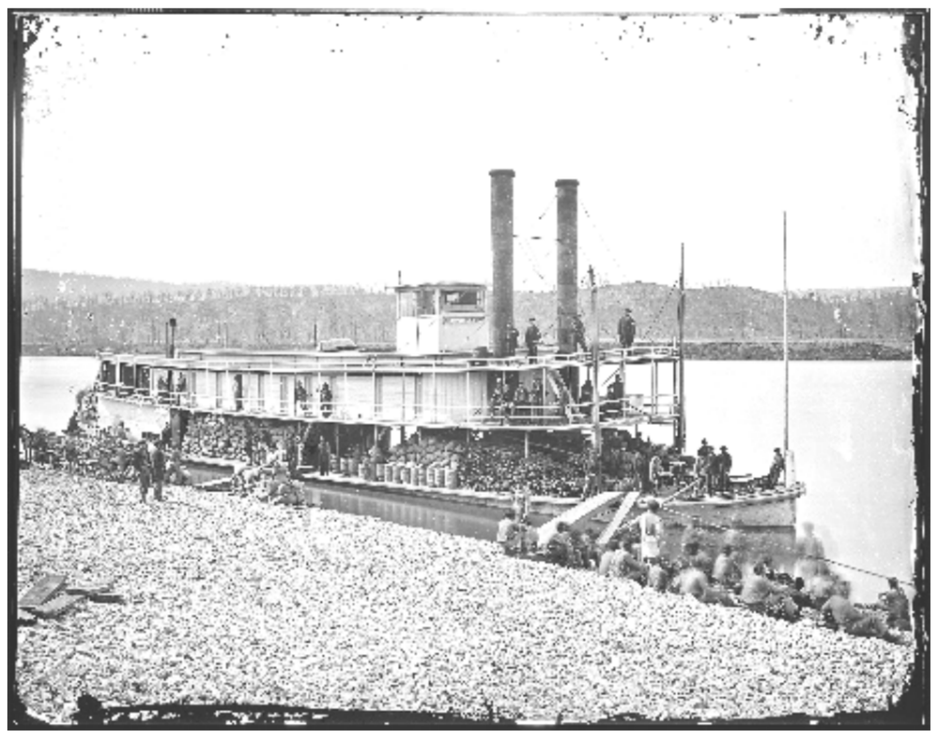

«Місіонер» (транспортний пароплав) на річці Теннесі, США, фотограф Метью Бенджамін Брейді, між 1860–1865 рр.

Будівництво Тауерського мосту, місто Лондон, фотограф невідомий, приблизно 1893 р.

«Відкриття Тауерського мосту», художник Вільям Лайонел Віллі, 1895 р.

Винаходи «довгого» XIX ст. надали потужного поштовху розвитку світової економіки. Вже на початку XIX ст. англійський інженер *Генрі Модслі* сконструював механічний токарний верстат. Американець *Елі Вітні* створив фрезерний верстат. Француз *П'єр Мартен* збудував особливу піч для виплавляння високоякісної сталі. Технічні новинки одразу впроваджували на заводах і фабриках, завдяки чому зростали обсяги виробництва й покращувалась якість продукції. Американський ентузіаст *Чарльз Гуд'їр* у 1839 р. випадково розгадав таємницю вулканізації каучуку, що доти був нестійким, липким і шви-

дко плавився. Експериментатор ненароком помістив його разом із сіркою в піч. Суміш витримала «тепловий удар». Відтак світ отримав міцну й еластичну гуму, надзвичайно потрібну для виробництва автомобілів, літаків, промислових машин тощо.

Доволі результативно удосконалювали способи передачі інформації. Від 1844 р. запрацювали перші телеграфні апарати, які використовували спеціальну абетку американця *Семюеля Морзе*. А в 1876 р. його співвітчизник *Александр Белл* створив перший телефон.

Світлина з книжки Анни Аткінс «Британські водорості: ціанотипні відбитки», 1843–1844 рр.

Ще вагомішими виявилися успіхи теж американця *Томаса Едісона*, винахідника лампочки, фонографа, електростанції та інших, деколи доволі оригінальних, речей (наприклад, першого у світі електричного стільця). Конкуренцію колезі склав серб за походженням *Нікола Тесла*, чиї досліди зі змінним струмом, магнітними полями та виробництвом дешевої електроенергії викликали неабияке захоплення. В 1896 р. італійський радіотехнік *Гільєрме Марконі* сконструював радіоприймач. З'являлися механізовані пристрої і предмети, що полегшували побут. Так, американка *Джозефіна Кокрейн* вигадала першу посудомийну машину, а її землячка *Маргарет Елоїза Найт* — прості паперові пакети із прямокутним дном, що значно вплинуло на зростання обсягів продажів. Британська ілюстраторка й біологиня *Анна Аткінс* стала першою фотографинею, яка застосувала *ціанотипію* (фотодрук блакитних відтінків) та уклала в 1843 р. першу книжку, ілюстровану лише світлинами.

Наприкінці XIX ст. Європу вкрила мережа залізниць. Так само сполучили Західне і Східне узбережжя США. Морські перевезення здійснювали пароплави. Важливим стало винайдення двигуна внутрішнього згоряння (*Ніколаус Отто* в 1876 р.), дизельного двигуна (*Рудольф Дизель* у 1896 р.), що запустило автомобільну промисловість. На початку XX ст. конструктори заповзялися опановувати повітряний простір. Зокрема, у 1901 р. німецький інженер *Фердинанд фон Цеппелін* здійснив перший політ на дирижаблі — потужному агрегаті, двигун якого дозволяв протистояти повітряним потокам і спрямовувати наповнений легким газом транспорт у потрібному напрямку. Дирижаблі вважали вдалими конструкторськими рішеннями, але газ миттєво займався, що становило чималу небезпеку. Як наслідок, значно краще прижився винахід братів *Орвілла* та *Вілбера Райтів*, які в 1903 р. здійснили перші польоти на власноруч виготовленому літаку. І хоча вони разом налітали заледве 150 м, розвиток

авіації було не спинити. Француженки баронеса *Раймонда де Ларош* і скульпторка *Тереза Пельтьє* стали першими пілотесами.

Повітряна куля Анрі Жіффара
біля палацу Тюїльрі,
місто Париж,
фотограф Рене Патріс Дагрон,
1878 р.

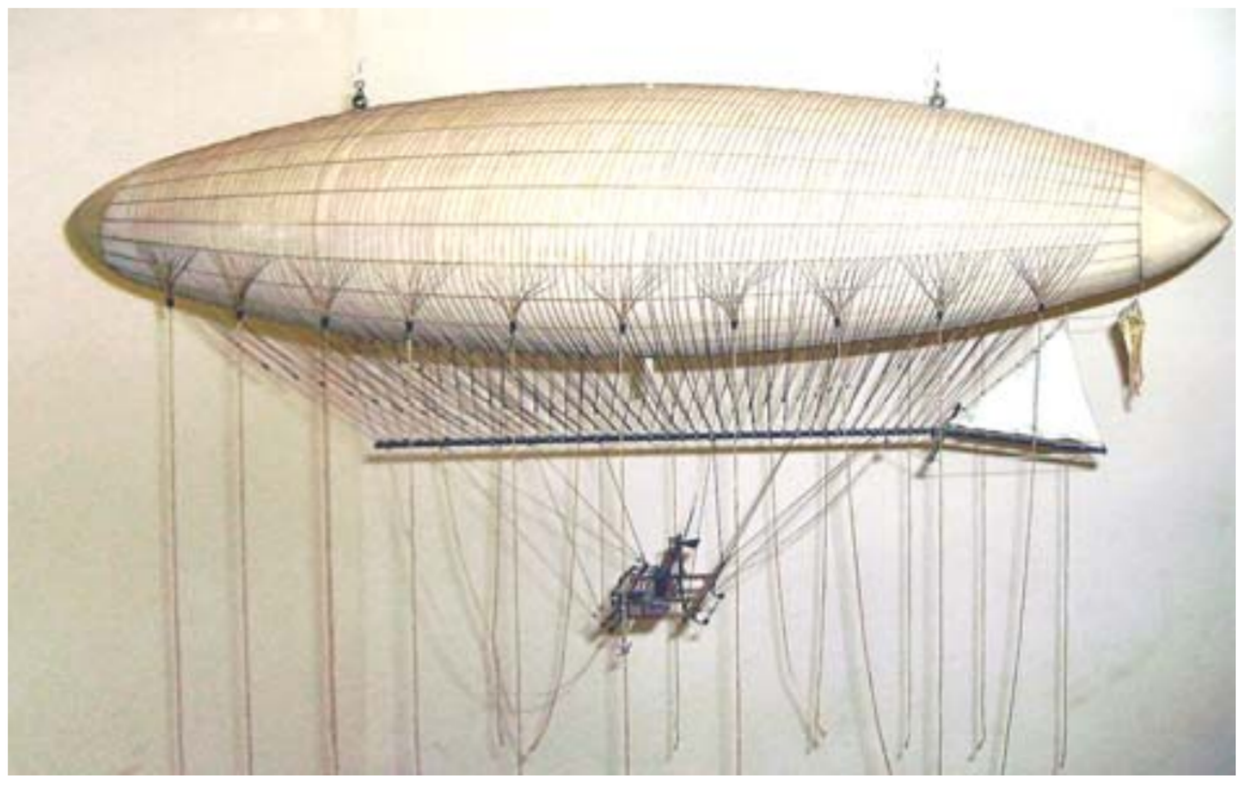

Модель дирижабля (з паровим двигуном),
створеного Анрі Жіффаром, 1852 р., Музей науки,
місто Лондон, сучасна світлина

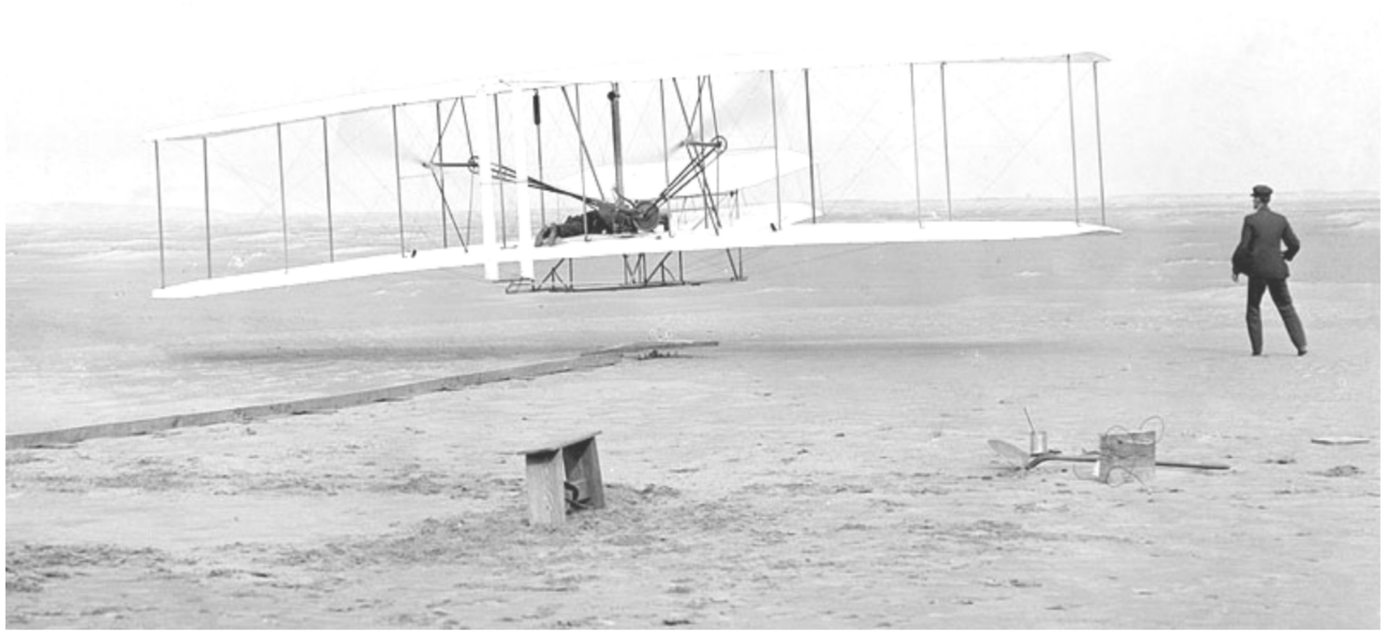

«Перший політ» (пілотує Орвілл Райт),
фотограф Джон Томас Деніелс,
17 грудня 1903 р.

Тереза Пельтьє на літаку
«Делагранж»
в містечку Іссі-ле-Муліно
поблизу міста Париж,
фотограф невідомий,
17 вересня 1908 р.

Баронеса Раймонда де Ларош (Еліза Леонтіна Дерош) за штурвалом аероплана, фотограф невідомий, 1909 р.

Баронеса Раймонда де Ларош під час тижня авіації в місті Санкт-Петербург, фотограф невідомий, весна 1910 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Чому винайдення гуми стало одним із поворотних моментів у розвитку людства?* ***2.*** *Як технології передавання інформації безповоротно змінювали суспільство?* ***3.*** *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірки світлин, що ілюструватимуть поступ кораблебудування, авіабудування, автомобілебудування від XIX ст. дотепер.*

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/3RmBuzK
21.1. Нікола Тесла про роль і роботу винахідників.

Корисна гра:
https://cutt.ly/ztIC1Dkn

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Обчисліть найближчі ювілеї відомих наукових відкриттів і винаходів модерної доби. Обчислення запишіть у зошит. **Б.** Об'єднайтеся в групи. Виготовте мапу «Досягнення наук і техніки у провідних державах світу впродовж "довгого" XIX ст.». Презентуйте свій виріб у класі.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** У зошиті стрілками відобразіть зв'язки підлеглості між поняттями «предмет повсякденного вжитку», «наукове дослідження», «винахід». **4.** Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся, коли виникло таке історичне джерело, як світлина. Скільки років найдавнішим світлинам у вашому родинному архіві?

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Обміркуйте в парах, чому «довге» XIX ст. називають «модерним»? Відповідь аргументуйте фактами з підручника. **6.** Взаємонавчаючись у групах, оцініть, як наукові відкриття і винаходи вплинули на повсякдення людей модерної доби.

§ 22. Мистецтва. Масова культура. Повсякдення

Чи знаєте ви, що…

… уродженка села Гавронці, що на Полтавщині, Марія Башкирцева стала визначною художницею Франції; її картини зберігаються в Луврі та інших європейських музеях; із 1885 р. премію її імені щорічно вручають кращим молодим мисткиням / митцям пензля, а в 1890 р. прем'єр-міністр Великої Британії Вільям Гладстон назвав її славновідомий «Щоденник» однією з найвидатніших книжок століття;

… уродженку села Білявинці, що на Тернопільщині, Соломію Крушельницьку, називали «ідеальною співачкою»; саме вона врятувала від забуття оперу Джакомо Пуччіні «Мадам Баттерфляй»; своїм голосом чарувала слухачів у Буенос-Айресі, Сантьяго, Нью-Йорку, Мілані, Римі, Неаполі, Парижі, Ніці, Санкт-Петербурзі, Кракові, Варшаві, Одесі, Львові;

… ініціаторкою українського жіночого руху вважають Наталію Кобринську, уродженку села Белелуя, що на Івано-Франківщині, яка в 1884 р. в місті Станиславів започаткувала першу жіночу громадську організацію — «Товариство руських жінок», куди увійшло майже 100 активісток.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Еклектика (від грецьких слів «еклектос» — «вибраний», «еклектікос» — «здатний вибирати») — поєднання різнорідних, несумісних, іноді протилежних поглядів, теорій, ідейних напрямів, художніх стилів.

Емансипація (з латинського слова «емансіпо» — «звільняти від опіки») — звільнення від залежності, скасування обмежень, зрівняння у правах.

Імпресіонізм (від французького слова «імпресьйон» — «враження») — наприкінці XIX ст. — напрям у мистецтвах, представники яких прагнули відтворити особистісні відчуття, переживання, швидкоплинні враження тощо.

Класицизм (від латинського слова «класікус» — «взірцевий») — у XVII – на початку XIX ст. — напрям у європейських мистецтвах, представники яких наслідували здобутки Стародавніх Греції та Риму, періоду Відродження й дотримувалися суворих правил відтворення дійсності.

Масова культура (від однойменних слів) — культура, популярна серед широких верств суспільства, переважно комерційно успішна, елементи якої проявляються в різних галузях повсякдення.

Модерн (від однойменного французького слова — «новий», «сучасний») — на межі XIX–XX ст. — напрям у європейських мистецтвах (зокрема в архітектурі), представники яких протиставляли свою творчість традиціям попередніх періодів.

Реалізм (від латинського слова «реаліс» — «суттєвий», «дійсний») — упродовж XIX ст. — напрям у мистецтвах, представники яких намагалися правдоподібно відтворювати дійсність.

Романтизм (від іспанського слова «романс» — ліричний жанр у середньовічній літературі) — наприкінці XVIII – на початку XIX ст. — напрям у європейських мистецтвах, представники яких нехтували традиціями класицизму, висуваючи на перший план інтереси й почуття людини, використовуючи у своїй творчості історичні та народнопоетичні теми.

Фемінізм (від латинського слова «феміна» — «жінка») — суспільно-політичний рух за зрівняння жінок у правах із чоловіками, усунення статевої дискримінації.

22.1. Як розвивалися література та образотворче мистецтво впродовж «довгого» XIX ст.?

Однією з особливостей розвитку літератури кінця XVIII – початку XX ст. було співіснування та послідовна зміна кількох мистецьких напрямів: **класицизму, романтизму, реалізму, модернізму.** Зростав вплив літературних витворів на суспільство, адже друковані книжки завдяки технічному прогресу ставали доступнішими. Окрім того, художнє слово поширювалося внаслідок розвитку освіти. Автори почали заробляти на життя своїми письменницькими талантами. Переклади творів сприяли формуванню світової літературної скарбниці водночас з активним розвитком національного красного письменства. Недарма модерний період називають «золотим» у літературі. У першій половині XIX ст. набували популярності романтичні погляди. Майстри пера *Йоганн Гете*, *Фрідріх Шиллер*, орієнтуючись на ідеали Просвітництва, у своїх творах зображували моральні та героїчні вчинки героїв. Також *Вальтер Скотт*, *Віктор Гюго*, *Генріх Гейне* неодноразово вдавалися до історичних сюжетів, щоб показати вади суспільства або перипетії особистого вибору в мінливих обставинах. Образи звичайних людей із буденними проблемами поставали у творчості письменників-реалістів (*Стендаля (Анрі Марі Бейля)*, *Чарльза Дікенса*, *Оноре де Бальзака*, *Марка Твена*). Складності гартування людського характеру у природному й соціальному довкіллі описували *Еміль Золя*, *Гі де Мопассан* та інші митці.

«Враження. Схід сонця»,
художник Клод Моне, 1872 р.

«Село Вуазен»,
художник Каміль Піссарро, 1872 р.

В образотворчому мистецтві тривалий період переважав **реалізм** із правдоподібним відтворенням на полотні довколишнього світу і людей. Відомим, наприклад, є шедевр російського художника українського походження *Іллі Рєпина* «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Історичність постатей, що їх відобразив митець, вражає. Він вдало дібрав костюми, зачіски та предмети (під рукою в одного з козаків лежить колода гральних карт — можливо, його роздягнули до пояса, щоб не шахраював і не ховав «козирі» в рукави). Однак від

другої половини XIX ст. європейські живописці звернулися до нових форм і технік. З'явився **імпресіонізм** — змальовування витончених особистих вражень, спостережень, демонстрування своїх почуттів споглядальникам. Французького майстра пензля *Едуарда Мане* вважали відомим портретистом, але в його натюрмортах, зокрема на картині «Півонії на мармуровому столі», простежувалися перші імпресіоністські нотки. Послідовники митця (*Клод Моне* — «Враження. Схід сонця», «Гранд-канал»; *Каміль Піссарро* — «Село Вуазен» та інші) зображували природу або міські краєвиди, людей у русі, під час відпочинку. Схожі сюжети (але із зображенням жінок) обирала імпресіоністка *Берта Морізо* («Колиска», «Полювання на метеликів»).

«У студії», художниця Марія Башкирцева, 1881 р.

«Портрет Берти Морізо», художник Едуард Мане, 1873 р.

«Автопортрет у солом'яному капелюсі», художниця Елізабет Луїза Віже-Лебрен, 1782 р.

Імпресіонізм швидко заполонив мистецький простір. Згодом деякі живописці запропонували інше бачення цього напряму — *постімпресіонізм*. Так, нідерландець *Вінсент ван Гог* («Автопортрет із перев'язаним вухом і люлькою», «Соняшники», «Півники», «Зоряна ніч») писав картини під впливом особистого трагізму. А французький художник *Поль Сезанн* у пізній період творчості («Гора Сен-Віктуар», «Водяний млин») звертався до геометричних фігур, відображуючи природу через конуси, кола, циліндри.

«Півонії на мармуровому столі», художник Едуард Мане, 1882 р.

«Ваза з півниками», художник Вінсент ван Гог, 1890 р.

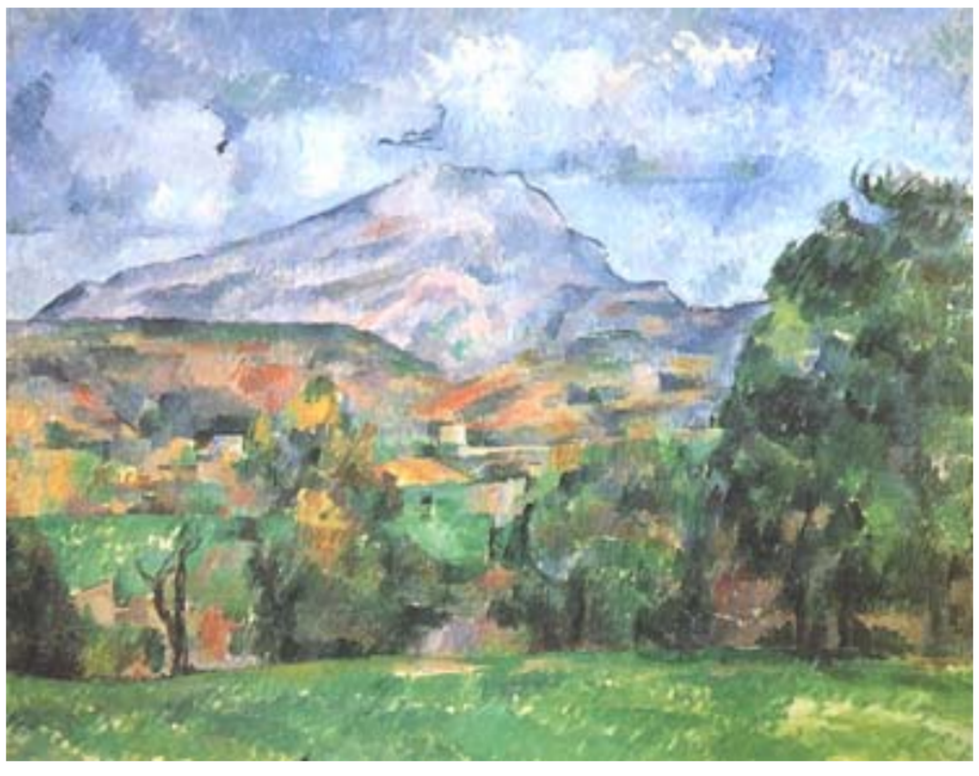

«Гора Сен-Віктуар», художник Поль Сезанн, 1888–1890 рр.

«Зоряна ніч», художник Вінсент ван Гог, 1889 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Назвіть напрями літератури та образотворчого мистецтва кінця XIX – початку XX ст. В чому їхні особливості?* ***2.*** *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірку цікавих фактів із життєпису Марії Башкирцевої.* ***3.*** *Одним із найвизначніших представників постімпресіонізму був Вінсент ван Гог. Послуговуючись сервісом «Мистецтва і Культура», підготуйте про нього нетривалу (1–2 хв) розповідь.*

22.2. У чому особливості скульптури, архітектури та музики «довгого» XIX ст.?

Утворення Французької імперії, що відбулося на початку XIX ст., повернуло до життя мистецькі античні сюжети. Велич і мілітаризм — прикметні ознаки витворів тогочасної архітектури. Втіленням цього підходу стало спорудження за наказом Наполеона Бонапарта *Тріумфальної арки* в Парижі (1806–1836 рр.). Вона постала на честь перемоги поблизу міста Аустерліц та військових звитяг республіканських військ. Арку прикрасили скульптурами «Марсельєза» (Франсуа Рюд), «Тріумф 1810» (Жан-П'єр Корто) та іншими. Однак після падіння імперії скульптори облюбували новіші напрями, зокрема імпресіонізм (*Оґюст Роден*).

Європейська архітектура від XVIII ст. розвивалась у класичних формах. Однак у власне Англії за королеви Вікторії частково відродили готику — у такому стилі в 1840-х рр. в Лондоні звели будівлю парламенту. Від середини XIX ст. європейські архітектори взялися експериментувати. Так з'явився **модерн**. Наприклад, «Кришталевий палац» у Лондоні — це немислиме, неймовірне поєднання заліза і скла. У 1889 р. Париж прикрасила 312-метрова вежа, спроєктована найвмілішим вигадником металевих споруд *Александром Ейфелем*. Хоча чимало тодішніх французьких інтелектуалів протестували проти паплюження столиці, сьогодні Ейфелева вежа є одним із символів міста і держави. Подальші спроби застосування металевих конструкцій призвели до появи в 1885 р. перших хмарочосів у США та пожвавлення мостобудування.

Тріумфальна арка, місто Париж, сучасна світлина

Ейфелева вежа, місто Париж, сучасна світлина

Справжні генії творили і в світі музики. Неповторні «Місячна соната», «Аврора», «Ода до радості» (сучасний гімн Європейського Союзу) німецького композитора *Людвіга ван Бетховена* зробили його ім'я безсмертним. Одного разу його учень, чеський композитор і піаніст Карл Черні, звернув увагу на хлопчика, який ніяково почувався в товаристві старших, але неймовірно майстерно грав на фор-

тепіано. Цим підлітком був угорець *Ференц Ліст* — композитор і виконавець найскладніших фортепіанних творів («Угорських рапсодій», складених за народними мотивами, етюдів тощо). Вершиною італійської музики вважають опери *Джузеппе Верді*, що їхні сольні партії неперевершено виконувала всесвітньо відома оперна діва, українка Соломія Крушельницька.

Міркуємо і діємо!

1. *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірку зображень найвідоміших пам'яток світової архітектури, що зведені в класичному та модерному стилях. Розмістіть їх у ваших віртуальних групах. Оберіть вподобайками десять найкращих.* ***2.*** *Поміркуйте, чому спочатку вважали, що Ейфелева вежа «паплюжила» столицю Франції?* ***3.*** *Як відомо, «Ода до радості» Людвіга ван Бетховена — гімн Європейського Союзу. Використовуючи додаткові джерела інформації, дізнайтеся, чому саме ця композиція удостоєна такої честі.*

22.3. Як пов'язані масова культура і масове виробництво? Що таке емансипація?

«Вільний час» («Гравець на цитрі»), художник Еміль Рау, 1890 р.

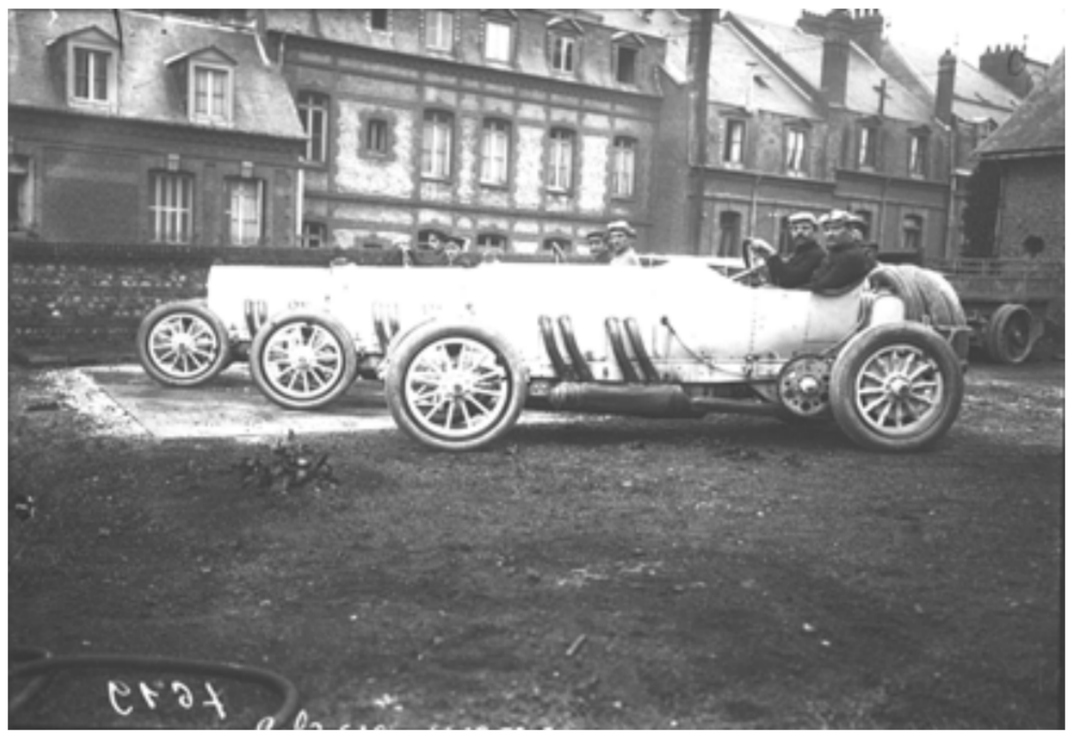

Німецька команда «Мерседес» на автомобільних перегонах «Великий приз» у Франції, фотограф невідомий, 7 липня 1908 р.

Завдяки впровадженню механізованої праці виробництво набуло масовості. Якщо в першій половині XIX ст. робітництво часто працювало за середньовічними зразками, довго трудячись над замовленнями (наприкінці XVIII ст. все ще існувало цехове ремесло), то вже на початку XX ст. на заводах і фабриках виготовляли величезні обсяги продукції. Водночас зростали статки населення, тому люди почали більше купувати. Чи не всю Європу, США пронизала мережа магазинів — товари йшли до покупця, а не навпаки. Наприклад, автомобілі швидко завоювали популярність, і в 1915 р. на заводах американця *Генрі Форда* щороку випускали понад 250 тис. автівок. Основними рисами **масового виробництва** ставали *стандартизація* (однотипність) та орієнтованість на споживача.

Зміни у виробництві та споживанні спричинили появу **масової культури.** Твори мистецтв набули комерційної спрямованості й добре продавалися на ринку. Завдяки вдалій політиці щодо освіти чимало людей не просто навчилися читати, а й почали цікавитися літературою як видом дозвілля. Саме тому чималими тиражами виходили насамперед видання пригодницького жанру, детективи та любовні романи. Коли ж незаможні читачки й читачі не могли придбати книжку, до їхніх послуг завжди були товсті журнали зі свіжими публікаціями (у такий спосіб продавалися твори *Оноре де Бальзака*, *Александра Дюма*, *Оскара Вайльда* та інших). Нові засоби зв'язку сприяли швидкій популярності театральних вистав, художніх виставок, опер тощо. Вдала постановка, яка вперше з успіхом пройшла, скажімо, у Парижі, через місяць уже збирала повні зали в Лондоні, Відні чи Вашингтоні. Пересічний громадянин ставав головним споживачем продукції культури.

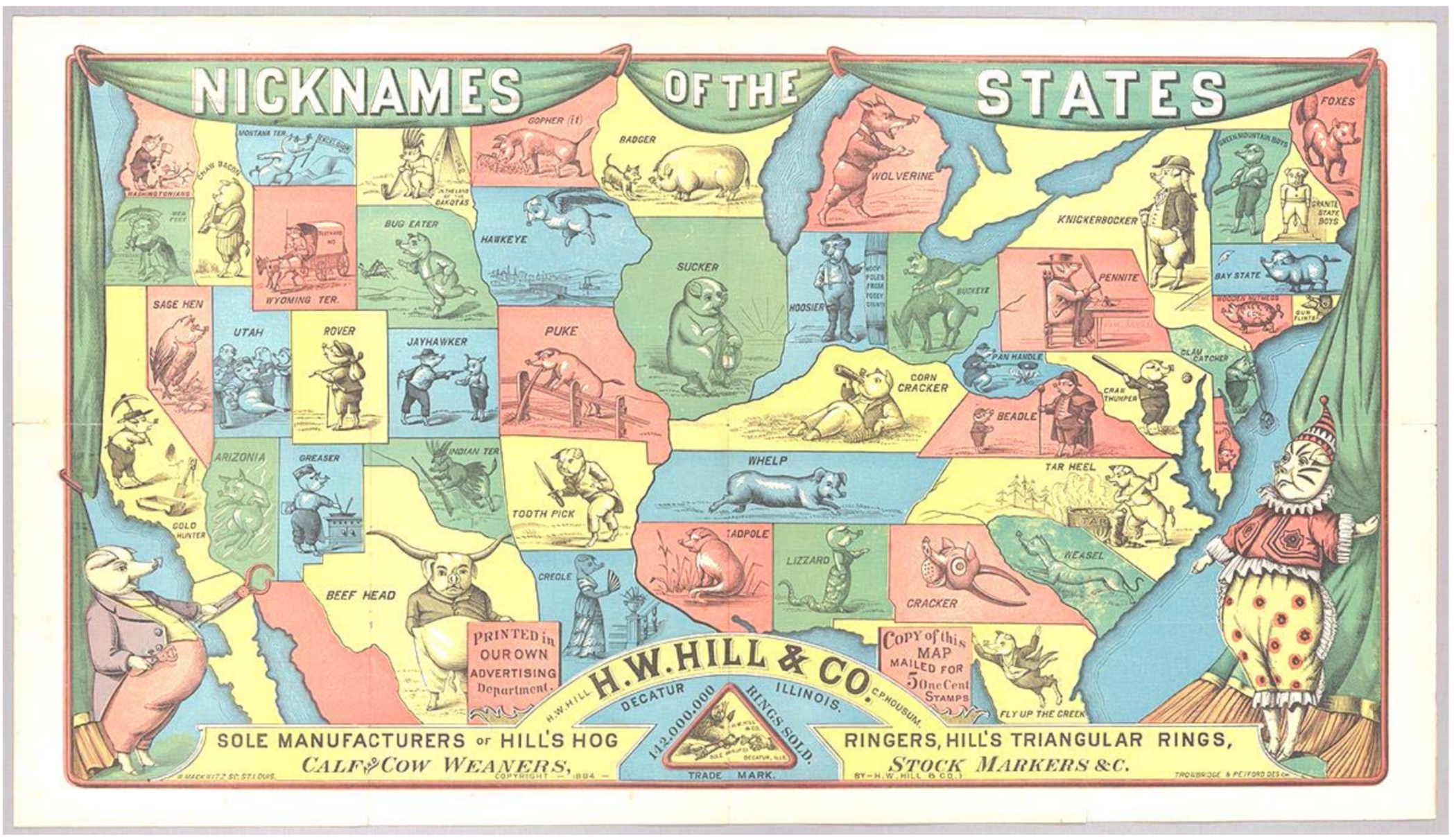

«Прізвиська штатів» (рекламна мапа), художник Вільям Маквіц, 1884 р.

Розвиток промисловості загострив питання про те, чи можуть жінки працювати нарівні з чоловіками. В середині XIX ст. в країнах Європи і США розпочався рух за **емансипацію** — надання жінкам рівних прав із чоловіками в суспільному, трудовому та сімейному житті. Йшлося про можливості здобуття освіти, участі у виборах, право на працю та справедливу зарплату. Ці ідеї у США обстоювала *Ебігейл Адамс (*1744–†1818)*, яка закликала до рівноправ'я між статями. Чи не першою політичною перемогою виявилися новозеландські закони від 1893 р., що надавали жінкам право голосу. У самій Англії, про що вже йшлося, на захист жінок виступила невгамовна *Флоренс Найтінгейл (*1820–†1910)*, реформаторка се-

стринської справи й письменниця. Однак до значних досягнень було ще далеко. Наприклад, **феміністки** бездержавних народів вважали, що боротьбою за незалежність вони домагаються також своїх прав і свобод. Через це інтелектуали XIX ст. у Східній Європі майже не порушували «жіночої проблематики».

«Сестра милосердя», художник Микола Ярошенко, 1886 р.

Самотній Вовк і його дружина Етла, індіанці з племені кайова, фотограф невідомий, між 1855–1865 рр.

Солдати Філіпа Керні, поранені біля міста Фредеріксберг, фотографи Александр Гарднер і Джеймс Ф. Гібсон, 1862 р.

Міркуємо і діємо!

1. *Позначте в зошиті стрілками «→», «←» або «↔» своє розуміння взаємозв'язків між поняттями «масова культура», «масове виробництво».* ***2.*** *Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про запровадження Генрі Фордом конвеєрного виробництва автомобілів. Як на його підприємствах дбали про працівників? Яких умов їм належало дотримуватися, щоб мати високу заробітну плату?* ***3.*** *Як ви розумієте поняття «фемінізм»? Чому цей рух став можливим на початку XX ст.? Як він пов'язаний із політичними подіями?*

Додаткова інформація та ілюстрації з теми
https://cutt.ly/6RmBjdE
22.1. Маяк Ейфеля на Херсонщині.

Корисна гра:
https://cutt.ly/htlVevt8

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Укладіть хронологічну таблицю найвідоміших (на ваш погляд) мистецьких досягнень модерного періоду. **Б.** Покажіть на глобусі або мапі основні культурно-мистецькі центри Європи і світу.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **3.** Розкажіть про розвиток мистецтв, їхні напрями, стилі, зміни в світогляді людей протягом «довгого» XIX ст. Використовуйте нові слова, що вивчили на уроці. **4.** Поясніть, чому з картиною Клода Моне «Враження. Схід сонця» пов'язують виникнення імпресіонізму? **5.** Із доступних джерел доберіть інформацію та підготуйте невелику (3–5 слайдів) презентацію «Суперечності повсякдення на початку XX ст.». Продемонструйте її в класі.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Обміркуйте в класі, як емансипація та фемінізм відображали ті світоглядні зміни, що відбувалися в суспільстві впродовж «довгого» XIX ст.

Практична робота «ОСВІТА, НАУКИ, МИСТЕЦТВА У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ»

1. Міркуємо і діємо!

Прочитайте уривки з публікацій істориків і журналістів, розгляньте зображення. Обміркуйте відповіді на запитання і виконайте завдання, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України. Результати роботи презентуйте в класі.

I. «…З іменем Соломії Крушельницької пов'язане тріумфальне відродження опери "Мадам Баттерфляй" Джакомо Пуччіні. Прем'єра відбулася 17 лютого 1904 року в Міланському театрі La Scala і зазнала фіаско. Два місяці композитор працював над другою редакцією, а тоді звернувся до Соломії Крушельницької з проханням виступити...

Це відбулося 28 травня 1904 року в театрі Grande у Бреші. "Опера має цілковитий, незаперечний успіх, — звітував часопис "Musica e musicisti". — Сім уривків довелося повторити на біс під загальні овації на честь автора твору, диригента … й усіх виконавців, що є найкрасномовнішим коментарем до вчорашнього вечора. Синьйора [Соломія] Крушельницька є блискучою виконавицею"…» (Білавич Д., Криворучка І., Огурчак Г., Пасічник Р., Якимишин А. Соломія Крушельницька. Життя великої співачки у 20 фотографіях. *Локальна історія.* 2022. 22 вересня).

II. «…Щоправда, не [Іванові] Пулюю приписують це відкриття, а німецькому вченому Вільгельму Кондраду Рентгену, який незадовго перед цим, 28 грудня 1895 року, опублікував повідомлення "Про новий тип променів", де, власне, і йшлося про Х-випромінювання. Однак за чотирнадцять років перед тим уже існувала "лампа Пулюя", що випромінювала такі промені. [Вільгельм] Рентген цілком міг скористатися цим винаходом, а також іншими напрацюваннями [українця]…

…У 1883–1884 роках [Іван Пулюй] працював у австрійському місті Штайрі як консультант і директор фабрики освітлювальних ламп власної конструкції. А в 1890-х роках під його керівництвом було споруджено чимало електростанцій на змінному струмі в Чехії…

…Разом із Пантелеймоном Кулішем та Іваном Нечуєм-Левицьким брав участь у першому повному перекладі Біблії на українську мову, яку опубліковано Британським біблійним товариством у 1903 році. Це була значна подія в історії української культури…» (Кралюк П. Великий українець Іван Пулюй. Чи буде достойно відзначено його 175-літній ювілей? *Радіо Свобода.* 2020. 12 січня).

III. «…Блискуче закінчивши Академію, [Сергій Васильківський] вирушає в … поїздку країнами Західної Європи. … З 1886 р. митець подорожує Францією, Іспанією, Англією, Італією, відвідує Алжир. Його цікавить мистецтво всіх часів і народів: твори Рафаеля та Леонардо да Вінчі, Рембрандта й Делакруа. Але особливо вабили С[ергія] Васильківського французькі барбізонці й близькі до них майстри пейзажу, насамперед – їхнє вміння відтворювати реальну природу та прагнення осягнути її світлові й колористичні закономірності. … Його увагу у Франції теж привертають ті краєвиди, які нагадують йому Україну. … Усього ж під час поїздки С[ергій] Васильківський створив 50 цілком закінчених етюдів і картин, що свідчить про велику працездатність митця та його намагання оволодіти всіма секретами живопису…» (Сергій Васильківський: українська доля Дикого Поля (твори зі збірки Харківського художнього музею): каталог виставки / авт. вст. статті О. Денисенко, авт. упорядники: О. Денисенко, В. Кацай. Київ: Майстер книг, 2013. С. 9–11).

Соломія Крушельницька у ролі Чіо-Чіо-сан
в опері Джакомо Пуччіні «Мадам Баттерфляй», фотограф невідомий, 1904 р.

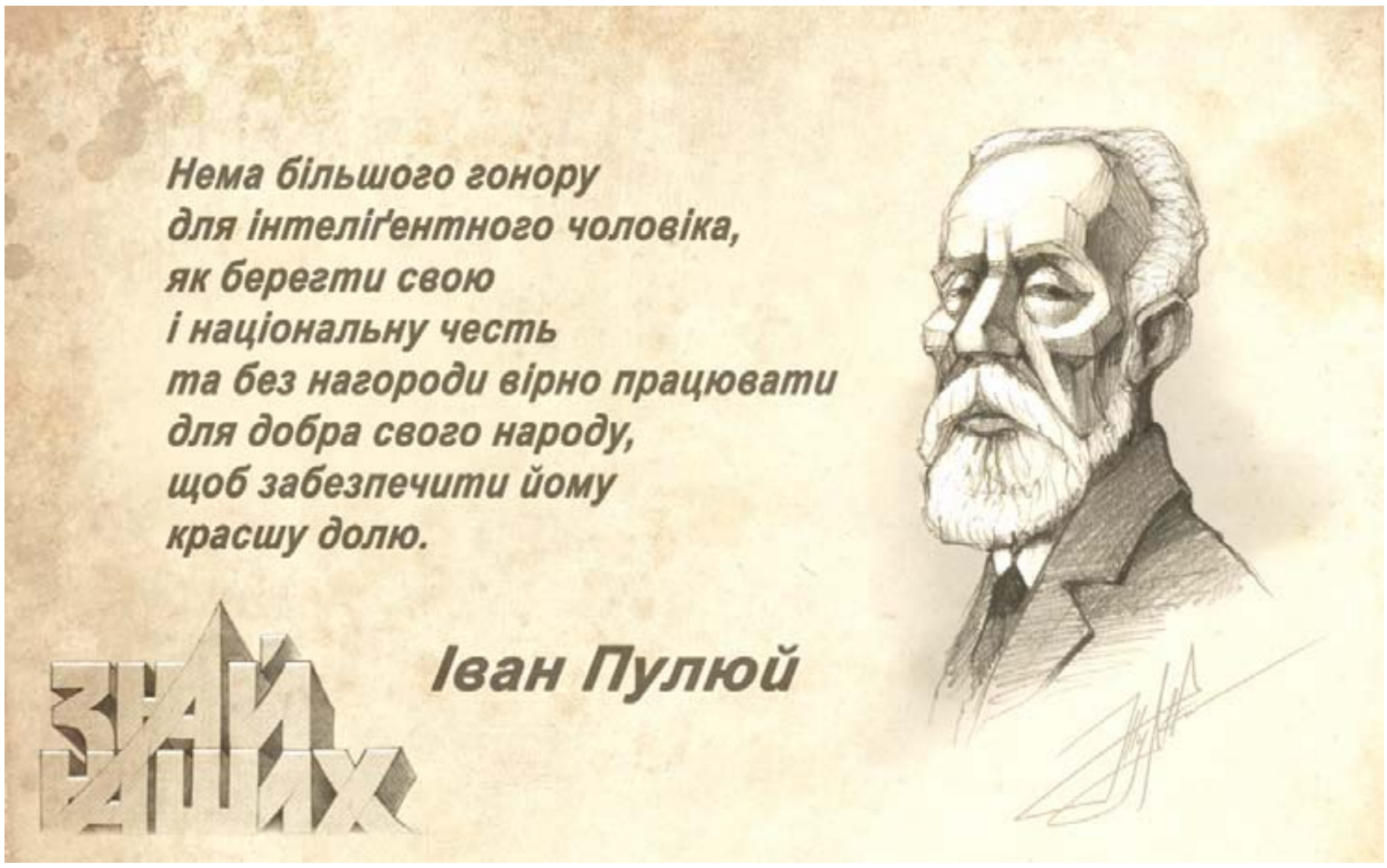

Іван Пулюй, художник Юрій Журавель, 2019 р.

«Ранок у Безансоні», художник Сергій Васильківський, 1886 р.

1. *Увідповідніть уривки із зображеннями. Яка змістова лінія їх поєднує? Як вони свідчать про взаємозв'язки та взаємовпливи між українською і світовою культурами?* ***2.*** *Об'єднайтеся в групи. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про внесок українців у скарбницю світової культури впродовж «довгого» XIX ст. Підготуйте 2–3 добірки відповідних фактів і зображень. Презентуйте свої добірки в класі. Якщо можете, розмістіть у соцмережах. Визначте найцікавіші способом «голосування» вподобайками.*

2. Міркуємо і діємо!

Виконайте пізнавальні завдання та / або вправи, навчаючись самостійно, взаємонавчаючись у парах чи в групах. За потреби послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

«Синхрон культури»

Створіть синхроністичну лінію / шкалу / стрічку часу, на якій відобразіть ключові події в освіті, науках і мистецтвах у світі, в Європі та в Україні. Накресліть дві або три паралельні лінії (наприклад, «Світ і Європа», «Світ, Європа і підавстро-угорська Україна», «Світ, Європа і підросійська Україна»). Позначте дати та помістіть короткі описи подій.

«Мапа інновацій»

На контурній мапі світу позначте держави, міста, де розміщувалися відомі університети, відбулися знакові наукові відкриття, зародилися нові мистецькі напрями. Позначте українські міста, які були освітніми, науковими та мистецькими центрами. Вкажіть, до яких імперій ці міста належали. Заповніть легенду мапи.

«Культурні мости»

Оберіть одну галузь (освіта, науки або мистецтва). Проаналізуйте взаємозв'язки й взаємовпливи між світовими, європейськими та українськими процесами. Створіть схему (наприклад, інтелект-мапу або діаграму), яка демонструватиме: а) які світові, європейські напрями, стилі впливали на Україну; б) які українські досягнення (освітні, наукові, мистецькі) стали відомі в Європі або у світі, поповнивши скарбницю світової культури; в) приклади наукових шкіл, осіб і їхніх здобутків.

«Словник прогресу культури»

У парах чи в групах попрацюйте з поняттями: «імпресіонізм», «класицизм», «модерн», «модернізація в культурі», «народна освіта», «наукова школа», «реалізм», «романтизм», «театр корифеїв», «університетська автономія». Для кожного запропонуйте зрозуміле визначення. Із кожним створіть речення, де розкрийте взаємозв'язки і взаємовпливи культури української, європейської та світової. Які цінності (наприклад, прагнення до знань, пошук істини, естетична досконалість, національна самобутність) відображає кожне поняття?

«Культурний форум»

Організуйте рольову гру «Міжнародний культурний форум», що міг би відбутися на початку XX ст. Утворіть групи: «Німецькі науковці», «Українські літератори», «Французькі художники» тощо. Кожній належить підготувати нетривалу (до 1 хв) промову, у якій потрібно висвітлити: а) як демократичні принципи (наприклад, доступ до освіти, свобода особистісного вираження) впливали на їхню галузь; б) із якими обмеженнями (наприклад, цензура, відсутність фінансування) вони стикалися; в) як відбувався культурний обмін упродовж «довгого» XIX ст. Обговоріть, як діячі відстоювали свободу освітніх ініціатив, наукових досліджень, творчості.

«Інтерв'ю із творцем»

Об'єднайтеся в групи. Оберіть одного з українських діячів / діячок культури (наприклад, Леся Українка, Микола Лисенко, Іван Франко, Марія Заньковецька, Соломія Крушельницька) або когось із європейських чи світових (наприклад, Александр Гюстав Ейфель, Вінсент ван Гог, Людвіг ван Бетховен, Огюст Роден). Від їхнього імені підготуйте відповіді на запитання про те, як суспільні зміни (революції, реформи) впливали на їхню діяльність / творчість; чи стикалися вони з дискримінацією через свою національність або новаторські погляди, і як вони це долали; у чому вбачали свою роль для розвитку суспільства.

Узагальнення до розділу 5
«РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ і ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)»

Науки і техніка	Мистецтва
Дослідження Антарктиди, Африки, Океанії Радіоактивність Маятник Фуко Електрони, атоми Теорія еволюції Спадковість, генетика Імунологія, мікробіологія Х-випромінювання Обчислювальний прилад Фагоцитоз Вакцинування Періодична система хімічних елементів Механічний токарний верстат Механічний фрезерний верстат Двигун внутрішнього згоряння, автомобіль Дизельний двигун, залізниця Мартенівська піч Вулканізація каучуку Телеграф, азбука Морзе, телефон Радіоприймач Електрична лампочка, електростанція Фотографування, світлини Дирижабль, повітряна куля, літак	**Нові напрями в літературі, живописі, музиці** Класицизм Романтизм Реалізм Імпресіонізм Постімпресіонізм **Нові явища і стилі в архітектурі** Класицизм Неоготика Модерн Змішування стилів, еклектика Велич і мілітаризм Металеві конструкції Хмарочоси
Масова культура, масове виробництво. Стандартизація Фемінізм, емансипація. Побутові пристрої.	

Інтегроване узагальнення до курсу: «Довге» XIX століття в історії України та світу

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Модернізація (від латинського «модернус» — «сучасний») — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, переробка відповідно до сучасних вимог; осучаснення.

1. Яким «довге» XIX ст. видалося для світу?

Дев'ятнадцяте століття виявилося дивовижним періодом в історії. Зазвичай його називають «довгим», та, мабуть, доречніше було б назвати «перехідним». Чому саме так? Бо в цей час старі порядки і світоустрій руйнувалися, а нові ще не окреслилися повною мірою. Відійшли в небуття середньовічні відносини, а капіталістичні малювали зовсім іншу картину: індустріальну, урбаністичну, модернізовану. Повсюди невпинно утверджувалися гасла просвітників і Французької революції. Свобода, гідність ставали найвищими цінностями. У провідних країнах вкоренилися парламентаризм і демократія. Процес освоєння європейцями світу, що розпочався після Великих географічних відкриттів, завершився. Західна цивілізація запанувала на Землі, залишивши в її тілі глибокі «рубці».

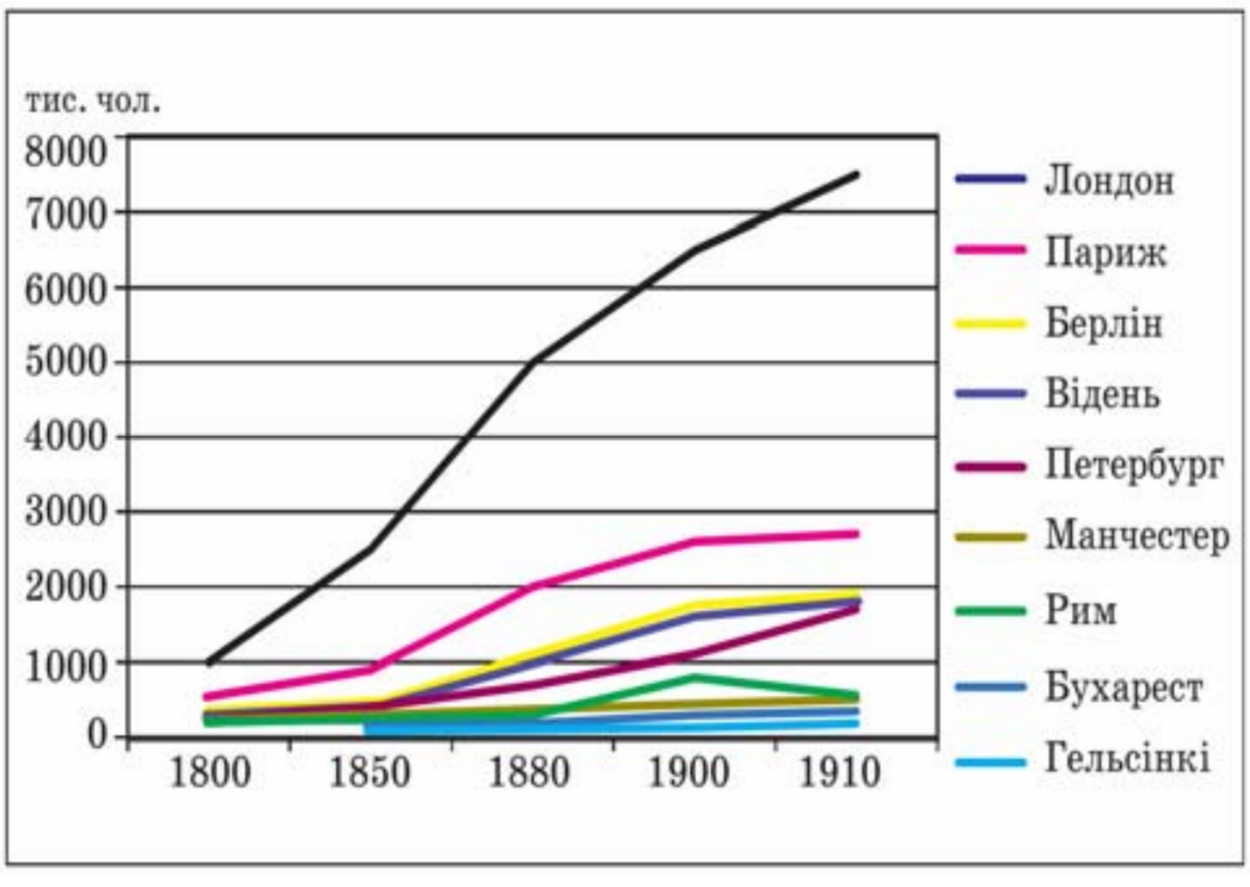

«Зростання чисельності населення міст Європи», із книжки «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. Київ: Генеза, 2004. С. 14»

Нова реальність готувала нові виклики. Суспільні ідеології, зокрема націоналізм та соціалізм, набувши неабиякої популярності наприкінці XIX ст., вже у XX ст. спричинили жахливі трагедії. Саме в XIX ст. відбувалося націєтворення. Свобода особистості неминуче породжувала свободу націй. І вони взялися доводити свою вагомість на міжнародній шахівниці. Тож невдовзі у повітрі відчувався подих глобального воєнного конфлікту. Та чи вдалося людству уникнути зіткнення? Про це ви довідаєтеся в наступному класі.

Країни	Оплата праці		Стаття бюджету
	Робочий час	Щотижнева плата	Квартплата та вартість продовольства
Англія	100	100	100
Німеччина	111	83	119
Франція	117	75	114
США	96	230	152
Росія	129	41	184

«Зарплата, робочий час і вартість життя у країнах Європи та США на початку XX ст.», із книжки «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. Київ: Генеза, 2004. С. 15»

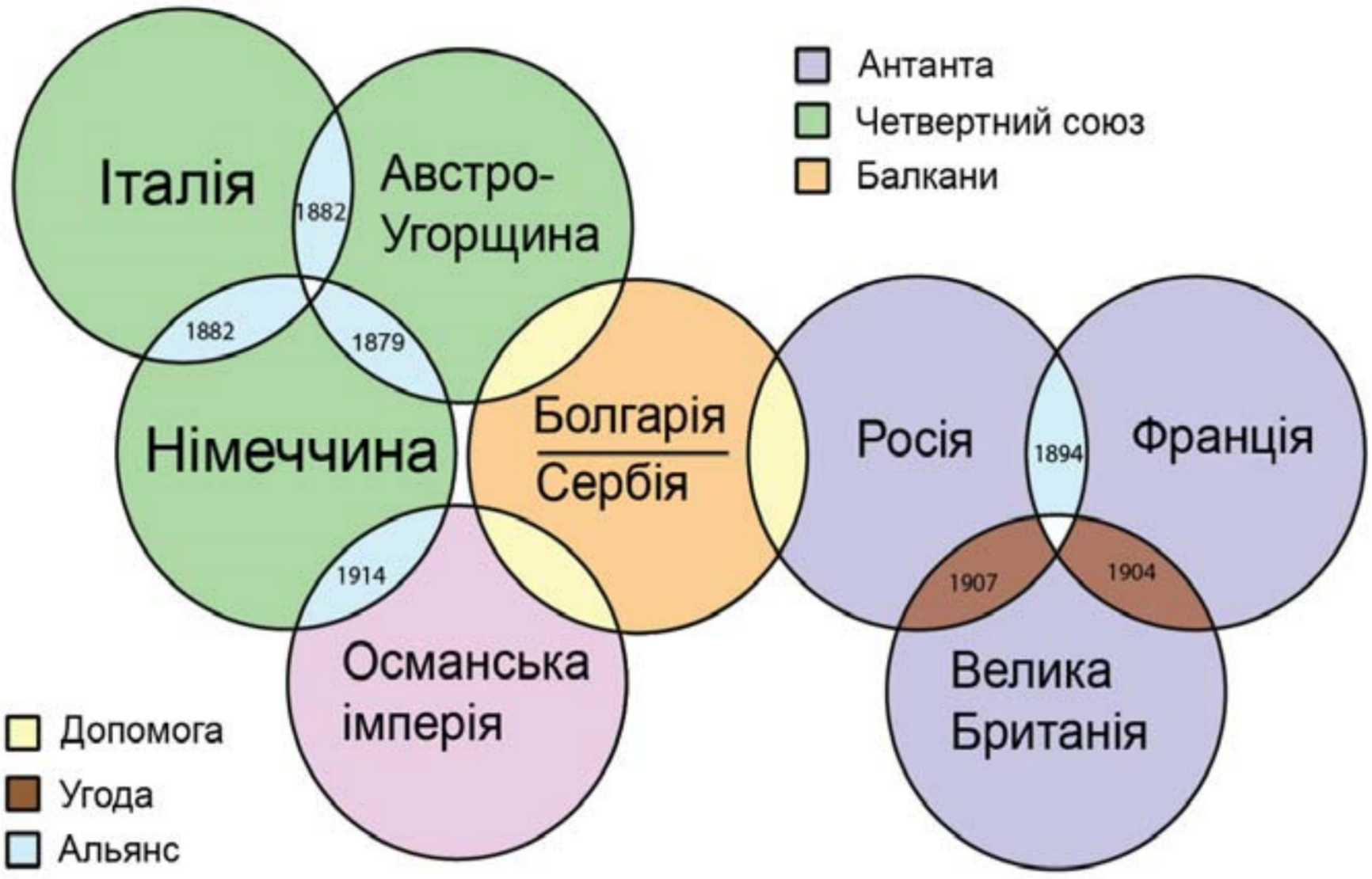

Діаграма, що ілюструє міжнародні відносини держав Європи перед Першою світовою війною, українська вікіпедія, 2007 р.

Як бачите, XIX ст. уславилося як період становлення, викликів і досягнень. Зокрема, це було століття індустріалізації. Щоправда, вона не вирізнялася всеохопністю, адже більша частина світу залишалася сільськогосподарською. Деякі історики вважають, що «довге» століття належало Великій Британії, хоча пильну увагу до себе привернула революційна Франція та економічно успішна Німеччина. А ще на тлі модернізації неабиякого піднесення набули національно-визвольні рухи, однак жодна імперія не щезла з політичних мап.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте три важливі події, що відбулись у Новому часі у світі, Європі і в Україні. 2. Чому «довге» XIX ст. деякі історики називають періодом становлення? 3. Запишіть у зошит три речення, якими ви оціните XIX ст.

2. Якою виявилась українська історія в XIX ст.?

Вам звісно відомо, що українські землі в «довгому» XIX ст. перебували під владою Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій. Та це не зупинило процес творення нації. Як у підавстрійській, так і в підросійській частинах України події національного відродження відбувалися майже синхронно. Українці поступово виростали ідейно: від прислуговування імперіям аж до самостійницьких переконань. Урешті напередодні і в час воєнних випробувань дозріли до ймовірності створення самоврядної соборної держави.

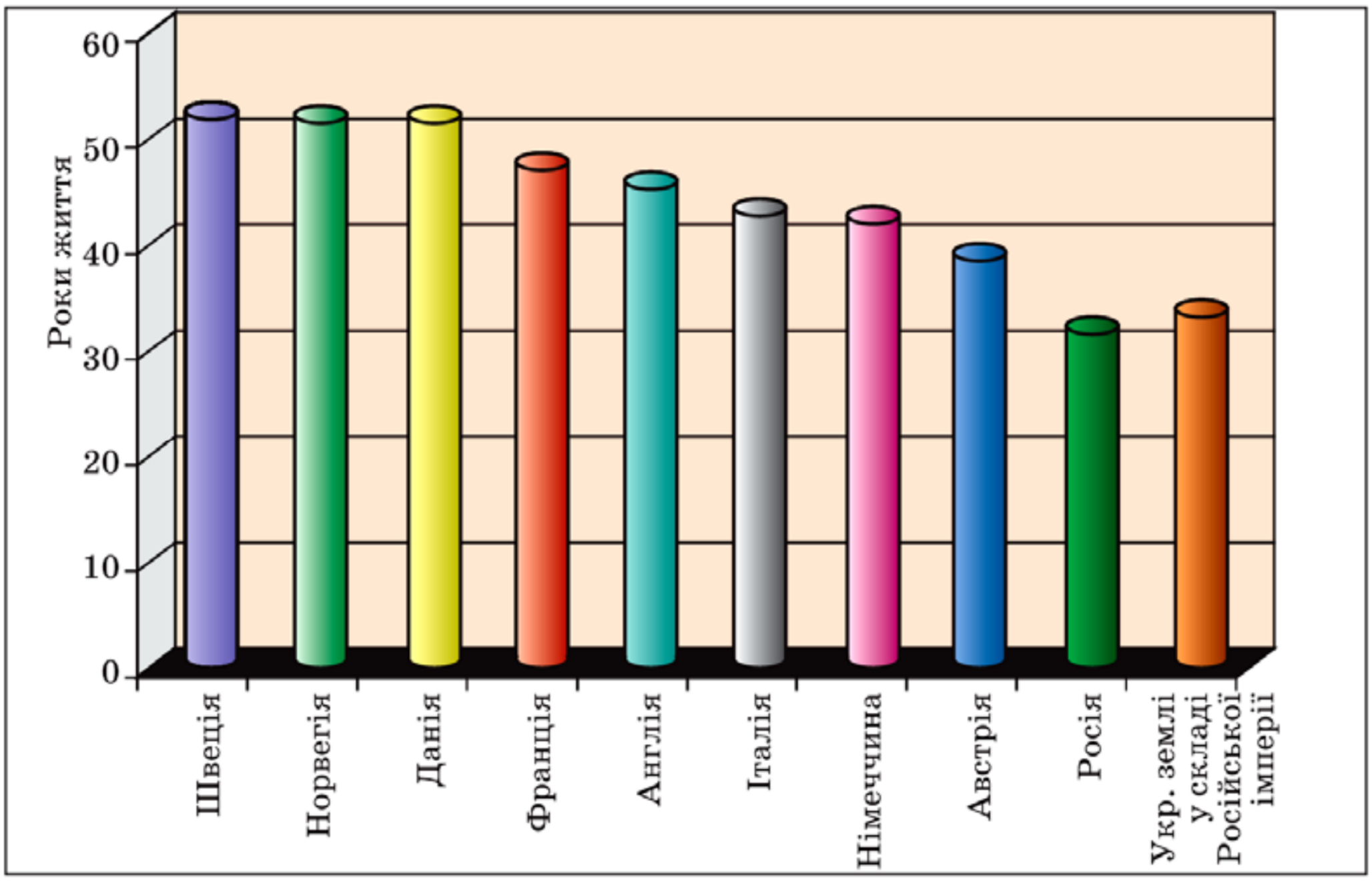

«Середня тривалість життя у роках на початку XX ст.»,
із книжки «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. Київ: Генеза, 2004. С. 37»

Національне піднесення українців не збігалося з економічним. Коли Європа переживала промисловий поступ, українські землі все ще відставали в розвитку. Хоча розросталися міста, і в повсякдення входили нові технології (особливо транспорт), модернізація все-таки відбувалася вкрай повільно порівняно з європейським галопом. Однак це ще більше переконувало українців у необхідності боротися за власну державу, де вони зможуть господарювати на свій розсуд.

Дев'ятнадцяте століття в історії України можна характеризувати як період становлення модерної нації, осмислення своїх історії і культури, усвідомлення унікальності та вагомості. Це період національного відродження, результати якого світ відчує згодом.

Міркуємо і діємо!

1. Чи було XIX ст. «довгим» в українській історії? Доведіть обчисленнями. 2. Назвіть три ознаки модерного періоду для українців. 3. Доведіть тезу про те, що впродовж XIX ст. українці дозріли до необхідності створення незалежної держави.

3. Яким був внесок українців у світову культуру?

Чи не найчутливішою до змін є культура. В XIX ст. світ здійснив разючий поступ у цій сфері. Нові ідеї, технології, мистецькі вподобання... Звісно ж, українці не стояли осторонь. Вітчизняна культура вбирала світові здобутки і дарувала йому свої самобутні надбання.

Неймовірних висот досягли українські науковці. Дослідження Іллі Мечникова рятували людські життя. Уславилися також математик Михайло Остроградський, фізик і літератор Іван Пулюй, сходознавець Агатангел Кримський, «батько» української історії Михайло Грушевський. Теорії космічних польотів, експерименти з електрозварювання, вакцини від інфекційних хвороб теж розробляли вчені українського походження. Можливо, не всі вони усвідомлювали свою національну належність, однак залишили виразний слід на скрижалях саме української культурології.

Талановитими були й українські митці. Слава про велетів слова Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка та інших линула повсюдно. В архітектурі, скульптурі, музиці, живописі українці, спраглі новизни, з легкістю пристосовували тодішні модні віяння до «місцевих» реалій. Це вкотре доводить, що Україна була, є і буде частиною європейської і світової цивілізацій.

Міркуємо і діємо!

1. Укладіть добірку світлин, що проілюструють науково-технічні здобутки XIX ст. 2. Сформуйте десятку «українських» винаходів, що з'явилися в «довгому» XIX ст. 3. Із різних джерел доберіть інформацію про те, як у світі шанують творчість Тараса Шевченка.

Перевірте себе

1. Закінчте укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Світ і Україна в Новому (Модерному) часі (добі)». Продемонструйте свою таблицю в класі. **2.** Послуговуючись мапами, що на форзаці, передбачте територіальні зміни, що відбуватимуться в новітній добі. **3.** Поясніть, як ви розумієте значення слова «модернізація». Чи було «довге» XIX ст. модерним? **4.** Як світові події «довгого» XIX ст. впливали на українську історію? **5.** Яке значення відігравала Україна в історії світу? **6.** Об'єднайтеся в групи. Обговоріть цінність досягнень людства в «довгому» XIX ст.

Світ і Україна в Новому (Модерному) часі (добі)		
Період, дата (десятиліття або рік)	Події поза теренами України	Події на теренах України

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

ВСТУП. МОДЕРНА ДОБА В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА І УКРАЇНИ

«Довге» XIX століття — підперіод Нового (Модерного) часу (доби), що тривав від останньої третини XVIII ст. (початку Французької революції) до 1914 р. (початку Першої світової війни).

Новий (Модерний) час (доба) (від латинського «модернус» — «сучасний») — період всесвітньої історії між Середньовіччям і Новітнім часом від кінця XV ст. до початку XX ст.

Розділ 1.
ЄВРОПА В ЧАСИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

Конституційна монархія (від поєднання слів «конституція» та «монархія») — державне правління, за якого влада глави держави — монарха — обмежується конституційними нормами.

Розділ 2.
ДЕРЖАВИ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ, СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ: ПОЛІТИЧНЕ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА (1815–1870 рр.)

Аболіціонізм (від однойменного французького слова чи латинського — «аболіціо» — «скасування») — наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у США — рух за скасування рабства чорношкірого населення.

«Весна народів» — у країнах Європи, деяких Латинської Америки — хвиля заворушень, повстань, революцій, що розпочалися навесні 1848 р. і мали на меті змінити (модернізувати) існуючі суспільні порядки.

Західники (від слова «захід») — у російському суспільстві 40–50-х рр. XIX ст. — прихильники наслідування Росією західноєвропейського шляху розвитку, які вважали конституційну (парламентську) монархію прийнятною формою державного правління, домагалися скасування кріпацтва, становлення капіталістичних відносин.

Ідеологія (від поєднання давньогрецьких слів «ідеа» — «прообраз» і «логос» — «слово», «вчення») — сукупність філософських, політичних, правових, моральних, релігійних, мистецьких поглядів, що властиві певним суспільствам, верствам, політичним партіям.

Індустріальне суспільство (від поєднання слів «індустрія» — «промисловість» і «суспільство») — історичний період, якому властиві високий рівень розвитку про-

мисловості, механізація та автоматизація виробничих операцій, використання науково-технічних досягнень, що зумовлюють якісні зміни в різних галузях суспільного життя.

Карбонарії (від латинського слова «карбонаро» — «вугляр») — в Італії в 1807–1832 рр. — учасники таємного товариства, які домагалися національної єдності та незалежності країни.

Консерватизм (від однойменного французького слова або латинського «консерво» — «охороняю», «оберігаю») — «традиційні» погляди, переконання; прихильність до старого, віджилого; суспільно-політична течія, прибічники якої обстоюють історичні традиції, звичні принципи і форми суспільного та політичного устрою, обережно ставляться до будь-яких змін.

Лібералізм (від однойменного французького слова чи латинського «лібераліс» — «вільний») — вільнодумні погляди, переконання; нехтування правилами; позбавлення від обмежень, насаджених релігією, державою, суспільством; суспільно-політична течія, прихильники якої ставлять людину на перше місце, наділяють її правом вибору, можливістю керувати собою.

Націоналізм (від однойменного французького слова або латинського «націо» — «походження», «плем'я», «народ») — ідеї і погляди, що виходять із переваг національних цінностей перед особистісними, груповими й загальнолюдськими; суспільно-політичний рух за збереження й розвиток етнічних та культурних особливостей, національну незалежність.

Нація (від латинського слова «націо» — «походження», «плем'я», «народ») — спільнота людей, об'єднаних назвою, символами, географічним та соціальним походженням, історичною пам'яттю, політичними й духовно-культурними цінностями.

Парламентська демократія (від поєднання слів «парламент» і «демократія») — державне правління, за якого урядовців призначають депутати парламенту, причому главі держави належать обмежені (представницькі чи церемоніальні) повноваження.

Професійна спілка (від поєднання слів «професія» і «спілка») — громадська організація, що об'єднує працівників певної галузі для захисту їхніх інтересів і прав.

Слов'янофіли (від поєднання слів «слов'янство» і «філія» — «прив'язаність», «любов») — у російському суспільстві 30–60-х рр. XIX ст. — прихильники самобутнього шляху розвитку Росії, які ідеалізували історію, православ'я, державне правління імперії, а деякі вважали, що Росія має очолити слов'янські народи та правити ними.

Соціалізм (від латинського слова «соціаліс» — «суспільний») — ідеї, погляди, вчення, спрямовані на утвердження рівноправ'я, соціальної справедливості, свободи та рівності; державна політика захисту нижчих верств, підтримки бідних за рахунок багатих; суспільний лад із переважно державною власністю на засоби виробництва.

Чартистський рух (від поєднання слів: англійського «чартер» — «хартія» і «демократія») — у Великій Британії — масовий рух робітників, які в 30–40-х рр. XIX ст. домагалися демократизації державного устрою.

Розділ 3.
МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ ТА В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. ДЕРЖАВИ АЗІЇ

Антимонопольне законодавство (від поєднання слів «проти», «монополія», «закон») — сукупність законів, урядових актів, що запобігають утворенню монополій чи обмежують їхню діяльність.

Дискримінація (від латинського слова «діскрімінаціо» — «розрізнення») — 1) обмеження або позбавлення прав певних груп громадян за расовою або національною належністю, політичними чи релігійними переконаннями тощо; 2) у міжнародних відносинах — створення умов, що ставлять яку-небудь державу (групу держав), її організації і громадян в гірше становище порівняно з іншими.

Домініон (від однойменного англійського слова або латинського «домініум» — «володіння») — самоврядна держава, що входить до складу Співдружності, очолюваної Великою Британією; в минулому — колонія Великобританії.

Дуалістична монархія (від поєднання слів: латинського «дуаліс» — «двоїстий» і давньогрецьких «монос» — «один» та «архе» — «влада») — 1) державне правління, за якого разом із монархом правлять парламент і уряд, що його формує і контролює глава держави, який водночас володіє правом вето на закони, ухвалені парламентом; 2) в іншому значенні — Австро-Угорщина, що складалася з двох незалежних частин — Австрійської імперії та Угорського королівства під владою єдиного монарха.

Експансіонізм (від латинського слова «експансіо» — «розповсюдження») — державна зовнішня політика, спрямована на поширення і зміцнення панування над іншими державами, регіонами.

Індустріалізація (від латинського слова «індустрія» — «діяльність», «старанність») — виробництво техніки, машин та їх упровадження в економіку; перехід від аграрного до промислового господарювання.

Картель (від однойменного французького слова — «об'єднання», латинського «картелло» — «оголошення») — форма монополії, учасники якої укладають угоду про обсяги виробництва, рівень цін, поділ ринків збуту для одержання надприбутків.

Колоніальна імперія (від поєднання слів «колонія» та «імперія») — держава-імперія, яка володіє внутрішніми або зовнішніми колоніями та використовує їхні природні і людські ресурси.

Монополія (від грецьких слів «моно» — «один», «полео» — продаю) — виключне право; перевага, панування в певній галузі; виключне право особи, групи, держави на промисел, виробництво, торгівлю; об'єднання виробництва й капіталу з метою одержання максимальних прибутків та встановлення панування в певній галузі економіки.

«Пробудження Азії» — поняття, що ним деякі історики, зокрема, які дотримуються соціалістичних поглядів, називають період (від початку XX ст. до закінчення Другої світової війни) національно-визвольних рухів народів Азії.

Расизм (від однойменного французького слова або «рас» — «рід», «порода») — ідеологія, що виходячи з біологічних особливостей людських рас, намагається довести їхню нерівноцінність, обґрунтувати поділ на «вищі» раси, які нібито творять культуру, і «нижчі», нездатні до розвитку.

Сегрегація (від латинського слова «сегрегаціо» — «відділення») — відокремлення суспільних груп за статевими, расовими, соціальними, релігійними, мовними чи іншими ознаками, а також обмеження їхніх прав: спільного проживання, навчання, професійної діяльності тощо.

Синдикат (від однойменного французького слова — «профспілка», латинського «сіндікус» — «захисник», «заступник») — форма монополії для отримання надприбутків способом централізованого збуту продукції.

Суфражизм (від англійського слова «сафредж» — «голос», «виборче право») — із другої половини XIX ст. у Великій Британії та інших країнах — рух за здобуття жінками виборчого права, а також проти юридичних, політичних, економічних обмежень та ущемлень.

Трест (від англійського слова «траст» — «довіра», «опіка») — форма монополії, за якої підприємства втрачають виробничу, комерційну та правову самостійність і підпорядковуються єдиному управлінню, що забезпечує одержання надприбутків.

Розділ 4.
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Військово-політичний союз (від поєднання однойменних слів) — об'єднання двох або більше держав із метою спільних дій у розв'язанні політичних і військових проблем: підготовки війни чи запобігання їй, захисту спільних інтересів, підтримання світової, регіональної або національної безпеки.

Геополітика (від поєднання грецьких слів «гео» — «земля» та «політкос» — «мистецтво управління державою») — наука про взаємозв'язки, взаємовпливи географічного простору та політики; владні рішення й дії, що враховують впливи географічних чинників держав на їхні політичні цілі та інтереси.

Метрополія (від поєднання грецьких слів «метро» — «матір» та «поліс» — «місто-держава») — 1) у Стародавній Греції — місто-держава (поліс), що засновувала поселення (колонії) в інших землях; 2) держава, що володіє колоніями та використовує їх у своїх інтересах.

Мілітаризація (від латинського слова «мілес» — «воїн», «солдат», «боєць») — 1) поширення військових правил і дисципліни на цивільне життя; 2) воєнізація промисловості; 3) дії влади щодо укріплення військової потужності держави.

Росіянізація (від слова «Росія») — це державна політика, що проводилася Російською імперією від часу її проголошення та проводиться Росією сьогодні, спрямована на асиміляцію неросійських народів через примусове впровадження російської мови, звичаїв та культури для зміцнення своєї переваги, знищуючи національні ідентичності інших націй і народів.

Розділ 5.
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Еклектика (від грецьких слів «еклектос» — «вибраний», «еклектікос» — «здатний вибирати») — поєднання різнорідних, несумісних, іноді протилежних поглядів, теорій, ідейних напрямів, художніх стилів тощо.

Емансипація (від латинського слова «емансіпо» — «звільняти від опіки») — звільнення від якої-небудь залежності, скасування якихось обмежень.

Імпресіонізм (від французького слова «імпресьйон» — «враження») — наприкінці XIX ст. — напрям у мистецтвах, представники яких прагнули відтворити найтонші особистісні відчуття, переживання, скороминучі враження тощо.

Класицизм (від латинського слова «класікус» — «взірцевий») — у XVII – на початку XIX ст. — напрям у європейських мистецтвах, представники яких наслідували мистецькі здобутки Стародавніх Греції та Риму, періоду Відродження й дотримувалися суворих правил відтворення дійсності.

Масова культура (від поєднання однойменних слів) — культура, популярна серед широких верств суспільства, переважно комерційно успішна, елементи якої проявляються в різних галузях повсякдення.

Масове виробництво (від поєднання слів «масовий» і «виробництво») — безперервне виготовлення великої кількості однорідної продукції впродовж тривалого часу.

Модерн (від однойменного французького слова — «новий», «сучасний») — наприкінці XIX – на початку XX ст. — напрям у європейських мистецтвах (переважно в архітектурі), представники яких протиставляли свою творчість традиціям попередніх періодів.

Реалізм (від латинського слова «реаліс» — «суттєвий», «дійсний») — упродовж XIX ст. — напрям у мистецтвах, представники яких намагалися правдиво відтворювати дійсність.

Романтизм (від іспанського слова «романс» — ліричний жанр у середньовічній літературі) — наприкінці XVIII – на початку XIX ст. — напрям у європейських мистецтвах, представники яких нехтували традиціями класицизму, висуваючи на перший план інтереси й почуття особи, використовуючи у своїй творчості історичні та народнопоетичні теми.

Фемінізм (від латинського слова «феміна» — «жінка») — суспільно-політичний рух за зрівняння жінок у правах із чоловіками, усунення статевої дискримінації.

Інтегроване узагальнення до курсу «“ДОВГЕ” XIX СТОЛІТТЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА СВІТУ»

Модернізація (від латинського слова «модернус» — «сучасний») — оновлення, осучаснення; надання будь-чому сучасного вигляду, вдосконалення відповідно до сучасних вимог.

СИНХРОНІСТИЧНА ТАБЛИЦЯ
«У СВІТІ — НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ»

У той час, коли у світі…		*Тоді на теренах України…*
Друга половина XVIII – 60-і рр. XIX ст. — розгортання промислового перевороту в Англії		**Кінець XVIII – початок XX ст.** — перебування українських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій **30–90-ті рр. XIX ст.** — розгортання промислового перевороту на українських теренах
14 липня 1789 р. — захоплення Бастилії, початок Французької революції		**1789–1793 рр.** — розгортання повстання (за відновлення козацьких прав) у селі Турбаї, що на Полтавщині; налагодження повсталими селянського самоврядування
26 серпня 1789 р. — ухвалення «Декларації прав людини і громадянина» у Франції		
3 вересня 1791 р. — проголошення Франції конституційною монархією		
22 вересня 1792 р. — проголошення Франції республікою		**1792 р.** — започаткування переселення чорноморських козаків на Кубань
9 листопада 1799 р. — формування консульства, закінчення Французької революції		**1798 р.** — видання перших частин поеми Івана Котляревського «Енеїда», чим започатковано сучасну українську літературну мову
9 червня 1815 р. — ухвалення Заключного акта Віденського конгресу		**9 березня 1814 р.** — народження Тараса Шевченка, видатного українського діяча
Вересень 1815 р. — створення Священного союзу монархів європейських держав		**4 березня 1815 р.** — народження Михайла Вербицького, автора музики Державного Гімну України
14 грудня 1825 р. — розгортання збройного виступу дворян-військовиків проти самодержавства в Росії		**29 грудня 1826 р.** — початок повстання Чернігівського полку, що перебував у селі Триліси на Київщині, проти імперської влади

1830–1840-ві рр. — розгортання чартистського руху в Англії	**1830–1840-ві рр.** — пожвавлення українського національного відродження на підавстрійських та підросійських територіях
27–29 липня 1830 р. — розгортання Липневої революції у Франції	**29 листопада 1830 р.** — початок польського національно-визвольного повстання, що згодом поширилося на терени Правобережної України
1848–1849 рр. — розгортання подій «Весни народів» у країнах Європи, війна за незалежність Угорщини	**1848 р.** — скасування панщини в Галичині, створення Головної Руської ради, видання першої українськомовної газети «Зоря Галицька»
1853–1856 рр. — перебіг Кримської (Східної) війни	**1855 р.** — розгортання масового селянського руху — «київської козаччини»
19 лютого (3 березня) 1861 р. — ухвалення Маніфесту про скасування кріпосного права в Росії	**19 лютого (3 березня) 1861 р.** — скасування кріпосного права на території підросійської України
12 квітня 1861 р. — 9 травня 1865 р. — розгортання Громадянської війни в Сполучених Штатах Америки	**25 лютого (10 березня) 1861 р.** — упокоєння Тараса Шевченка; **1861 р.** — започаткування діяльності Галицького крайового сейму
1 січня 1863 р. — набуття чинності постанови «Про скасування рабства» в Сполучених Штатах Америки	**1863–1864 рр.** — розгортання польського національно-визвольного повстання, що поширилося теренами українського Правобережжя
1867 р. — утворення Австро-Угорської імперії	
1868 р. — започаткування реформ Мейдзі в Японії	**1868 р.** — заснування народовцями товариства «Просвіта» у місті Львів
19 липня 1870 р. — 10 травня 1871 р. — розгортання французько-прусської війни	**1870 р.** — заснування москвофілами політично-громадської організації Руська рада в Галичині
4 вересня 1870 р. — проголошення III Республіки у Франції; **20 вересня 1870 р.** — завершення об'єднання Італії	

18 січня 1871 р. — проголошення об'єднаної Німецької імперії	
1873 р. — утворення Союзу трьох (німецького, австро-угорського та російського) імператорів	**1873 р.** — заснування Літературного товариства імені Тараса Шевченка в місті Львів; товариства Нестора-літописця, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в місті Київ
1882 р. — утворення Троїстого союзу	**1882 р.** — заснування під орудою Марка Кропивницького першого українського професійного театру в місті Єлисаветград
1890 р. — упровадження протитрестівського закону — «акта Шермана» в США	**1890 р.** — заснування Русько-Української радикальної партії в Галичині
1905–1907 рр. — розгортання революції в Росії	**1905 р.** — видання у місті Лубни першої україномовної газети «Хлібороб»; започаткування в місті Одеса діяльності товариства «Просвіта»; утворення Української соціал-демократичної робітничої партії на підросійських теренах
1906 р. — утворення Лейбористської партії у Великій Британії	
1907 р. — завершення формування Антанти	**1907 р.** — заснування з ініціативи Михайла Грушевського Українського наукового товариства в місті Київ
1908 р. — розгортання молодотурецької революції в Османській імперії	**1908 р.** — заснування таємної позапартійної громадсько-політичної організації — Товариства українських поступовців у місті Київ
1911 р. — розгортання Сіньхайської революції в Китаї	**1911 р.** — поширення діяльності земств на території Правобережної України

Додатки

Працюємо з мапами

Ознайомтеся з легендами мап і згадайте події, про які ви дізналися на уроках.

Виконайте завдання на знання та відтворення *(ідентифікацію)*, розуміння і класифікацію *(аналіз і синтез)*, проблемно-пошукові до кожної з мап та узагальнювальне завдання: **«Зіставте і порівняйте, в якій з імперій склалися вигідніші умови для розвитку української ідентичності».**

І. До мапи «Адміністративні одиниці на українських землях Австрійської / Австро-Угорської та Російської імперій у XIX столітті»

1. Назвіть імперії, під владою яких перебували українські землі на початку XIX ст.
2. Визначте, які українські історично-географічні регіони належали Австрійській / Австро-Угорській, а які — Російській імперіям.
3. Перечисліть губернії Російської імперії, повністю або частково розташовані на етнічних українських землях.
4. Поясніть, чому на мапі позначені межі етномовної території українства, і порівняйте їх із сучасними кордонами України. Зробіть висновок про відмінності.
5. Визначте, які адміністративно-територіальні одиниці утворено на українських землях Російської та Австрійської / Австро-Угорської імперій.
6. Сформулюйте висновок про політичну роздробленість українських земель на початку XIX ст.
7. Проаналізуйте розташування найбільших міст (Київ, Харків, Одеса, Львів) і поясніть, які фактори (географічні, торговельні шляхи, адміністративний статус) могли сприяти їхньому розвитку у той період.
8. Зіставте і порівняйте географічне розташування та кількість губерній на Сході України (у складі Росії) з адміністративним поділом Заходу України (у складі Австрії / Австро-Угорщини). Які стратегічні переваги це давало кожній з імперій?
9. Які нові адміністративні одиниці Російської імперії на її півдні та сході формувалися на землях, освоєних незадовго до початку XIX ст., і чому ці території були стратегічно важливими?

Адміністративні одиниці на українських землях Австрійської / Австро-Угорської та Російської імперій у XIX столітті

II. До мапи «Господарство українських земель XVIII–XIX століть»

1. Назвіть основні галузі української економіки, які відображені на мапі (сільське господарство, промисловість).

2. Визначте, де розташовані найбільші центри видобутку кам'яного вугілля та кам'яної солі. Яка територія отримала назву за основним ресурсом видобутку?

3. Перелічіть міста, які були найбільшими банківськими центрами (за винятком Києва).

4. Визначте райони, які спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряку. Яка галузь промисловості була тісно пов'язана з цією сільськогосподарською культурою?

5. Сформулюйте висновок про розташування найбільших промислових центрів (машинобудівні, текстильні). Чи зосереджені вони переважно у великих містах, чи розсіяні по сільській місцевості?

6. Схарактеризуйте спеціалізацію сільського господарства південних регіонів (навколо Одеси, Херсона, Миколаєва) та порівняйте її зі спеціалізацією Галичини.

7. Поясніть, зважаючи на спеціалізацію сільського господарства та наявність морських торговельних портів, чому саме південь (район Чорного й Азовського морів) став головним експортним регіоном України.

8. Спрогнозуйте, яка з галузей промисловості (цукрова, порцелянова, кам'яновугільна) вирізнялася найбільшим потенціалом для бурхливого розвитку в другій половині XIX століття, зважаючи на наявність сировини та концентрацію виробництва.

9. Зробіть висновок про економічну інтеграцію українських земель у господарські системи Російської та Австрійської / Австро-Угорської імперій, спираючись на розміщення виробничих і торговельних центрів.

Господарство українських земель XVIII–XIX століть

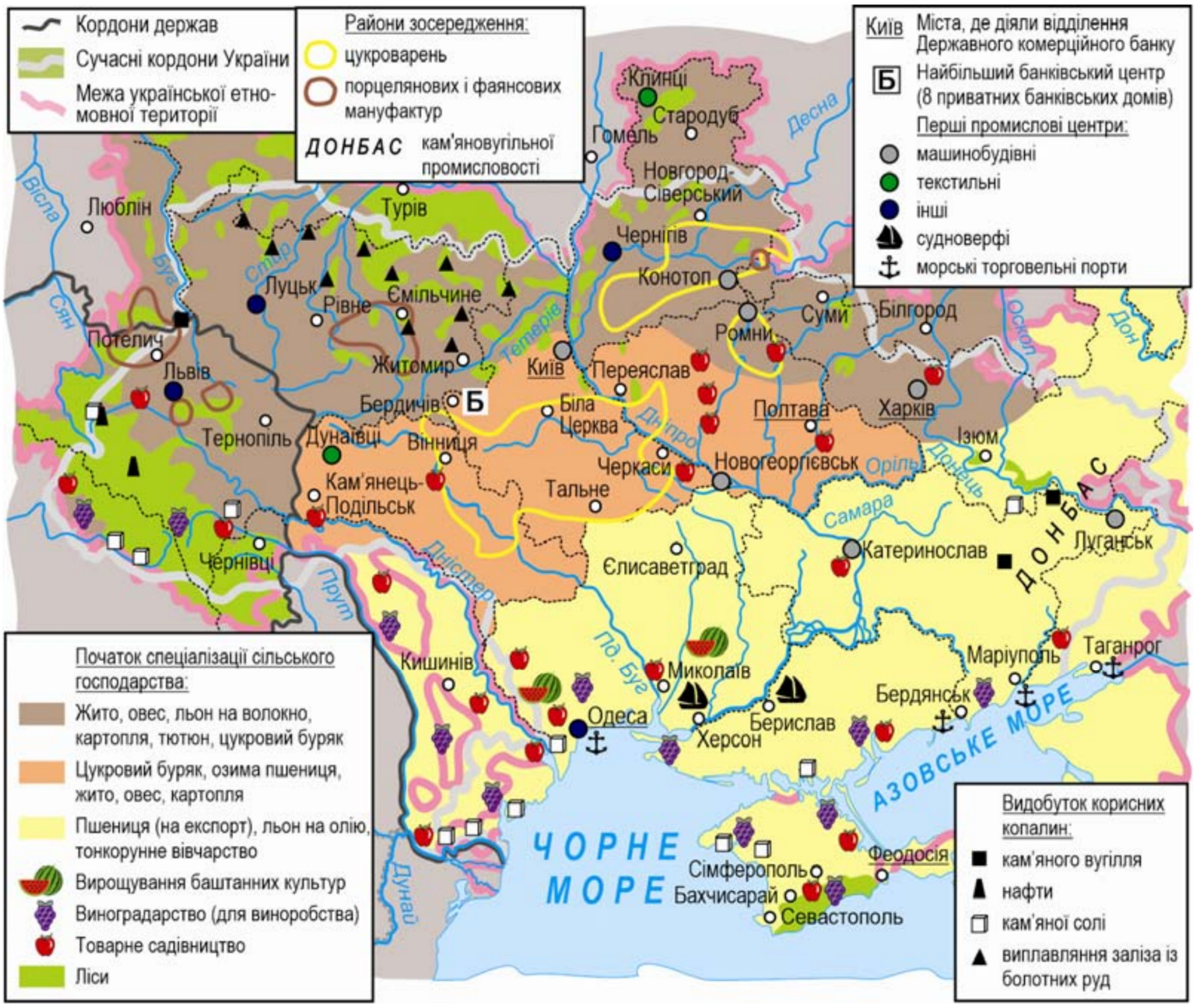

III. До мапи «Культура України першої половини XIX століття»

1. Назвіть найбільші центри інститутської, університетської освіти й науки на українських землях у першій половині XIX століття.
2. Перечисліть міста, у яких діяли гімназії.
3. У якій частині України (Схід / Захід) переважали православні і греко-католицькі духовні навчальні заклади?

Культура України першої половини XIX століття

4. Згрупуйте навчальні заклади, засновані протягом першої чверті XIX ст., за їхньою спеціалізацією (критерії оберіть довільно).

5. Сформулюйте висновок про концентрацію друкарської справи на українських землях.

6. Поясніть, чим зумовлена висока концентрація інститутів шляхетних дівчат у містах Російської імперії порівняно з Австрійською.

7. Використовуючи легенду мапи, визначте, які міста були центрами культури.

8. Яку роль відіграли поміщики в розвитку театрального мистецтва України. Чому саме вони підтримували театри?

9. Зробіть висновок про особливості розвитку культури в українських землях, що перебували в складі Російської та Австрійської імперій.

IV. До мапи «Культура України середини XIX – початку XX століття»

1. Назвіть п'ять українських міст, де функціонували університети наприкінці XIX – на початку XX століття.

2. Визначте, у якому українському місті діяла перша бактеріологічна станція в Російській імперії.

3. Перелічіть найбільші друкарні / видавництва на території Наддніпрянської України.

4. Зіставте і порівняйте мережу вищих навчальних закладів у Російській та Австро-Угорській імперіях. Зробіть висновок про концентрацію технічної освіти.

5. Сформулюйте висновок про розвиток театрального мистецтва на українських землях, назвіть, де діяли постійні театри, а де — товариства українських акторів. Як це пов'язано із цензурою?

6. Схарактеризуйте культурне значення Одеси, спираючись на наявні друкарні, навчальні заклади та архітектурні споруди.

7. Проаналізуйте мапу і поясніть, чому на території Королівства Галичини та Лодомерії зародився перший театр товариства «Руська Бесіда». Які політичні умови Австро-Угорської імперії, на відміну від Російської, могли сприяти цьому?

8. Визначте, які архітектурні споруди відображають різні сторони життя суспільства (комерційну, релігійну, мистецьку). Поміркуйте про нерівномірність культурного розвитку України, вказавши на регіони з найбільшою концентрацією вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ і мистецьких.

9. Зробіть висновок, який із актів справив згубніший вплив на розвиток українства: циркуляр міністра внутрішніх справ Петра Валуєва чи Емський указ?

Культура України середини XIX – початку XX століття

V. До мапи «Світ напередодні “довгого” XIX ст.»

(Детальніше мапу можна розглянути на форзаці 1 цього підручника)

1. Назвіть три найбільші європейські метрополії, чиї колоніальні володіння зображені на мапі. Якими кольорами позначені їхні території? У зошит запишіть найбільші колоніальні володіння Іспанії та Великої Британії в Західній півкулі.

2. Знайдіть і назвіть найбільші незалежні держави в Європі та в Азії, які не були колоніями.

3. Укажіть на мапі регіон, де зіткнулися інтереси Великої Британії та Франції, що призвело до частих військових конфліктів наприкінці XVIII ст. Визначте, які регіони світу найменше зазнали європейської колонізації наприкінці XVIII ст.

4. Зіставте і порівняйте географічний розподіл колоніальних володінь Португалії та Нідерландів. Сформулюйте висновок, яка з цих імперій утримувала розгалужену мережу опорних пунктів і яка контролювала суцільні території.

5. Проаналізуйте мапу Африки. Поясніть, чому більша частина внутрішніх територій цього континенту на кінець XVIII ст. залишалася неколонізованою, тоді як узбережжя вже контролювалося європейськими державами. Сформулюйте дві можливі причини.

6. Чому мапу названо «Світ напередодні “довгого” XIX століття». Які визначні історичні події кінця XVIII – початку XIX ст. (що не відображені на мапі, але невдовзі відбудуться) кардинально змінять долю показаних іспанських володінь в Америці?

7. Складіть уявний морський торговельний маршрут XVIII ст., який починався би в Лісабоні (Португалія), проходив через володіння цієї країни в Африці (наприклад, в Анголі), а кінцевим пунктом мав би бути її головний колоніальний центр у Південній Америці (наприклад, у Бразилії). Назвіть два-три товари, які могли б доправляти цим маршрутом.

8. Передбачте, яка з європейських держав (Велика Британія чи Франція) матиме кращі стартові позиції для домінування у світі в наступному столітті, виходячи з географічного положення та площ її володінь, зображених на мапі. Обґрунтуйте свою думку двома-трьома фактами.

9. Придумайте три додаткові умовні позначки, які варто б додати до легенди цієї мапи, щоб вона краще відображала економічні відносини того часу (наприклад, найбільші порти, центри видобутку золота / срібла, райони плантацій).

VI. До мапи «Світ на початку XX ст.»

(Детальніше мапу можна розглянути на форзаці 2 цього підручника)

1. Установіть дві найбільші колоніальні імперії світу напередодні 1914 р. з огляду на площі територій їхніх володінь. Укажіть кольори, якими ці володіння позначено на мапі. Назвіть по одній колонії / протекторату кожної із цих імперій в Африці та Азії.

2. Визначте, які європейські держави поділили територію Південної Африки. Назвіть держави, що володіли найобширнішими африканськими територіями.

3. Вкажіть країни, які наприкінці XIX – на початку XX ст. активно включилися в колоніальну боротьбу, і назвіть їхні володіння.

4. Зіставте і порівняйте колоніальні володіння Німеччини й Великої Британії за обсягами площ та географічним розташуванням. Зробіть висновок, чому Німеччина вважала себе «скривдженою» під час розподілу світу.

5. Поясніть, чому на початку XX ст. більшість країн Північної і Південної Америки (за винятком Канади, Гвіани та деяких островів) розвивалися як незалежні держави, тоді як майже вся Африка була поділена. Сформулюйте два-три пояснення.

6. Визначте, які великі держави Азії (крім Росії та Японії) формально залишалися незалежними (Османська імперія, Китай), але поясніть, як наявність у їхніх межах позначок про «сфери інтересів» та «розмежування інтересів» свідчить про втрату ними реального суверенітету.

7. Уявіть, що ви — міністр закордонних справ Німецької імперії в 1914 р. Складіть текст короткої (до 10 речень) дипломатичної ноти до Великої Британії та / або Франції, де вимагатимете перегляду розподілу колоній у світі, покликаючись на «несправедливі позначки», що їх зображено на мапі.

8. Використовуючи мапу, назвіть дві причини, чому колоніальна боротьба за «переділ світу» неминуче мала стати однією з головних причин Першої світової війни. Обґрунтуйте свою думку, вказавши на географічні «точки дотику» або суперечливі володіння трьох найбільших європейських держав.

9. До мапи створіть мінілегенду (3-4 позначки), яка відображала б не політичну, а економічну сутність періоду імперіалізму, (наприклад, «Експорт каучуку», «Залізниці», «Райони нафтовидобутку»). Вкажіть на мапі два-три місця, де ці позначки були б найбільш доречними.

Світ напередодні «довгого» XIX ст.

Світ на початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mcilvenna U. Was Napoleon Short? Origins of the Napoleon Complex. URL: https://history.com/news/napoleon-complex-short.
2. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів, 2002. 478 с.
3. Бобилєва С. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 р. Дніпропетровськ, 2003. 528 с.
4. Богачевська-Хом'як М., Кісь О. Жіночий рух. *Енциклопедія сучасної України: електронна версія / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ.* Київ, 2006. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18147.
5. Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. Т. 2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. — початок XX ст.) / вступ Л. Войтовича, В. Голубка, В. Грицюка та ін.; худож.-оформлювач О. Гугалова. Харків, 2018. 971 с.
6. Гайко Г., Білецький С. Історія гірництва: підручник. Київ–Алчевськ, 2013. 542 с.
7. Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. В. Сипко. Львів, 2020. 456 с.
8. Лиховид О. Скадовський край. Скадовськ, 2012. 200 с.
9. Осадчук І. Політичний режим у Німецькій імперії (1871–1890): модель змагального авторитаризму. *Evropský politický a právní diskurz.* 2018. Sv. 5. Vyd. 1. S. 143–150.
10. Практикум з курсу «Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу». Для студентів історичного факультету. Частина перша / укладач Зоя Баран. Львів, 2006. 176 с.
11. Ростіянов Б. Специфіка державного будівництва в США в період громадянської війни (1861−1865 рр.). *Теоретичні та прикладні питання державотворення.* 2015. Вип. 17. С. 41–63.
12. Тесла Н. Мої винаходи. Автобіографія / переклад О. Гординчук. Львів, 2018. 132 с.
13. Технічні специфікації інтероперабельності у різних видах транспорту. Навчальний посібник / укладач Н. Б. Чернецька-Біленька та ін. Сєвєродонецьк, 2020. 96 с.

Навчальне видання

Авторський колектив:
Ірина Васильків, Валерій Островський,
Оксана Басюк, Ілля Паршин, Марта Костікова

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей

У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі

Наукові консультації та редагування
Руслана Сіромського, доктора історичних наук

Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Художнє оформлення *Ганни Янчишин*

Формат 70x100 1/16.
Ум. друк. арк. 16,9. Обл.-вид. арк. 12,0. Наклад _____ прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

СВІТ НАПЕРЕДОДНІ «ДОВГОГО» XIX ст.

Колоніальні держави та їхні володіння на 1789 р.

- Іспанія *(Ісп.)*
- Португалія *(Порт.)*
- Велика Британія *(Брит.)*
- Франція *(Фр.)*
- Нідерланди *(Нід.)*
- Данія *(Дан.)*
- Росія *(Рос.)*
- Межі розселення українців
- Столиці
- Інші міста
- Кордони держав та межі володінь на 1789 р.

КД Королівство Данія
АМГ Австрійська монархія Габсбургів
КП Королівство Пруссія
РП Річ Посполита

СВІТ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Держави та їхні володіння на 1914 р.

Португалія
Велика Британія
Франція
Нідерланди
Данія
Іспанія
Японія
Італія
Бельгія
Німеччина

Державні кордони на початку 1914 р.
Межі володінь на початку 1914 р.
Лінія розмежування британських та турецьких інтересів в Аравії (1905 – 1914 рр.)

Цифрами на карті позначено:

1 Данія
2 Нідерланди
3 Бельгія
4 Німеччина
5 Швейцарія
6 Австро-Угорщина
7 Румунія
8 Сербія
9 Болгарія
10 Іспанське Марокко
11 Кувейт (Брит. протекторат)
12 Бутан (Брит. протекторат)
13 Домініканська республіка
14 Сьєрра-Леоне (Брит.)
15 Того (Нім.)
16 Золотий Берег (Брит.)
17 Іспанська Гвінея
18 Бечуаналенд (Брит. протекторат)